

ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ - ΤΜΗΜΑ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ

Π.Μ.Σ: Χώρος, σχεδιασμός και δομημένο περιβάλλον

Ειδίκευση: Προστασία, Αποκατάσταση και Ανάδειξη Ιστορικών Κτιρίων
και Συνόλων.

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΑ ΤΕΙΧΗ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΤΟΝ 20ο ΑΙΩΝΑ

Υπεύθυνοι Καθηγητές: Ασλανίδης Κλήμης

Μέλη τριμελούς επιτροπής: Μαΐλης Αθανάσιος, Σταυρουλάκη Μαρία.

Φοιτήτρια: Στεφάνου Αντωνία

Χανιά 2022-23

Πίνακας περιεχομένων

Ευχαριστίες.....	3
Περίληψη.....	4
Abstract	4
1. Εισαγωγή.....	7
1.1. Σκοπός	7
1.2. Αντικείμενο.....	7
1.3. Βιβλιογραφική ανασκόπηση	7
1.4. Μέθοδος.....	8
1.4.1. Μέθοδος συλλογής στοιχείων	8
1.4.2. Ερμηνευτική μέθοδος	9
1.4.2.α. Υπόθεση εργασίας	9
1.4.2.β. Συγκρότηση εργασίας	9
1.4.2.γ. Ερευνητικά ερωτήματα	10
2. Οι οχυρώσεις των Χανίων και η ιστορία τους μέχρι τον 20 ^ο αιώνα	11
2.1. Τα τείχη κατά την βυζαντινή περίοδο	12
2.2. Τα τείχη κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας	19
2.3. Τα τείχη κατά την Οθωμανική περίοδο	33
3. Η πορεία των τειχών τον 20 ^ο αι. μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο	40
3.1. Περίοδος Κρητικής Πολιτείας	40
3.2. Από την ένωση μέχρι και την γερμανική κατοχή	51
4. Τα τείχη στη σύγχρονη εποχή	59
4.1. Επεμβάσεις μετά την απελευθέρωση.....	59
4.2. Σύγχρονες επεμβάσεις	70
5. Τα τείχη σήμερα	104
5.1. Πλαίσιο αρχών και προτεραιότητες των μελλοντικών επεμβάσεων	104
6. Ερμηνεία - Συμπεράσματα.....	126
7. Βιβλιογραφία.....	127
7.1. Διαδικτυακοί Τόποι	132
8. Κατάλογος εικόνων	133

Ευχαριστίες

Αρχικά θα ήθελα να ευχαριστήσω το Πολυτεχνείο Κρήτης και τους καθηγητές μου, οι οποίοι μου προσέφεραν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσω αυτό το μεταπτυχιακό, δεδομένων των δύσκολων συνθηκών και της καθημερινότητάς μου λόγω μεγάλου φόρτου εργασίας καθώς και των επαγγελματικών μου υποχρεώσεων. Προσωπικά θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον κ. Ασλανίδη ο οποίος από την πρώτη στιγμή στήριξε την επιλογή του θέματος και με βοήθησε να φέρω εις πέρας την εργασία μου.

Παράλληλα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή αρχαιολογίας κ. Μαΐλη, η συμβολή του οποίου ήταν καθοριστική σε πολλά σημεία της εργασίας που, καθώς είχε διατελέσει και αναπληρωτής προϊστάμενος της ΕΦΑΧΑ. Επιπλέον, θα ήθελα να ευχαριστήσω την ΕΦ.Α. Χανίων, η οποία ενέκρινε το αίτημά μου για τη μελέτη του χώρου και τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της και μου έδωσε την άδεια να μελετήσω το αρχείο της σχετικά με τα τείχη.

Τέλος, δεν θα μπορούσα να μην εκφράσω τις ευχαριστίες μου και στην οικογένειά μου και ιδιαίτερα στους γονείς μου, οι οποίοι στήριξαν την απόφασή μου να συνεχίσω τις σπουδές μου στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού προγράμματος του Πολυτεχνείου Κρήτης, αντιμετωπίζοντας τις δυσκολίες που προέκυπταν, κατανοώντας και στηρίζοντας την απόφασή μου. Τέλος, ευχαριστώ όλα τα φιλικά μου πρόσωπα που με στήριξαν δείχνοντας κατανόηση και μου συμπαραστάθηκαν στις δύσκολες στιγμές.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτελούν τα τείχη της πόλης των Χανίων στον 20^ο αι μέσα από μία ιστορική αναδρομή. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η μελέτη της διαχρονικότητας ενός ιστορικού μνημείου. Μετά από μία προσπάθεια αφήγησης όλων των ιστορικών φάσεων του μνημείου με αφετηρία τη βυζαντινή περίοδο, γίνεται διεξοδική παρουσίαση της πορείας του στη νεότερη εποχή. Η ανθεκτικότητα, οι επεμβάσεις και οι μετατροπές είναι τα βασικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν την εικόνα των τειχών τον 20^ο αιώνα, στη διάρκεια του οποίου τα τείχη αντιμετωπίστηκαν αρχικώς ως εμπόδιο στην ανάπτυξη της πόλης και αργότερα ως στοιχείο καθοριστικό για τον χαρακτήρα της. Το υλικό της εργασίας προκύπτει κυρίως από αρχαιακή έρευνα, από έρευνα πεδίου, βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα. Πολύ σημαντικό υλικό αποτελούν τα υπηρεσιακά έγγραφα έγκρισης ή απόρριψης μελετών και αιτημάτων για τα ζητήματα που προκύπτουν σχετικά με τη διαχείριση των οχυρώσεων. Τέλος, μέσα από φωτογραφικό υλικό παρουσιάζεται η παρούσα κατάσταση των οχυρώσεων, ενώ παρατίθενται σχόλια σχετικά με την εικόνα που παρουσιάζουν τα τείχη σε σχέση με την υλοποίηση ή μη των επεμβάσεων που εγκρίθηκαν στο παρελθόν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων.

Abstract

This research deals with the fortification of the city of Chania in the 20th century through a historical retrospective. It aims at studying the timelessness of a historical monument. After an attempt to narrate all the historical phases of the monument starting from the Byzantine period, a thorough presentation of its course in the modern era is made. Durability, interventions and transformations are the main features that compose the image of the walls in the 20th century, during which the walls were initially treated as an obstacle to the development of the city and later as an element defining its character. The material of the thesis results mainly from archival research, from field research, bibliographic and online research. Very important material is the official documents of approval or rejection of studies and requests for the issues that arise regarding the management of the fortifications. Finally, the current state of the fortifications is presented through a photographic documentation, the current condition presented by the walls is commented in relation to the implementation or non-

implementation of the interventions approved in the past by the Ephorate of Antiquities of Chania.

Συντομογραφίες

Ν.Δ.: Νομοθετικό Διάταγμα

Ε.Β.Α.: Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

ΕΦΑΧΑ: Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων

ΤΔΠΕΑΕ : Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων

ΚΑΣ: Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο

ΤΕΕ: Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας

ΔΒΜΑ: Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων

ΠΕΠ: Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα

Δήμαρχοι Χανίων

1908 Εμμανουήλ Σειραδάκης

1975 Μαρής Αντώνης

1978 Κλωνιζάκης Γιάννης

1950 Νικόλαος Σκουλάς

2006 Κυριάκος Βιρβιδάκης

2018 Γιώργος Ξανθουδίδης

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΣΗΜΑΝΤΙΚΟΤΕΡΩΝ ΓΕΓΟΝΟΤΩΝ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

7^{ος} -8^{ος} αι.	Βυζαντινή κυριαρχία
823	Αραβοκρατία
961	Β΄ Βυζαντινή περίοδος, ανακατάληψη νησιού από τον Νικ. Φωκά
1204	Δ΄ Σταυροφορία, κατάλυση βυζαντινής αυτοκρατορίας
1252	Ενετοκρατία
1318	Κατασκευή λιμένα
1321	Πρώτος ενετικός περίβολος
1453	Άλωση της Πόλης
1537	Πόλεμος μεταξύ Τούρκων και Ενετών
1538	Ανέγερση ενετικού τείχους
1546	Εκκίνηση κατασκευής τάφρων
1551	Κατασκευή Φρουρίου Φιρκά
1599	Αποπεράτωση νεωρίων
1821	Ανάδειξη ελληνικού κράτους
1830	Κατάληψη της πόλης από τους Αιγυπτίους
1841	Ανακατάληψη από τους Τούρκους
1897	Σφαγή Χανίων, ελληνοτουρκικός πόλεμος
1898	Κήρυξη αυτονομίας του νησιού, ίδρυση Κρητικής Πολιτείας
1899	Κατεδάφιση της πύλης Rettimiota
1901	Νέο ρυμοτομικό σχέδιο πόλης
1903	Παραχώρηση τειχών στο Δήμο Χανίων
1908	Ανέγερση Δημοτικής Αγοράς
1913	Προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα
1922	Εγκατάσταση προσφύγων στην πόλη
1930	Διάνοιξη της οδού Νικ. Φωκά, κατεδάφιση τμήματος της ανατολική πύλης
1941	Γερμανικοί βομβαρδισμοί, Μάχη της Κρήτης
1947	Νέο ρυμοτομικό σχέδιο Δοξιάδη
1950	Ίδρυση παραρτήματος ΤΕΕ
1960	Κατεδάφιση βυζαντινών πυλών
1963	Ανέγερση ΞΕΝΙΑ
1965	Χαρακτηρισμός πόλης ως Ιστορικό Διατηρητέο Μνημείο
1967-1974	Ανέγερση ξενοδοχείου ΚΡΗΤΗ και άλλων κτιρίων
1977	Νέα μελέτη ανάδειξης μεσαιωνικής πόλης Χανίων Ρωμανός- Καλλιγιάς
1990	Ίδρυση Γραφείου Παλιάς Πόλης
1997	Απόφαση ΚΑΣ για κατεδάφιση του ΞΕΝΙΑ
1998	Αποκατάσταση του επιπρομαχώνα Lando
2000	Κατεδάφιση κινηματογράφου Regina – ανάδειξη Φιρκά
2003	Ένταξη ανάδειξης οχυρώσεων στο ΤΔΠΕΑΕ – ανάδειξη φάρου
2004	Ενοποίηση δυτικής τάφρου με νότιο τμήμα
2005	Αποκαταστάσεις στο δυτικό τμήμα του τείχους
2008	Κατεδάφιση ΞΕΝΙΑ
2013	Κατάργηση ΤΔΠΕΑΕ, ανάληψη ΥΠΠΟΤ και Αρχαιολογικής Υπηρεσίας
2018	Απαλλοτριώσεις στο νότιο τμήμα του βυζαντινού τείχους

1. Εισαγωγή

1.1. Σκοπός

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η μελέτη της διαχρονικότητας ενός ιστορικού μνημείου, εντός του αστικού ιστού, μέσα από την ιστορική του διαδρομή. Ανατρέχοντας στις απαρχές της κατασκευής της πρώτης οχύρωσης της πόλης των Χανίων γίνεται προσπάθεια αφήγησης όλων των ιστορικών φάσεων που γνώρισε το μνημείο. Η ανθεκτικότητα, οι επεμβάσεις και οι μετατροπές είναι τα βασικά συστατικά που συνθέτουν την εικόνα του 20^{ού} αιώνα, που είναι το κυρίως θέμα της μελέτης. Τέλος, παρουσιάζεται η σημερινή κατάσταση των τειχών, ενώ παρατίθενται σχόλια σχετικά με την υλοποίηση ή μη των επεμβάσεων που εγκρίθηκαν στο παρελθόν από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων (στο εξής: ΕΦΑΧΑ).

1.2. Αντικείμενο

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας αποτελούν τα τείχη της πόλης των Χανίων στον 20^ό αι μέσα από μία ιστορική αναδρομή. Η μελέτη ξεκινά από την εμφάνιση της πρώτης οχύρωσης κατά τους βυζαντινούς χρόνους και συνεχίζει χρονολογικά, αναλύοντας τις επεμβάσεις σε αυτήν, την εξέλιξη και την διαμόρφωση που πήρε η οχύρωση με την εκάστοτε διοίκηση. Οι οχυρώσεις αναλύονται βάσει της κατασκευής τους, της χρήσης τους, της διαμόρφωσης και διαχείρισης τους μέχρι τη σύγχρονη εποχή.

1.3. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Τα τείχη της πόλης έχουν μελετηθεί από τον αρχαιολόγο και πρώην προϊστάμενο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων Μιχάλη Ανδριανάκη σχετικά με την ιστορική τους εξέλιξη κατά τους βυζαντινούς χρόνους και κατά την περίοδο της ενετικής κυριαρχίας. Επίσης ο ίδιος έχει ασχοληθεί και με επιμέρους κατασκευές που αφορούν τα τείχη. Μία σειρά από τεχνικές μελέτες σχεδιαστικές αποτυπώσεις και ιστορικές και αρχαιολογικές μελέτες, οι οποίες έχουν εκτελεστεί από αρχαιολόγους, μηχανικούς και πλειάδα συνεργατών της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, εντοπίζονται στο αρχείο της, το οποίο και αποτέλεσε την βασική πηγή πληροφόρησης της παρούσας εργασίας. Ανατρέχοντας

στην βιβλιογραφία για την παλιά πόλη των Χανίων, εντόπισα αρκετό υλικό στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και στη Δημοτική βιβλιοθήκη της πόλης των Χανίων. Βιβλίο αναφοράς εν γένει για την πόλη αποτελεί το βιβλίο του Μιχάλη Ανδριανάκη «Η παλιά πόλη των Χανίων» και του Αντώνη Καλογήρου «Περπατώντας στα Χανιά».

Οι κύριες πηγές ήταν οι ακόλουθες:

- Ανδριανάκης, Μ. 1997, *Η Παλιά Πόλη των Χανίων*, Αθήνα.
- Καλογήρου, Α. 2010, *Περπατώντας στα Χανιά*, Αθήνα, πρόκειται για έναν μικρό περιεκτικό οδηγό της πόλης των Χανίων.
- Τσιβής, Γ. 1993, *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα, μέσα από μία ιστορική αναδρομή της πόλης, ο οποίος παραθέτει χρονολογικά τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην πόλη.
- Αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων (ΕΦΑΧΑ), στο οποίο εντοπίστηκε πληθώρα εγγράφων σχετικά με απαλλοτριώσεις κατοικιών, αλληλογραφίες μεταξύ των υπηρεσιών για εγκρίσεις και αδειοδοτήσεις, μελέτες, χάρτες κλπ.

1.4. Μέθοδος

1.4.1. Μέθοδος συλλογής στοιχείων

Το υλικό της εργασίας προκύπτει κυρίως από αρχειακή έρευνα, από έρευνα πεδίου, βιβλιογραφική και διαδικτυακή έρευνα. Η αρχειακή έρευνα, πραγματοποιήθηκε στο αρχείο της Εφορείας Αρχαιοτήτων Χανίων, κατά την οποία συλλέχθηκαν αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις, που έχουν πραγματοποιηθεί κατά καιρούς για τα τείχη, έγγραφα, ιστορικές και αρχαιολογικές τεκμηριώσεις από έρευνα των αρχαιολόγων της Υπηρεσίας. Εξίσου σημαντικό υλικό αποτελούν τα υπηρεσιακά έγγραφα εγκρίσεων ή απόρριψης μελετών και αιτημάτων για τα ζητήματα που προκύπτουν σχετικά με τη διαχείριση των οχυρώσεων.

Η επιτόπια έρευνα πεδίου διεξήχθη σε όλη την έκταση των τειχών τόσο του βυζαντινού περιβόλου όσο και της ενετικής οχύρωσης. Πραγματοποιήθηκε φωτογραφική τεκμηρίωση περιμετρικά των οχυρώσεων ξεκινώντας από τα ανατολικά προς τα δυτικά. Προσωπικές μαρτυρίες του ντόπιου πληθυσμού λειτούργησαν επικουρικά στην έρευνα. Οι διαδικτυακές πηγές συνεισφέρουν στην αρχειακή και επιτόπια έρευνα, εμπλουτίζοντας κυρίως την φωτογραφική τεκμηρίωση.

1.4.2. Ερμηνευτική μέθοδος

1.4.2.α. Υπόθεση εργασίας

Ο Aldo Rossi μιλώντας για την αρχιτεκτονική της πόλης, πολύ εύστοχα παρατηρεί ότι « η μορφή της πόλης είναι πάντα η μορφή μιας εποχής και στη μορφή μιας πόλης υπάρχουν πολλές εποχές»¹. Η έννοια της πόλης με την εποχή είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, αφού η μία εμπεριέχεται και τροφοδοτεί την άλλη. Η κάθε εποχή αφήνει το ίχνος της στην πόλη και αντίστοιχα οι πόλεις δημιουργούν την τάση της εποχής. Αυτό ακριβώς αφηγείται και η πόλη των Χανίων. Μία πόλη που αντανακλά την πολυπολιτισμικότητα της μέσα από την αρχιτεκτονική της. Κάθε στοιχείο της αποτελεί ορόσημο μιας εποχής, η οποία άφησε το σημάδι της στην πόλη.

Ο 20^{ός} αιώνας είναι μία σημαντική περίοδος για την διαμόρφωση της πόλης όπως την γνωρίζουμε σήμερα. Ο τρόπος που η πόλη αντιμετωπίζει τα μνημεία της αντανακλά το κοινωνικό γίνεσθαι, τη σχέση του συνόλου με τα μνημεία και το περιβάλλον της. Τα ιστορικά γεγονότα του 20^{ού} αιώνα αφορούν μία αλληλουχία δραματικών αλλαγών οι οποίες καθρεφτίζονται στην αρχιτεκτονική της πόλης. Ο 20^{ός} αιώνας αποτελεί το σημείο μετάβασης από την κατασκευή των οχυρωματικών έργων προς την κατάκτηση της αναγνώρισης τους ως διατηρητέα μνημεία. Υπό αυτήν την σκοπιά πραγματοποιείται η συγκεκριμένη μελέτη, η οποία δεν εστιάζει αποκλειστικά στον τρόπο κατασκευής, αλλά στους λόγους που οδήγησαν στην κατασκευή και έπειτα στη διαχείρισή της από τη σύγχρονη κοινωνία. Η μελέτη είναι πολυδιάστατη, δίνοντας έμφαση κυρίως στον τρόπο που αντιλαμβάνεται η κάθε εποχή τα κατάλοιπα της προηγούμενης, μέχρι να φτάσουμε στη σημερινή κατάσταση των οχυρώσεων.

1.4.2.β. Συγκρότηση εργασίας

Μέσω της αρχειακής κυρίως έρευνας, τις αποτυπώσεις, το φωτογραφικό υλικό αλλά και από τις βιβλιογραφικές πηγές που έχουν συλλεχθεί, θα γίνει προσπάθεια ανάλυσης των ζητημάτων που προκύπτουν, με γνώμονα την εκάστοτε ιστορική περίοδο μελέτης. Τα κεφάλαια της εργασίας διαρθρώνονται με αφετηρία την ιστορία πίσω από τα τείχη,

---

¹ Rossi 1991, 206.

ξεκινώντας από τη βυζαντινή περίοδο προς την ενετική. Η ιστορία των τειχών περνάει και μέσα από την Τουρκοκρατία και συνεχίζει μέχρι τον 20^ο αιώνα. Σε αυτά τα κεφάλαια αναλύεται η μορφή των τειχών και η διαχείρισή τους από την εκάστοτε μορφή διακυβέρνησης. Εν συνεχεία, θα αναλυθούν οι επεμβάσεις που έχουν πραγματοποιηθεί στα τείχη από την απελευθέρωση και μετά μέχρι και την σύγχρονη εποχή.

Στα δύο τελευταία κεφάλαια θα παρατεθούν και θα αναλυθούν οι μελέτες που έχουν πραγματοποιηθεί για την αποκατάσταση και συντήρηση τμημάτων του τείχους από την Εφορεία Χανίων τα τελευταία χρόνια σε σχέση με την σημερινή εικόνα των τειχών και πώς αυτές συνεισφέρουν τελικά στην ενσωμάτωσή του στον αστικό πυρήνα. Για να καταστεί πιο σαφής και κατανοητή η μελέτη των σύγχρονων επεμβάσεων, χωρίστηκε το κεφάλαιο σε υποκεφάλαια, σύμφωνα με το αρχείο της Εφορείας και τις μελέτες που έχουν διεξαχθεί σε κάθε μέρος των τειχών. Παράλληλα, θα αναλυθεί η χρήση που έχει λάβει σήμερα ο οχυρωματικός περίβολος σε σχέση με το υφιστάμενο πλαίσιο αρχών και ποιες θα μπορούσε να είναι οι απαραίτητες ενέργειες για μελλοντικές επεμβάσεις. Τέλος, θα αναλυθεί η κατάσταση των τειχών σήμερα, ενώ θα διερευνηθεί αν έχουν πραγματοποιηθεί οι εγκεκριμένες μελέτες των προηγούμενων χρόνων.

1.4.2.γ. Ερευνητικά ερωτήματα

Αφορμή για την μελέτη των οχυρώσεων στάθηκε η σημερινή εικόνα τους στον αστικό ιστό της πόλης, ενώ το ερώτημα που προκύπτει σχετίζεται με το πώς αυτές ενσωματώνονται στην πόλη και με τον τρόπο διαχείρισης και αξιοποίησής τους σήμερα. Σε τι διαφέρει η σημερινή εικόνα των τειχών σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα; Ποια είναι η εξέλιξη τους από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα; Σε σχέση με τις μελέτες που εκπονήθηκαν τα τελευταία χρόνια για τη συντήρηση και ανάδειξη των τειχών ποιες έχουν πραγματοποιηθεί σήμερα; Στην πορεία της έρευνας ανέκυψαν και άλλα ερωτήματα σχετικά με τον ρόλο που διαδραμάτισαν τα τείχη υπό την εκάστοτε διοίκηση και σε ποιον βαθμό αυτή τροποποίησε τη μορφή τους. Κατά συνέπεια προκύπτει το ερώτημα, αν η χρήση που έλαβαν μετέπειτα επηρέασε τη μορφή τους;

1. Νότιο τμήμα βυζαντινό τείχος	8. Δυτική τάφρος	15. Προμαχώνας Sabbionara	22. Επιτρομαχώνας Santa Caterina
2. Νοτιοδυτική βυζαντινή πύλη	9. Ανατολική τάφρος	16. Προμαχώνας San Salvatore	23. Διάνοιξη τείχους, σημερινή οδός Θεοτοκοπούλου
3. Νοτιοανατολική βυζαντινή πύλη	10. Νότια τάφρος	17. Επιτρομαχώνας Lando/San Dimitri	24. Διάνοιξη τείχους, σημερινή οδός Μελετίου Πηγιά
4. Νότια βυζαντινή πύλη	11. Αντιτείχισμα δυτικής τάφρου	18. Πύλη Rettimiota	25. Διάνοιξη τείχους, σημερινή οδός Νικ. Φωκά
5. Βόρειο τμήμα βυζαντινό τείχος	12. Προμαχώνας Piattaforma	19. Πύλη Sabbionara	26. Ξενοδοχείο «Κρήτη»
6. Λιμενοβραχίονας	13. Προμαχώνας Santa Lucia	20. Πύλη San Salvatore	27. Παλαιό πανδοχείο
7. Προμαχώνας Αγίου Νικολάου	14. Προμαχώνας Lando/San Dimitri	21. Φρούριο Φιρκά	28. 2ο Δημοτικό σχολείο

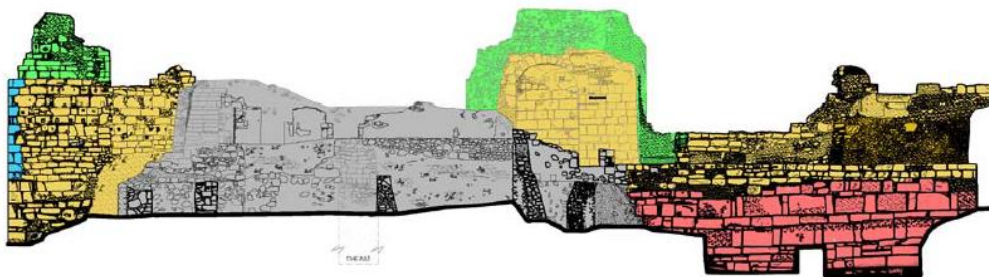
Χάρτης 1 Η Πόλη των Χανίων, Αερολέσχη Χανίων 2004

2. Οι οχυρώσεις των Χανίων και η ιστορία τους μέχρι τον 20^ο αιώνα

2.1. Τα τείχη κατά την βυζαντινή περίοδο

Με μία βαθιά ιστορία μέσα στο χρόνο η πόλη των Χανίων ακμάζει ήδη από την Νεολιθική εποχή². Η επιβλητική θέση του λόφου πάνω από τον φυσικό όρμο του λιμανιού, έδωσε την ευκαιρία να αναπτυχθούν διάφοροι πολιτισμοί στην πάροδο των αιώνων. Η σύγχρονη εικόνα της πόλης αφηγείται μέσα από τα σπαράγματα της, τους σημαντικούς οικισμούς που αναπτύχθηκαν, με συνεχή χρήση του χώρου, όπως μαρτυρούν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η ιστορία της πόλης ξεκινά με τα μινωικά κατάλοιπα της αρχαίας Κυδωνίας, τα οποία έδωσαν τη θέση τους στα ίχνη των ιστορικών χρόνων³ και έπειτα στη βυζαντινή παρουσία με τα σωζόμενα τείχη, τα οποία συντήρησαν και εξέλιξαν αργότερα οι Ενετοί.

Μία σαφής και ολοκληρωμένη εικόνα για την πρώιμη οχυρωματική αρχιτεκτονική των αστικών κέντρων παρέχεται από τα τείχη των Χανίων, τα οποία διατηρούνται μέχρι και σήμερα σε καλή κατάσταση. Ο όρος «βυζαντινό» τείχος έχει επικρατήσει στη σύγχρονη έρευνα, χωρίς όμως πρακτικά να μπορούν να διευκρινιστούν η ακριβής χρονολόγηση και οι οικοδομικές φάσεις της εποχής⁴. Ο Gerola μάλιστα, ο οποίος αποτελεί σημαντική πηγή για την βυζαντινή οχύρωση, καθότι χάθηκαν πολύτιμα στοιχεία από τις μετέπειτα επεμβάσεις, τοποθετεί το τείχος ακόμα και πριν την πρωτοβυζαντινή περίοδο, καθώς αρχαιότερα λείψανα εδράζονται στην θεμελίωση του ενώ ανάγει το βυζαντινό τείχος, στα ανώτερα τμήματα⁵.

Εικ. 1 Η βόρεια όψη του τείχους. Με κόκκινο αποδίδεται η ελληνιστική φάση, με κίτρινο η βυζαντινή, με πράσινο η ενετική και με γκρι τα νεότερα, τούρκικα.

² Ανδριανάκης 2021, 24.

³ Ανδριανάκης 2015, 171.

⁴ Ανδριανάκης 2008, 81.

⁵ Gerola 1905, 156-159 και Ανδριανάκης 2008, 81.

Εικ. 1α Τμήμα ελληνιστικού τείχους.

Σύγχρονες έρευνες αποδίδουν τα λείψανα αυτά στην ελληνιστική περίοδο, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξη ακρόπολης πολύ πριν τη βυζαντινή κατάκτηση⁶. Τα σπαράγματα των

ελληνιστικών χρόνων εντοπίζονται στη δυτική πλευρά του περιβόλου επί της σημερινής οδού Καραολή και Δημητρίου (σημ. 1 στον χάρτη 1). Η προγενέστερη λιθοδομή ξεχωρίζει από τις λιθοπλίνθους οι οποίες είναι μεγάλες και λαξευμένες χτισμένες εν ξηρώ⁷ (εικ. 1 και 1α).

Το τείχος σηματοδοτεί τον διαχωρισμό της οχυρωμένης ακρόπολης από την πόλη⁸. Όσον αφορά τη μορφολογία του βυζαντινού περιβόλου που περιέκλειε την πόλη, είχε σχήμα ελλειψοειδές, με προσανατολισμό από ανατολή προς δύση ενώ περιβάλλει μία

Εικ. 2 Η πόλη των Χανίων σε χάρτη του H. Nanni 1613 και το 1601 από τον A. Oddi.

έκταση 35,6 στρεμμάτων με μήκος 820 μέτρα⁹. Οι οχυρώσεις αποδόθηκαν σχεδιαστικά

⁶ Τρουλλινός 2010, 1.

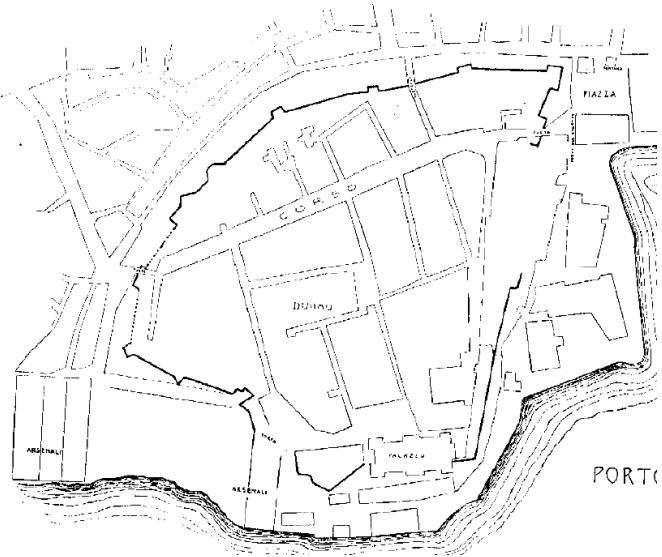
⁷ Βλαζάκη 2016, 7.

⁸ Φαντάκης 2021, 4.

⁹ Τρουλλινός 2010, 5.

πολύ αργότερα¹⁰, ωστόσο είναι διακριτά τα όρια που περιγράφουν το τείχος γύρω από το λόφο Καστέλι σε σχέδια της περιόδου της Βενετοκρατίας¹¹(εικ. 2).

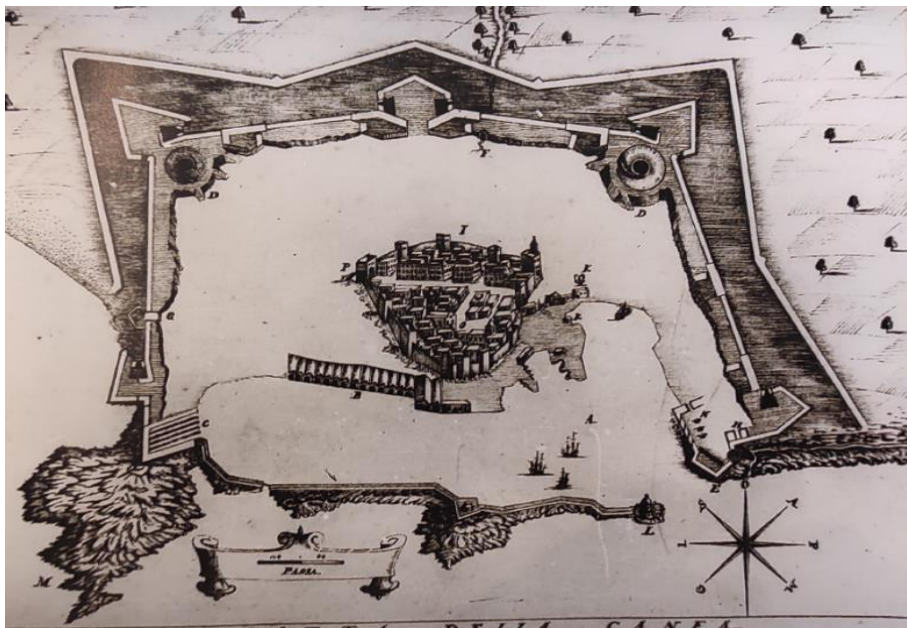
Οι περισσότεροι χάρτες αποδίδουν ένα κυκλικό σχήμα στον περίβολο. Η απεικόνιση του Gerola όμως θα πρέπει να είναι η πιο αποδεκτή καθώς παρουσιάζει συμμετρικό σχήμα (εικ. 3).

Εικ. 3 Ο βυζαντινός περίβολος.

ένα λιγότερο

Ο Hercole Nanni το 1613 απεικονίζει παραστατικά το τείχος, στο οποίο διακρίνονται οι δύο κύριες πύλες στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά της οχύρωσης, τις οποίες ενώνει εγκάρσια το Corso, που διασχίζει όλο το Καστέλι (εικ. 4). Συνολικά για την είσοδο στην οχυρωμένη πόλη, ανοίγονταν τέσσερις πύλες προσανατολισμένες στα

σημεία του ορίζοντα.

Εικ. 4 Χάρτης του H. Nanni 1613 διακρίνεται η Corso.

¹⁰ Απεικονίσεις των οχυρώσεων σε χάρτες του 17^{ου} αιώνα αναπαριστούν τόσο τον βυζαντινό περίβολο όσο και τα ενετικά τείχη.

¹¹ Εννοείται η περιοχή εντός και γύρω των τειχών.

Εικ. 5 Η δυτική πύλη στην οδό Κανεβάρο.

Εικ. 6 Η νοτιοανατολική πύλη.

Η νοτιοδυτική πύλη βρισκόταν στο σημερινό σιντριβάνι, στη δυτική πλευρά της σημερινής οδού Κανεβάρο και ανοίγονταν στο ισόγειο ενός μεγάλου πύργου (εικ. 5 και σημ. 2 στον χάρτη 1). Αντίστοιχα, η νοτιοανατολική πύλη βρισκόταν στην άλλη πλευρά της οδού Κανεβάρο¹² και αποκαλείτο πύλη Κολόμπο (εικ. 6 και σημ. 3 στον χάρτη 1). Ακόμη δύο πύλες είχαν ανοιχτεί στη νότια και βορειοδυτική πλευρά της οχύρωσης, ωστόσο καμία από αυτές δεν σώζεται σήμερα

Εικ. 7 Η θέση της νότιας πύλης επί της οδού Κατρέ.

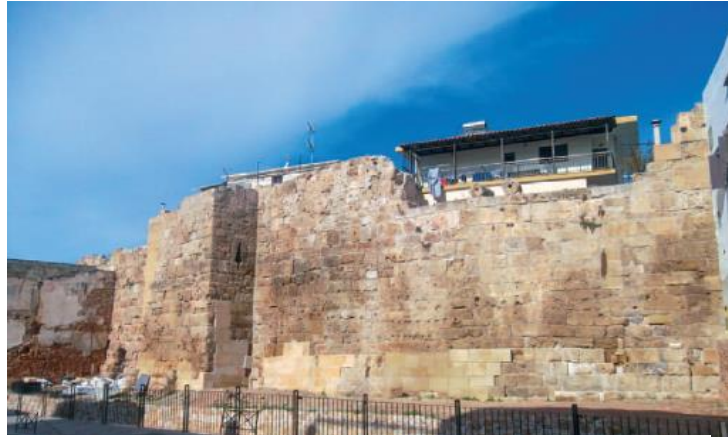
Η νότια πύλη βρισκόταν επί της οδού Κατρέ (εικ. 7 και σημ. 4 στον χάρτη 1), ενώ κατά μήκος της είχαν κατασκευαστεί σκαλοπάτια λόγω της ανωφέρειας του

εδάφους¹³. Αναλυτική περιγραφή για την κατάσταση των πυλών δίνει ο Gerola κατά

¹² Τρουλλινός 2010, 5.

¹³ Πλακωτάρης 2021, 19.

την επίσκεψη του στο νησί στις αρχές του 20^{ού} αιώνα. Στη νότια πλευρά του τείχους και μεταξύ των πυλών στα ανατολικά και δυτικά αυτού, κατασκευάστηκαν πέντε ορθογώνιοι πύργοι, ενώ το μεταπύργιο διάστημα διακόπτουν άλλοι τρεις

Εικ. 8 Άποψη του νότιου τείχους.

πύργοι διαφορετικού σχήματος¹⁴ (εικ. 8). Οι πύργοι στη νοτιοδυτική πλευρά του τείχους ήταν οι μεγαλύτεροι. Πρόκειται για κατασκευές ορθογωνικής κάτοψης με σωζόμενο ύψος περίπου 10 μέτρων, με ίχνη τοξοθυρίδων στην ανώτερη επιφάνειά τους. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς υπάρχουν δύο ακόμα πύργοι τρίπλευροι και ο ένας εξ αυτών με τετράγωνη βάση¹⁵. Βορειοανατολικά του περιβόλου βρίσκονται δύο ακόμα πύργοι.

Στο νότιο, στο ανατολικό και στο δυτικό τμήμα, το τείχος σώζεται σε μεγαλύτερο ύψος λόγω της γεωμορφολογίας του εδάφους, καθώς σε αυτό το σημείο η διαμόρφωσή του είναι πιο ομαλή.

Εικ. 8α Άποψη του βόρειου τείχους.

Στη βόρεια και βορειοδυτική πλευρά η κατασκευή ακολουθεί τη διαμόρφωση του φυσικού βράχου¹⁶ τον οποίο συμπληρώνει η οχύρωση (εικ. 8α και σημ. 5 στον χάρτη 1). Ο περίβολος φαίνεται ότι είναι χτισμένος στα κατάλοιπα

αρχαιότερου ελληνιστικού τείχους¹⁷, όπως επισημάνθηκε ήδη από τον Gerola, το οποίο θεμελιώνεται σε μεγαλύτερο βάθος και με πάχος τρία μέτρα. Το αρχαιότερο αυτό

¹⁴ Τρουλλινός 2010, 5.

¹⁵ Πλακωτάρης 2021, 22.

¹⁶ Τρουλλινός 2010, 6.

¹⁷ Βάσει των ανασκαφικών ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από την ΕΦΑΧΑ.

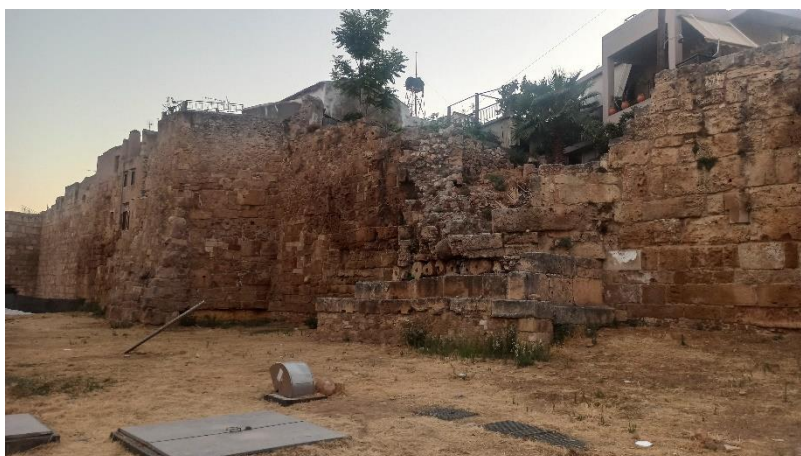

Εικ. 9 Η λιθοδομή του νότιου τμήματος

τμήμα του τείχους είναι κατασκευασμένο με ορθογώνιες μεγάλες λαξευμένες λίθους «εν ξηρώ»¹⁸, οι οποίες είναι μικρότερες στο εσωτερικό του και μεγαλύτερες στο εξωτερικό¹⁹ (εικ. 9). Στα κατάλοιπα αυτού του τείχους κατασκευάστηκε τον 7^ο αιώνα, με χρήση του αρχαίου υλικού και με

πλάτος δυόμιση μέτρων, η βυζαντινή οχύρωση, προκειμένου να προστατεύσει την πόλη από τις επικείμενες επιδρομές των Αράβων²⁰. Η οχύρωση αυτή συνδέεται όπως φάνηκε στην πορεία με την αραβική απειλή, καθώς πολλοί παράλιοι οικισμοί ερήμωσαν, ενώ άλλοι οχυρώθηκαν για τη διασφάλιση της επικοινωνίας²¹. Η κατασκευή του περιβόλου εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο σχεδιασμού οχυρωματικών έργων της βυζαντινής Αυτοκρατορίας, για την αντιμετώπιση της ανερχόμενης αραβικής δύναμης.

Η πρώτη χρονολόγηση της οχύρωσης στον 7^ο αιώνα, οφείλεται στα υλικά και στον τρόπο δόμησης της τοιχοποιίας, καθώς

Εικ. 10 Ίχνη προγενέστερης λιθοδομής.

στη νότια πλευρά του τείχους παρατηρείται ισόδομη τοιχοποιία με εμφανή χρήση παλαιότερων αρχιτεκτονικών μελών (spolia) του προγενέστερου τείχους (εικ. 10), ενώ από μεταγενέστερες στοές που δημιούργησαν οπές στο τείχος, είναι εμφανής εσωτερικά η χυτή αργολιθοδομή²² και το ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στην εξωτερική

¹⁸ Τρουλλινός 2010, 6.

¹⁹ Ανδριανάκης 2008., 84.

²⁰ Ανδριανάκης 2018, 34 ΕΠΕΙΣΜΑ

²¹ Ανδριανάκης 2006, 475

²² Φαντάκης 2015, 2.

πλευρά του βυζαντινού περιβόλου εντοπίζεται κατά τόπους το ελληνιστικό τείχος. Για τους βυζαντινούς ήταν συνήθης πρακτική η αξιοποίηση και χρήση αρχαιότερου υλικού, καθώς όπως φαίνεται εξαιτίας των συχνών σεισμών την περίοδο εκείνη, υπήρχε διαθέσιμο σε μεγάλες ποσότητες. Η κατασκευή του τείχους και οι παρελκόμενες κατασκευές της τάφρου και του προτειχίσματος, εδράζονταν σε μινωικά και ιστορικά στρώματα²³. Τα πεσμένα και εγκαταλελειμμένα κτίρια των προηγούμενων χρόνων, όπως και οι αρχαίοι ναοί, οι οποίοι αποτελούσαν χώρους ειδωλολατρίας, αποτελούσαν πηγή δομικού υλικού για τις πρωτοβυζαντινές κυρίως οχυρώσεις.

Από τις ανασκαφικές έρευνες προέκυψε και η ύπαρξη προτειχίσματος²⁴, το οποίο οριοθετούσε την τάφρο²⁵. Ήταν επικλινές και κατασκευασμένο από αργολιθοδομή με ασβεστοκονίαμα. Το προτείχισμα εντοπίστηκε στο δυτικό (Καραολή και Δημητρίου) και στο κεντρικό τμήμα της οδού Σήφακα, ενώ στο ανατολικό δεν έχει αποκαλυφθεί²⁶. Στα ίδια σημεία εντοπίστηκε και η ελληνιστική οχύρωση, τμήματα της οποίας φαίνεται ότι επισκευάστηκαν κατά τη ρωμαϊκή περίοδο²⁷. Η τάφρος πιθανόν περιέτρεχε το λόφο χωρίς να είναι σαφές μέχρι σήμερα το πλάτος της. Η ύπαρξή της όμως ενισχύεται και

Εικ. 11 Περίγραμμα βυζαντινής οχύρωσης.

από την αναπαράσταση του περιβόλου το 1913 από τον H. Nanni, στην οποία φαίνεται να εδράζεται μονότοξη γέφυρα που οδηγούσε στην ανατολική πύλη, στη συμβολή των οδών Δασκαλογιάννη με Κανεβάρο²⁸. Επιπλέον το τείχος διέθετε ευθύγραμμα τμήματα με περίβολο, πύργους και τοξοθυρίδες²⁹ (εικ. 11).

Το νησί μέχρι τότε ανήκε στη βυζαντινή αυτοκρατορία. Η

²³ Φαντάκης 2021, 6.

²⁴ Ανδριανάκης 2006, 475.

²⁵ Η τάφρος ήταν υγρή κατά τον Τρουλλινό, Τρουλλινός 2010, 7.

²⁶ Φαντάκης 2021, 6.

²⁷ Φαντάκης 2021, 6.

²⁸ Ανδριανάκης 2020β, 182.

²⁹ Βλαζάκη 2016, 7.

εξουσία των βυζαντινών επιβάλλεται στην δυτική Κρήτη, αναδιοργανώνοντας τη διοίκηση και αυξάνοντας τον πληθυσμό. Ιστορικά ωστόσο ελάχιστα είναι γνωστά για την κοινωνική ζωή της πόλης πριν την Ενετοκρατία³⁰. Τον 9^ο αιώνα η Κρήτη βρίσκεται υπό την κυριαρχία των Αράβων, περίοδος για την οποία διατίθενται ελάχιστες πηγές ενώ δεν έχουν εντοπιστεί αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Με την κατάληψη του νησιού από τους Άραβες το 823³¹, οι βυζαντινοί χάνουν και τον έλεγχο τους στη Μεσόγειο. Κατά την Β' Βυζαντινή περίοδο³², όπου σηματοδοτείται με την ανακατάληψη του νησιού από τον Νικηφόρο Φωκά το 961³³, χτίστηκε το μεγάλο φρούριο του Κάστελου στο Βαρύπετρο, στην ενδοχώρα των Χανίων, ενώ δεν έχουν εντοπιστεί ευρήματα από την ίδια περίοδο στο λόφο Καστέλι³⁴.

Τους επόμενους αιώνες που ακολούθησαν την βυζαντινή κυριαρχία η ονομασία Κυδωνία εγκαταλείφθηκε και από τον 13^ο αιώνα και μετά αναφέρεται στις πηγές ως Canea (Χανιά). Σε αυτό το πλαίσιο, αξίζει να σημειωθεί η στρατηγική της εγκατάλειψης των παράκτιων περιοχών, όπως το Καστέλι και η μεταφορά της πόλης προς την ενδοχώρα για μεγαλύτερη ασφάλεια.

2.2. Τα τείχη κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας

Το 1204 μετά την τέταρτη Σταυροφορία και ύστερα από την κατάλυση του βυζαντινού κράτους, πραγματοποιήθηκε διαμοιρασμός των επαρχιών της Κρήτης στον Ιταλό Μαρκήσιο του Μομφεράτου³⁵. Ωστόσο πριν οι Ενετοί κατακτήσουν ολοκληρωτικά την Κρήτη είχαν να αντιμετωπίσουν τον Γενουάτη Κόμη της Μάλτας, Ερρίκο Πεςκατόρε,

³⁰ Φαντάκης 2021, 5.

³¹ Καλογήρου 2010, 11 και Ανδριανάκης 2006, 475.

³² 961-1204 μ.Χ.

³³ Καλογήρου 2010, 11.

³⁴ Τρουλλινός 2010, 2.

³⁵ Ανδριανάκης 1997, 19.

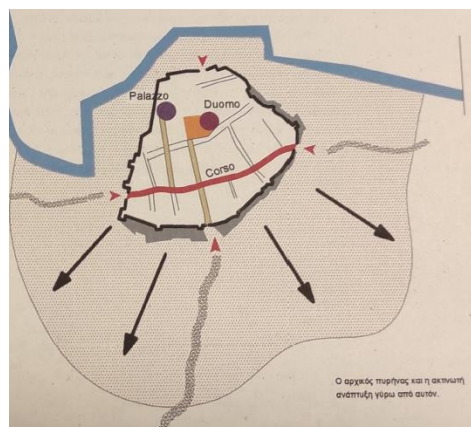

Εικ. 12 Ο λόφος της αρχαίας Κυδωνίας.

ο οποίος αμφισβητούσε τις αποφάσεις των αρχηγών της Σταυροφορίας, περί παραχώρησης του νησιού στους Ενετούς. Με αγώνες από το 1204 μέχρι και το 1212 ο Γενουάτης Κόμης εκδιώχτηκε από τους

Ενετούς³⁶, ενώ το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκε και η διαίρεση της Κρήτης σε τέσσερα τμήματα³⁷ όπου αντίστοιχα και αυτά υποδιαιρέθηκαν σε επαρχίες (Καστελλάνιες), το κάθε ένα με την δική του πρωτεύουσα.

Το 1252 με την οριστική επιβολή των Ενετών στο νησί, ξεκινούν οι προσπάθειες οργάνωσης της δυτικής Κρήτης σύμφωνα με τα πρότυπα του υπόλοιπου νησιού, που βρισκόταν ήδη υπό την ενετική κατοχή. Με έγγραφο του Marino Morosini, δόθηκε η εντολή επανίδρυσης της πόλης των Χανίων, μετά την παραχώρησή τους στους Ενετούς³⁸. Ιδιαίτερη μέριμνα δόθηκε στην ανοικοδόμηση ναών και δημόσιων κτιρίων, καθώς και στην οχύρωση του λιμανιού. Η εγκατάσταση των Ενετών στα Χανιά καθορίστηκε από το κείμενο «Παραχωρήσεως των Χανίων» κατά το οποίο οι Ενετοί όφειλαν να χωρίσουν την περιοχή σε ενενήντα καβαλαρίες εκ των οποίων οι δεκαπέντε θα διατίθενται στο

Εικ. 13 Ο λόφος της αρχαίας Κυδωνίας.

³⁶ Τσιβής 1993, 32.

³⁷ Ανδριανάκης 2018, 34.

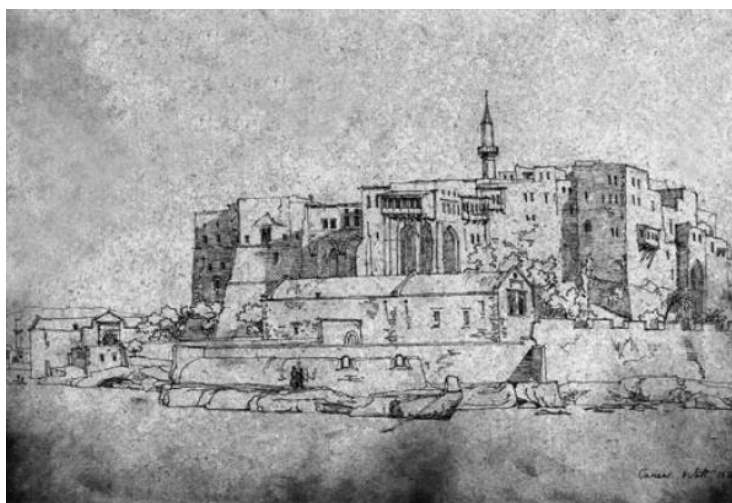
³⁸ Ανδριανάκης 2020α, 24.

δημόσιο³⁹. Στο κείμενο αυτό αναφέρεται και η υποχρεωτική ανοικοδόμηση των τειχών της πόλης.

Η ύπαρξη του πρωτοβυζαντινού περιβόλου, ο οποίος περιορίζεται στην περιοχή της αρχαίας Κυδωνίας στο λόφο Καστέλι⁴⁰ (εικ. 12), αποτέλεσε τη βάση των Ενετών, οι οποίοι τον αποκατέστησαν τμηματικά βάσει των οδηγιών από το κείμενο περί «Παραχωρήσεως των Χανιών»⁴¹. Η βυζαντινή οχύρωση περιγράφεται ενδελεχώς από τον G. Gerola πολύ αργότερα σε μία περιήγησή του στο νησί το 1903⁴². Η υφιστάμενη κατάσταση των τειχών, σύμφωνα πάντα με τον περιηγητή, είναι αρκετά διαφορετική σε σχέση με την προγενέστερη βυζαντινή περίοδο. Η αναποτελεσματικότητα του βυζαντινού τείχους κρίθηκε από νωρίς, καθώς οι ενετικές οχυρώσεις το έθεσαν σε αχρηστία. Οι χώροι μεταξύ της τάφρου και του προτειχίσματος μετατράπηκαν σε οικοπέδα, ενώ το ίδιο το τείχος ενσωματώθηκε και κατ' επέκταση απορροφήθηκε από τα εφαπτόμενα σε αυτό κτίσματα⁴³.

Μεταγενέστερες

κατασκευές και επεμβάσεις κατακλύζουν το μεγαλύτερο μέρος της οχύρωσης, οι οποίες εντοπίζονται κυρίως στο ανώτερο μέρος του περιβόλου. Οι άλλοτε αμυντικοί πύργοι της βυζαντινής οχύρωσης έχουν μετατραπεί τώρα σε

Εικ. 13α Άποψη ΒΔ πλευράς του τείχους με το palazzo του ρέκτορα.

οικίες, ενώ το τείχος λειτούργησε επικουρικά για τις ανάγκες κατασκευής ιδιωτικών κτιρίων. Η παλαιότερη δόμηση χάνεται κάτω από την επικάλυψη του ασβέστη, με τον οποίο έχουν επιχρίσει τόσο τα νεότερα όσο και τα παλαιότερα στελέχη του τείχους⁴⁴. Με τις αποχωματώσεις των τάφρων καταστράφηκε υλικό των ιστορικών χρόνων,

³⁹ Γάσπαρης 2010, 64 και Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 368.

⁴⁰ Τσιβής 1993, 40.

⁴¹ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 369.

⁴² Ανδριανάκης 2006, 477.

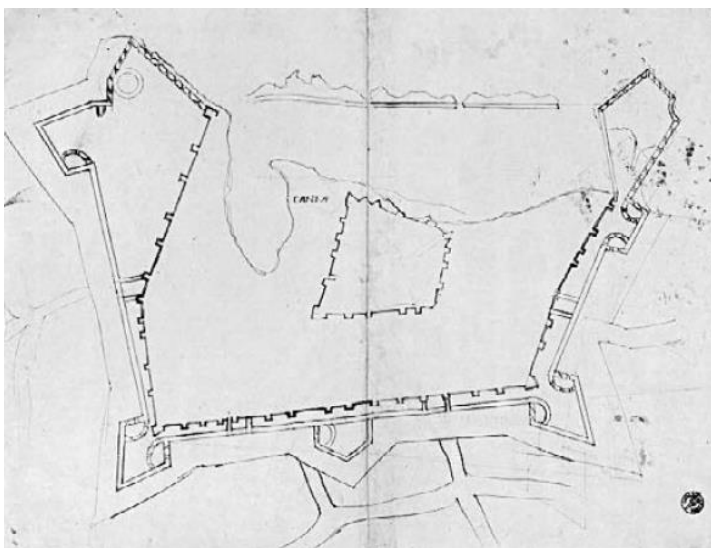
⁴³ Ανδριανάκης 2006, 477.

⁴⁴ Από το αρχείο της ΕΦΑΧΑ.

γεγονός που τεκμηριώνεται με τις σύγχρονες εκσκαφές στις οχυρώσεις⁴⁵, κατά τις οποίες εντοπίζονται διαταραγμένα τα αρχαιολογικά στρώματα⁴⁶.

Οι επεμβάσεις που έκαναν ήταν κυρίως στην εσωτερική πλευρά του, διατηρώντας την αρχική του μορφή και δημιουργώντας έναν πυρήνα δυτικού πολεοδομικού προτύπου. Έχτισαν τα μέγαρα των Ενετών φεουδαρχών, το παλάτι του ρέκτορα και τους ναούς Duomo και Santa Maria dei Miracoli⁴⁷ (εικ. 13 και 13α). Παράλληλα αποκατέστησαν και τις τέσσερις πύλες⁴⁸, οι οποίες σύμφωνα με την μαρτυρία του Gerola, σχημάτιζαν οξυκόρυφα τόξα με θολίτες⁴⁹ (βλ. εικ. 6). Οι επεμβάσεις των Ενετών στα τείχη ήταν κυρίως συμπληρωματικές ώστε να διασφαλίσουν την στατική τους επάρκεια. Επιπλέον, πραγματοποίησαν αναστηλωτικές εργασίες στις πύλες και στους πύργους Γ-Δ του Γ τμήματος στο νότιο τείχος (βλ. εικ. 87). Από τις κατασκευαστικές φάσεις τους, είναι σχεδόν βέβαιο ότι έχουν υποστεί επεμβάσεις και κατά την βυζαντινή και την ενετική περίοδο⁵⁰.

Ο πληθυσμός επεκτάθηκε και εκτός των τειχών, με τους λεγόμενους εξωβούργους και συγκεντρώνεται πλέον γύρω από τον πυρήνα του Καστελίου, όπου δημιουργούνται τα προάστια, χωρίς σαφώς συγκροτημένη διάταξη. Η μαζική συγκέντρωση του λαού εκτός του

Εικ.14 Οι τρεις οχυρωματικοί περίβολοι των Χανίων.

οχυρωμένου πυρήνα θέτει ζητήματα ασφάλειας⁵¹. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα

⁴⁵ Πραγματοποίηση εκσκαφών για εγκατάσταση δικτύων κοινής ωφέλειας.

⁴⁶ Βλαζάκη 2016, 8.

⁴⁷ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 369.

⁴⁸ Ανδριανάκης 2020α, 24.

⁴⁹ Φαντάκης 2021, 6.

⁵⁰ Από διαβιβαστικό έγγραφο της ΕΦΑΧΑ στις 13/07/2015.

⁵¹ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 369.

ο μικρός αυτός περίβολος να αποδειχθεί ανεπαρκής για την αντιμετώπιση της συνεχής αύξησης του πληθυσμού⁵².

Οι πηγές αναφέρουν την κατασκευή ενός δεύτερου ευρύτερου περιβόλου κατά τον 14^ο αιώνα και συγκεκριμένα το 1321⁵³, ο οποίος περιέβαλε τον βυζαντινό, προκειμένου να προστατεύσει και τον οικισμό που είχε δημιουργηθεί εκτός του πρωτοβυζαντινού τείχους (εικ. 14). Για αυτό το τείχος δεν έχουν εντοπιστεί σπαράγματα που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξή του⁵⁴ και ίσως δεν ολοκληρώθηκε ουδέποτε⁵⁵. Φαίνεται ότι δεν στάθηκε ικανή ούτε αυτή η οχύρωση να καλύψει τις ανάγκες του διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού, σε συνδυασμό με τα τεχνικά ζητήματα που φέρεται να αντιμετώπιζε η κατασκευή⁵⁶.

Η επιλογή της θέσης στην δυτική Κρήτη για την εγκαθίδρυση της νέας πόλης, προήλθε από ένα σύνολο παραγόντων που αφορούσαν κυρίως στη στρατηγική σημασία του εδαφικού παραθαλάσσιου χώρου των Χανίων. Το φυσικό ύψωμα του υπερκείμενου λόφου, ο θαλάσσιος όρμος για τη δημιουργία λιμένα και η παρουσία αρχαιότερου δομικού υλικού στο λόφο Καστέλι, προσέφεραν όλα τα πλεονεκτήματα για την ανοικοδόμηση της⁵⁷. Μέχρι τότε τα Χανιά εξυπηρετούνταν από το λιμάνι της Σούδας, στα ανατολικά της πόλης.

Η κατασκευή του λιμένα στον όρμο των Χανίων υπολογίζεται ότι ξεκίνησε περί το 1318, όταν η Βενετία παραχώρησε χρήματα για την κατασκευή του λιμενοβραχίονα. Η ολοκλήρωση του πιθανολογείται το έτος 1356, αφού οι φεουδάρχες της πόλης ζητούσαν χρήματα για την επισκευή του λιμανιού⁵⁸. Η κατασκευή του λιμενοβραχίονα αποτελούσε τη λύση για τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η οχύρωση στη βόρεια πλευρά, καθώς οι ύφαλοι που οριοθετούσαν το λιμάνι δεν ήταν επαρκείς⁵⁹.

Λιμάνι
Χανίων

Η θεμελίωση του εδράζεται πάνω σε μία σειρά υφάλων και έχει ύψος 2,5 μέτρα από την επιφάνεια της θάλασσας και μήκος 600 μέτρα⁶⁰ (σημ. 6 στον χάρτη 1). Η κατασκευή χωρίζεται σε τρία επίπεδα: το πρώτο είναι το πιο ψηλό τείχος, ακολουθεί ο

⁵² Ανδριανάκης 2006, 476.

⁵³ Ανδριανάκης 2008, 80. ΑΝΑΤΥΠΟ

⁵⁴ Ανδριανάκης 1997, 22 και Ανδριανάκης 2020α, 24.

⁵⁵ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 369.

⁵⁶ Ανδριανάκης 2020α, 24.

⁵⁷ Τσιβής 1993, 37.

⁵⁸ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 375.

⁵⁹ Ψαράκης 2021, 1.

⁶⁰ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Τζιγκουνάκη Α. 17/10/2013 αρ. πρωτ: 4620.

στενός διάδρομος για τον έλεγχο και το τρίτο επίπεδο συνιστά ο φαρδύς διάδρομος για την κυκλοφορία των πεζών από τη νότια πλευρά⁶¹. Στην αρχή του λιμενοβραχίονα στα δυτικά, στην είσοδο του λιμανιού και απέναντι από το Φρούριο Φιρκά, χτίστηκε ο φάρος, πάνω σε πυργοειδή βάση⁶². Η κατασκευή του βενετσιάνικου φάρου τοποθετείται μεταξύ 1595 και 1601. Η είσοδος του λιμανιού έκλεινε με σιδερένια αλυσίδα από το φάρο, στο Φρούριο απέναντι. Στα μέσα περίπου του λιμενοβραχίονα προς τα ανατολικά, εντοπίζεται ο προμαχώνας του Αγίου Νικολάου του Μώλου (σημ. 7 στον χάρτη 1). Εκεί βρίσκεται και ο ομώνυμος μονόχωρος ναός του Αγίου Νικολάου.

Έκτοτε πραγματοποιούνταν διαρκώς εργασίες συντήρησης και εκβάθυνσης του λιμανιού, χωρίς αποτέλεσμα. Το 1549 το ενδιαφέρον της Βενετίας για το λιμάνι των Χανίων εντείνεται, ύστερα από αναφορές του ρέκτορα Antonio Barbarigo για επιμήκυνση του κυματοθραύστη και εκβάθυνση του λιμανιού. Από τις προτάσεις που υπέβαλε ήταν και η κατασκευή αποχετευτικών έργων για τα όμβρια και τα φερτά υλικά που συσσωρεύονταν στο λιμάνι⁶³. Η συσσώρευση άμμου από τους κυματισμούς και οι προσχώσεις από τα όμβρια ύδατα διόγκωναν το πρόβλημα του λιμένα⁶⁴. Από τις πιο σημαντικές κατασκευές επί του λιμενοβραχίονα, οι οποίες σχετίζονται με την ασφάλεια του λιμανιού, είναι ο φάρος στην δυτική άκρη του και ο προμαχώνας του Αγίου Νικολάου στη μέση⁶⁵. Το 1599 κατά το οποίο και ολοκληρώθηκε η ανέγερση των νεωρίων, ξεκίνησε και το κλείσιμο της ανατολικής πλευράς του λιμανιού με την κατασκευή κρηπιδότοιχου⁶⁶. Μέχρι και την εισβολή των Τούρκων το 1645, το λιμάνι εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει προβλήματα⁶⁷.

Με το δίκτυο οχυρωματικών έργων που πραγματοποίησαν οι Ενετοί στο νησί, εδραίωναν από τη μία την παρουσία τους και από την άλλη δημιουργούσαν ασφαλείς συνθήκες για την παραμονή τους στο νησί⁶⁸. Οι σχέσεις μεταξύ των Ενετών και των Κρητικών σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν εκρηκτικές, με αποτέλεσμα πολλές φορές να εκδηλώνονται μικρές επαναστάσεις. Λόγω της πλειοψηφίας του ελληνικού στοιχείου και τον διοικητικό έλεγχο αυτού, οι Ενετοί ίδρυσαν μικρότερες οχυρωμένες

---

⁶¹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Παπαδοπούλου Ε. 22/03/2021 αρ. πρωτ: 96458.

⁶² Αρχείο ΕΦΑΧΑ Τζιγκουνάκη Α. 17/10/2013 αρ. πρωτ: 4620.

⁶³ Ψαράκης 2021, 2.

⁶⁴ Ψαράκης 2021, 2.

⁶⁵ Ψαράκης 2021, 3.

⁶⁶ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 378 ή οχυρωματικού περιβόλου σύμφωνα με τον Ψαράκης 2021, 2.

⁶⁷ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 376-378.

⁶⁸ Ανδριανάκης 2018, 35.

θέσεις στις επαρχίες των τεσσάρων τμημάτων του νησιού⁶⁹. Η μορφή των οχυρώσεων ήταν απλή, καθώς ακολουθούσε το μοτίβο της εναλλαγής πύργων και μεταπυργίων.

Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453 και με την επεκτατική πολιτική των Τούρκων να αυξάνει τον κίνδυνο της ενδεχόμενης κατάκτησης του νησιού, δημιουργήθηκαν ευνοϊκές συνθήκες στη συμβίωση των δύο λαών⁷⁰. Οι Κρητικοί αντιμετωπίζουν πλέον τους Ενετούς ως προστάτες τους, ενώ εκείνοι επιδιώκουν την προσέγγιση των ορθόδοξων χριστιανών, έναντι της κοινής αντιμετώπισης της τουρκικής απειλής⁷¹. Η επαφή τώρα με τους άλλοτε κατακτητές, δημιουργεί κατάλληλες συνθήκες για την ανάπτυξη ενός πολιτισμού, ο οποίος επηρεάζεται άμεσα από τη Μητρόπολη.

Η σημασία της πόλης των Χανίων για τους Ενετούς, ενισχύεται ακόμη περισσότερο λόγω της παράκτιας θέσης της, έναντι στην κοινή τουρκική απειλή. Η μορφή πλέον της πόλης ανασυντάσσεται με βάση τον βενετσιάνικο μανιερισμό κατά τα πρότυπα του μητροπολιτικού κέντρου, ενώ τα κτίρια που ανακατασκευάζονται ακολουθούν τις νέες αρχιτεκτονικές τάσεις⁷². Η φεουδαρχία φαίνεται να παρακμάζει, με αποτέλεσμα η μαζική ανάπτυξη των αστικών κέντρων να είναι ραγδαία⁷³. Αυτό οδηγεί σε μία αναποτελεσματικότητα της υφιστάμενης οχύρωσης, η οποία δεν δύναται να προστατεύσει τον όγκο του πληθυσμού. Την ίδια περίοδο επικρατεί στην πολεμική τέχνη η πυρίτιδα και τα πυροβόλα όπλα, τα οποία δημιουργούν την ανάγκη για τον εκσυγχρονισμό της πόλης⁷⁴.

Από τις αρχές του 16^{ου} αιώνα ολοένα και περισσότερο, υπό την τουρκική απειλή να απλώνεται προς την βαλκανική χερσόνησο και τον ελλαδικό χώρο, η ανάγκη της πόλης για οχυρωματική ενίσχυση σε συνδυασμό με τα προαναφερθέντα αίτια, γίνεται επιτακτική⁷⁵. Το γεγονός αυτό έφερε τους Ενετούς αντιμέτωπους με την κατασκευή ενός δεύτερου μεγαλύτερου τείχους, η κατασκευή του οποίου θα εξασφάλιζε τόσο την επερχόμενη οθωμανική απειλή όσο και τη διαρκή αύξηση του πληθυσμού⁷⁶. Την

---

⁶⁹ Ανδριανάκης 2018, 35.

⁷⁰ Ανδριανάκης 1997, 23.

⁷¹ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

⁷² Ανδριανάκης 1997, 28.

⁷³ Ανδριανάκης 2018, 39.

⁷⁴ Ανδριανάκης 2006, 476.

⁷⁵ Ανδριανάκης 1997, 29.

⁷⁶ Τσιβής 1993, 47.

επιταγή για την νέα οχύρωση ενεργοποίησε άμεσα ο πόλεμος των Ενετών με τους Τούρκους το 1537, ο οποίος κράτησε μέχρι και το 1540⁷⁷.

Η ανοικοδόμηση των νέων οχυρώσεων σε ολόκληρο το νησί, ανετέθη στον Βερονέζο μηχανικό Michele Sammichieli⁷⁸, ο οποίος θεωρείτο ένας από τους καλύτερους μηχανικούς για το ανερχόμενο προμαχωνικό σύστημα (Fronte Bastionato)⁷⁹. Η κατασκευή του τείχους ξεκίνησε το 1538⁸⁰, με προβλεπτή τον Andrea Gritti και ρέκτορα τον Alvise Renier και ολοκληρώθηκε το 1590⁸¹ με αρκετές ελλείψεις. Στην πορεία πραγματοποιούνταν συνεχείς επεμβάσεις μέχρι και την κατάληψη της πόλης από τους Τούρκους⁸², με την εποπτεία διαδοχικά εξίσου σημαντικών μηχανικών⁸³.

Το έργο είχε γοργή εξέλιξη με τη συμβολή των κατοίκων τόσο στην κατασκευή όσο και στην χρηματοδότηση⁸⁴. Για την κατασκευή του νέου τείχους έγινε χρήση ντόπιοι
Υλικά κατασκευής
ψαμμίτη, ο οποίος μεταφέρθηκε δια θαλάσσης και χρήση προγενέστερου δομικού υλικού, πιθανόν από το τείχος του 14^{ου} αιώνα⁸⁵. Στα υλικά δομής συμπεριλαμβάνονται και υλικά από τις αποχωματώσεις των τάφρων, όπου το έδαφος ήταν αρκετά βραχώδες, με αποτελέσματα την μέγιστη αντοχή του τείχους⁸⁶. Η ανέγερση αυτής της οχύρωσης έθεσε σε αχρήστευση το πρωτοβυζαντινό τείχος, το οποίο ενσωματώθηκε σε οικίες και εργαστήρια, όπου μετά από σύγχρονες κατεδαφίσεις παραμένει εμφανές μεγάλο μέρος του.

Αναπτύσσεται η πολεοδομική εξέλιξη της πόλης ενώ η διάταξη της εντός των τειχών αναφέρεται ως εξής: έχει γεωμετρική χάραξη ενώ εναλλάσσεται το έδαφος μεταξύ
Μορφή οχυρώσεων
πεδινού και βραχώδους. Η μορφή που σχηματίζει το νέο τείχος, είναι ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο με πλευρές 700X900 μέτρα, με πέντε αμυντικά σημεία για την ενίσχυση των γωνιών. Το περίγραμμα της οχύρωσης έχει αστεροειδή χάραξη, ακριβώς όπως το επιβάλλει το προμαχωνικό σύστημα του 16^{ου} αιώνα. Εντός της νέας οχυρωματικής γραμμής, περιβάλλονται ο λόφος Καστέλι με την δική του οχύρωση, στα βόρεια η υδάτινη λεκάνη του λιμανιού και στις άλλες πλευρές ακολουθώντας

⁷⁷ Ανδριανάκης 2018, 41.

⁷⁸ Ανδριανάκης 29.

⁷⁹ Ανδριανάκης 2018, 41.

⁸⁰ Ανδριανάκης 29.

⁸¹ Τσιβής 1993, 47.

⁸² Ανδριανάκης 2006, 476.

⁸³ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 372.

⁸⁴ Ανδριανάκης 2018, 43 και Τσιβής 1993, 48.

⁸⁵ Ανδριανάκης 2018, 43.

⁸⁶ Ανδριανάκης 2006, 476.

αφηρημένα ένα ημικυκλικό σχήμα, όλη η επίπεδη έκταση της πυκνοκατοικημένης πόλης⁸⁷. Η σύνθεση της κάτοψης αυτής φέρει αναγεννησιακά στοιχεία με συμμετρικό χαρακτήρα. Το κέντρο γύρω από το οποίο έχουν αναπτυχθεί οι άξονες της πόλης, διαμορφώνεται στο κέντρο της παραλίας του λιμανιού.

Η κατασκευή του νέου τείχους ξεκίνησε από τον προμαχώνα Gritti ή San Salvatore και Τάφος εν συνεχεία με την διάνοιξη της δυτικής τάφρου⁸⁸. Περιμετρικά στις τρεις πλευρές του τείχους, δυτικά, ανατολικά και νότια, σχηματίζεται τάφος βάθους 10 μέτρων και πλάτους περίπου 50 μέτρων (σημ. 8, 9, 10 αντίστοιχα στον χάρτη 1). Για την κατασκευή της, επιβλέπων ήταν ο ρέκτορας Μπαρμπαρίγο από το 1546 μέχρι και 1549. Οι εργασίες δεν απέδωσαν με τους ρυθμούς που προβλέπονταν, καθώς λόγω του σκληρού βραχώδους εδάφους, η διαδικασία της διάνοιξης απεδείχθη επίπονη και κοστοβόρα.

Οι εντατικές εργασίες διάνοιξης της τάφρου, ξεκίνησαν το 1585 με την εποπτεία του Αντιτείχισμα γενικού προβλεπτή Grimani, ο οποίος ανέλαβε το δύσκολο έργο της εκσκαφής του σκληρού βράχου⁸⁹. Το 1601, πραγματοποιήθηκε διαπλάτυνση της δυτικής τάφρου μεταξύ των προμαχόνων Gritti στα βόρεια και του Αγίου Δημητρίου στα νότια. Στην εξωτερική παρειά της τάφρου, απέναντι από την κεκλιμένη επιφάνεια του τείχους, κατασκεύασαν αντιτείχισμα, με μεγαλύτερη κλίση και με επένδυση από αργόλιθους (σημ. 11 στον χάρτη 1). Η χρήση του αντιτειχίσματος ήταν για την συγκράτηση των χωμάτων όγκων του εδάφους. Στο επίπεδο τμήμα, πάνω από το αντιτείχισμα υπήρχε διαμορφωμένη διάβαση για την κίνηση των στρατιωτών.

Η βόρεια πλευρά της οχύρωσης καταλήγει στον λιμενοβραχίονα, στην άκρη του οποίου Λιμάνι δεσπόζει σήμερα ο φάρος. Ο λιμένας διαμορφώνεται σε αυτήν την περίοδο, προκειμένου οι Ενετοί να καλύψουν τις ανάγκες του εμπορικού και ναυτικού τους στόλου. Η κατασκευή του έγινε με την δημιουργία κυματοθραύστη στη βόρεια πλευρά και ενός τριγωνικού προμαχώνα κατά το μέσο αυτού. Εντός του προμαχώνα ενσωματώθηκε ο ναός του Αγίου Νικολάου⁹⁰. Συνολικά το τείχος μαζί με τον λιμενοβραχίονα καταλαμβάνει μήκος 3,5 χιλιομέτρων, με πλάτος 20 μέτρα και σε ύψος φτάνει τα 25 μέτρα.

⁸⁷ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 138.

⁸⁸ Ανδριανάκης 2006, 476.

⁸⁹ Φαντάκης 2014, 4.

⁹⁰ Τσιβής 1993, 44.

Τις τέσσερις γωνίες του ενισχύουν οι καρδιόσχημοι προμαχώνες⁹¹. Ακολουθώντας τις αρχές του προμαχωνικού συστήματος, τοποθετούνται σε καίριες θέσεις για την αντιμετώπιση των επιθέσεων του πυροβολικού, αλλά και για την καλύτερη θέση των πυρών προς επίθεση⁹². Στο μέσο της νότιας πλευράς, υπάρχει ακόμη ένας προμαχώνας σε πενταγωνικό σχήμα, προκειμένου να ενισχύσει το επίμηκες αυτό τμήμα της οχύρωσης, τη νότια cortina, με την ονομασία Piattaforma (σημ. 12 στον χάρτη 1). Η θέση του εντοπίζεται εκεί που βρίσκεται σήμερα η Δημοτική Αγορά, μεταξύ του δυτικού και ανατολικού προμαχώνα. Οι δύο πλευρές του ήταν κάθετες ως προς το τείχος για την ενίσχυση των εκατέρωθεν προμαχώνων, ενώ υπήρχε και μία κανονιοθυρίδα προς την πλευρά της πύλης.

Προμαχώνες

Πιο συγκεκριμένα, έχουμε τον προμαχώνα της νοτιοανατολικής γωνίας, γνωστό ως Santa Lucia, τον νοτιοδυτικό προμαχώνα του San Dimitri (ή Lando ή Schiavo), το

Εικ. 15 Χάρτης της πόλης των Χανίων.

βορειοανατολικό

της Sabbionara (ή San Michel ή Mocenigo)⁹³ και τον βορειοδυτικό του San Salvatore (ή Gritti) (σημ. 13 έως 16 στον χάρτη 1). Μαζί με τα τείχη της πόλης οχυρώνεται και το λιμάνι στη βόρεια πλευρά, σημείο δύσκολα

προσεγγίσιμο για τα πλοία λόγω των υφάλων της θαλάσσιας περιοχής. Ο λιμενοβραχίονας εντάχτηκε στον οχυρωματικό περίβολο με τη διαμόρφωση ακόμη ενός προμαχώνα, που ονομάζεται λόγω του ναού που βρίσκεται εντός του, Άγιος Νικόλαος του Μώλου⁹⁴.

Στις «επάλξεις» για μεγαλύτερη ενίσχυση, είχαν διαμορφωθεί σε υψηλότερο σημείο για θέσεις βολών, οι επιπρομαχώνες⁹⁵ (cavalieri) και χαμηλές πλατείες (piazze basse)

Επιπρομαχώνες

⁹¹ Ανδριανάκης 1997, 29.

⁹² Φαντάκης 2012, 1.

⁹³ Ανδριανάκης 2006, 476.

⁹⁴ Φαντάκης 2012, 2.

⁹⁵ Ανδριανάκης 2018, 44.

για μεγαλύτερη ενίσχυση. Οι κατασκευές αυτές σχηματίζονταν από επιχωματώσεις με τοιχοποιία για να συγκρατούνται τα χώματα. Λόγω του ότι ήταν ευάλωτες ως κατασκευές, αφού ήταν ορατές από τον εχθρό, κατασκευάζονταν σε τέτοια απόσταση από τον προμαχώνα, ώστε σε περίπτωση επίθεσης, να μην υποστεί καταστροφή ή δυσλειτουργία κινήσεων ο κύριος προμαχώνας. Συνολικά τις οχυρώσεις ενίσχυαν οχτώ επιπρομαχώνες. Στα νοτιοανατολικά βρισκόταν αυτός της Santa Lucia, ενώ στα νοτιοδυτικά βρισκόταν ο επιπρομαχώνας του San Dimitri, κυκλικού σχήματος και ενισχυμένος με 20 κανόνια⁹⁶ (εικ. 15 και σημ. 17 στον χάρτη 1).

Η είσοδος εντός της πόλης γίνονταν μέσα από τρεις μεγάλες πύλες. Η μεγαλύτερη από αυτές ανοίγονταν στη νότια πλευρά του τείχους και δυτικά του προμαχώνα Piatta

Εικ. 16 Η Porta Rettimiota στη νότια πλευρά του τείχους, χάρτης F. Basilicata 1618.

σημείο αυτό. Στα σχέδια του M. Boschini και του G. Corner, απεικονίζεται γέφυρα που ενώνει το αντερείχισμα με την πύλη⁹⁸. Ένα επιπλέον προτείχισμα σε σχήμα αμβλείας γωνίας, προστάτευε την πύλη από μετωπικές επιθέσεις (εικ. 17) Αρκετοί χαρτογράφοι της εποχής αποτύπωναν την πύλη στα σχέδια τους, άλλοι με περισσότερες και άλλοι με λιγότερες λεπτομέρειες.

Forma. Η πύλη εντοπίζεται στη σημερινή οδό Μουσούρων, στη δυτική σκάλα της δημοτικής Αγοράς με την ονομασία Porta Rettimiota⁹⁷ (εικ. 16 και σημ. 18 στον χάρτη 1).

Πύλες

Η πύλη ονομάστηκε έτσι συμβολικά από την οδό Χανίων Ρεθύμνου, η σημερινή οδός Αποκορώνου, η οποία κατέληγε στο

Εικ. 17 Η Piattaforma και εσωτερικά η Porta Rettimiota

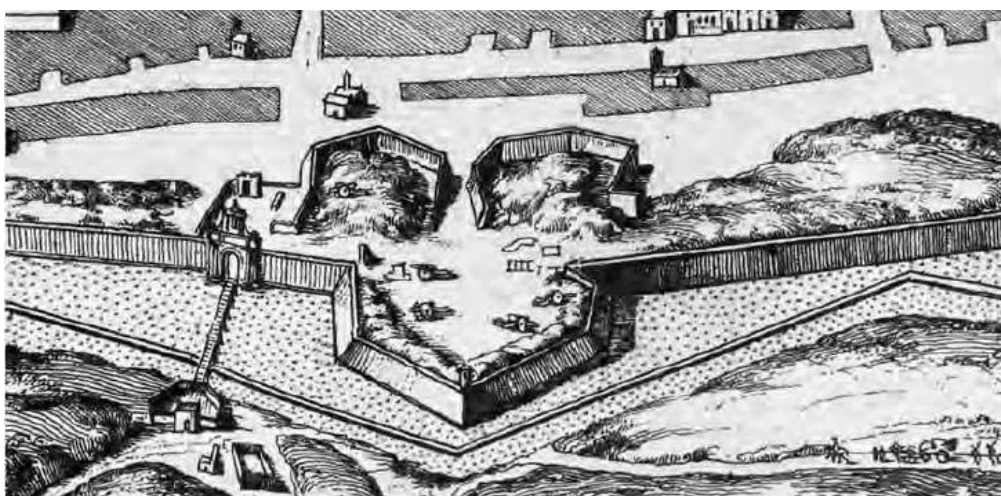
⁹⁶ Τσιβής 1993, 48-49.

⁹⁷ Ανδριανάκης 2020α, 28.

⁹⁸ Ανδριανάκης 2020α, 29.

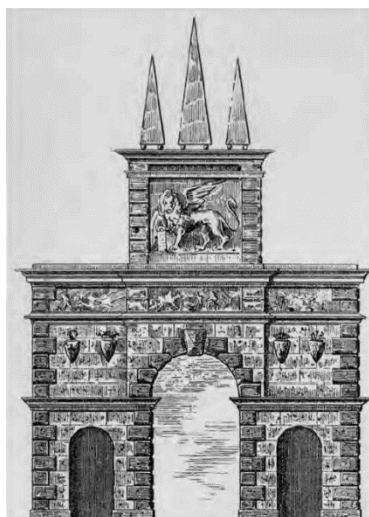
Ο Gerola μετά την κατεδάφισή της, προσπάθησε να αξιοποιήσει τα υπάρχοντα στοιχεία και να απεικονίσει την πύλη στο έργο του «Βενετσιάνικα Μνημεία Κρήτης». Αφού μας παραθέτει μία αξιοσημείωτη περιγραφή της πύλης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι επρόκειτο για βενετσιάνικου τύπου, περίτεχνη από την εξωτερική της πλευρά. Στο σχέδιό του την παρουσιάζει ως μία ορθογώνια κατασκευή με τρία τοξωτά ανοίγματα, με το μεσαίο να είναι ψηλότερο από τα εκατέρωθεν, αποτελώντας και την κεντρική πύλη, ενώ τα μικρότερα οδηγούσαν πιθανόν σε υπόγειες εισόδους⁹⁹ (εικ. 18). Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν λαξευτοί λίθοι, ενώ στα ανώτερα επίπεδα υπήρχε

Εικ. 18 Σχέδιο της πύλης και του προμαχώνα.

διάκοσμος χωρισμένος σε ζώνες.

Πάνω από το ψηλότερο τοξωτό άνοιγμα, εικονίζεται τετράγωνη κατασκευή με πλαίσιο,

Εικ. 19 Σχέδιο της πύλης.

εντός της οποίας δέσποζε το σύμβολο της Βενετίας, όπου παριστάνει ανάγλυφο τον λέοντα του Αγίου Μάρκου (εικ. 19). Την κατασκευή επιστέφουν τρεις οβελίσκοι. Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθεί ότι στα σχέδια του Corner και των μετέπειτα χαρτογράφων, η πύλη σχηματίζεται απλά ως ένα θύρωμα¹⁰⁰.

Στα ανατολικά εντοπίζεται η δεύτερη πύλη του τείχους, την οποία οι Ενετοί ονόμαζαν Porta Sabbionara¹⁰¹. Χτισμένη στη βόρεια πλευρά της ανατολικής cortina, βόρεια του ομώνυμου επιπρομαχώνα και σε κοντινή

⁹⁹ Ανδριανάκης 2020α, 32.

¹⁰⁰ Ανδριανάκης 2020α, 33.

¹⁰¹ Τσιβής 1993, 49.

απόσταση από τον προμαχώνα Mocenigo, ο οποίος ήταν χτισμένος μέσα στην θάλασσα¹⁰². Η Porta Sabbionara ή Πύλη της Άμμου είναι η μοναδική εκ των τριών πυλών του τείχους που σώζεται μέχρι και σήμερα, αν και τροποποιημένη κατά την Οθωμανική περίοδο (σημ. 19 στον χάρτη 1). Στην βόρεια πλευρά προς τον επιπρομαχώνα Gritti βρισκόταν μία ακόμα μικρή πόρτα, την οποία οι ντόπιοι ονόμαζαν Πορτάκι¹⁰³ ή πύλη του San Salvatore η οποία και κατεδαφίστηκε τον 20^ο αιώνα¹⁰⁴ (σημ. 20 στον χάρτη 1).

Στα δυτικά του τείχους και απέναντι από τον φάρο, ξεκίνησε το 1551 να κατασκευάζεται το φρούριο του Φιρκά (Rivellino del Porto ή Rivellino του San Salvatore) περίοδος κατά την οποία ρέκτορας των Χανίων ήταν ο Leonardo Loredan¹⁰⁵ (σημ. 21 στον χάρτη 1). Το οχυρό αυτό διέθετε κανονιοθυρίδες και ήταν το κύριο φρούριο για την προστασία της εισόδου του λιμανιού¹⁰⁶. Οι εργασίες συνεχίζονταν μέχρι το 1604, κατά το οποίο πληροφορούμαστε για την κατασκευή των θόλων. Η

Εικ. 20 Χάρτης της πόλης των Χανίων G. Corner, απεικονίζεται και το δίκτυο κυκλοφορίας.

μορφή του είναι τραπεζιόσχημη, σε συνέχεια της cortina του San Salvatore προς το νότο, στη δυτική λεκάνη του λιμανιού. Η θεμελίωση του εδράζεται στα φυσικά βράχια

¹⁰² Ψαράκης – Μπούρμπου 2006, 3-4.

¹⁰³ Τσιβής 1993, 50.

¹⁰⁴ Ανδριανάκης 2006, 476.

¹⁰⁵ Ψαράκης 2004, 3.

¹⁰⁶ Ανδριανάκης 2018, 44.

του λιμένος, με κεκλιμένο τείχος, περιμετρικά του οποίου εντοπίζονται κανονιοθυρίδες. Εσωτερικά το οχυρό είναι διαμορφωμένο σε τρία επίπεδα με θολωτά κτίσματα για τη στέγαση των κανονιοθυρίδων και των δεξαμενών. Στον χάρτη του G. Corner του 1625 (εικ. 20), διακρίνονται λεπτομερώς όλα τα κτίρια, που αποτελούν το Φρούριο.

Στα βορειοδυτικά ενσωματώνεται ο Γενοβέζικος Πύργος¹⁰⁷, ο οποίος προϋπήρχε και αποδίδεται στους Γενοβέζους κατακτητές. Η ακριβής χρονολόγηση του πύργου δεν έχει εξακριβωθεί, καθώς ελάχιστα στοιχεία έχουν διασωθεί. Εικάζεται ότι ο πύργος εντάσσεται χρονολογικά στον 13^ο αιώνα και κατασκευάστηκε από τον Ενρίκο Πεσκατόρε, την περίοδο της κατοχής του νησιού από τους Γενουάτες το 1204 μέχρι και το 1211¹⁰⁸. Η θεμελίωση του πύργου εδράζεται πάνω στο φυσικό βράχο, είναι κυκλικός με κεκλιμένη βάση. Ο πύργος λειτουργούσε την περίοδο κατασκευής του ως προστασία στην είσοδο του λιμανιού. Την ίδια χρήση έλαβε και κατά την επόμενη περίοδο με την αξιοποίηση του στα ενετικά τείχη, ενώ δεν γνωρίζουμε τη χρήση που του δόθηκε κατά την τουρκοκρατία¹⁰⁹.

Η οχύρωση της πόλης των Χανίων ενισχύεται και από άλλα οχυρωματικά έργα, όπως το φρούριο στη νησίδα των Αγίων Θεοδώρων στα βορειοδυτικά της πόλης και το φρούριο του Αγίου Νικολάου στον κόλπο της Σούδας στα βορειοανατολικά¹¹⁰. Για την άμεση προειδοποίηση σε περίπτωση εισβολής, στα βορειοδυτικά του νομού και σε μεγάλη απόσταση από την πόλη, οχυρώθηκε η νησίδα Γραμβούσα, προκειμένου να υπάρχει έλεγχος του πελάγους και παρεμπόδιση απόπλου ή προσέγγισης σε λιμάνι ή αστικό κέντρο¹¹¹. Παράλληλα πραγματοποιούνται βελτιωτικά έργα στο λιμάνι και τον λιμενοβραχίονα, καθώς και στο υδρευτικό σύστημα εντός του φρουρίου Φιρκά. Την ίδια περίοδο κατασκευάζονται και δεκαεπτά νεώρια κατά μήκος του λιμανιού για την ασφάλεια και προφύλαξη του ναυτικού στόλου των Ενετών¹¹².

Την πόλη ολοκλήρωναν μεγάλοι δρόμοι και πλατείες, ναοί, μεγαλοπρεπή δημόσια κτίρια και ιδιωτικά μέγαρα. Εντός των τειχών κατοικούσαν οι Ενετοί και οι Κρητικοί ευγενείς. Εκεί βρίσκονταν και το παλάτι του ρέκτορα των Χανίων, η Μεγάλη Βίγλα

---

¹⁰⁷ Φαντάκης 2012, 2.

¹⁰⁸ Φαντάκης-Βλαζάκη 2014α, 4.

¹⁰⁹ Φαντάκης-Βλαζάκη 2014α, 6.

¹¹⁰ Ανδριανάκης 1997, 29.

¹¹¹ Ανδριανάκης 2018, 47.

¹¹² Ανδριανάκης 1997, 30.

Εικ. 21 Η πυριτιδαποθήκη πάνω στον προμαχώνα Santa Lucia.

και ο ναός της Αγίας Αικατερίνης¹¹³. Ένα συγκρότημα κτιρίων στην βορειοδυτική γωνία του Καστελλίου, με το όνομα “palazzo”¹¹⁴ (βλ. εικ. 20, χάρτη G. Corner), πιθανόν ταυτίζεται με την κατοικία του ρέκτορα, του Βενετσιάνου διοικητή. Ακόμη ένα μεγαλοπρεπές κτίριο, η ανοικοδόμηση του οποίου ξεκίνησε το 1610, για να στεγάσει

καινούριο στρατώνα, ταυτίζεται και με την οικία του προβλεπτή της πόλης, εντός του επιπρομαχώνα του San Salvatore. Οι πυριτιδαποθήκες που ξεκίνησαν να χτίζονται από το 1580 συνολικά ήταν τρεις στα Χανιά. Η ανοικοδόμηση τους έγινε πάνω στους επιπρομαχώνες. Η πρώτη στου Αγίου Μάρκου στον San Salvatore, η δεύτερη κοντά στην ύλη Sabbionara για την οποία δεν υπάρχει καμία πληροφορία και η άλλη στον επιπρομαχώνα της Santa Lucia, την οποία και κατέγραψε ο Gerola, πριν καταστραφεί (εικ. 21).

Μεταξύ των δύο τειχών, αυτό του 13^{ου} και αυτό του 16^{ου} αιώνα, οι Ενετοί διαμόρφωσαν ένα πολεοδομικό σχέδιο με κρήνες και ένα αποχετευτικό σύστημα για τα όμβρια και τα λύματα ¹¹⁵.

2.3. Τα τείχη κατά την Οθωμανική περίοδο

Η κατάκτηση της πόλης των Χανίων από τους Τούρκους το 1645, αιφνιδίασε τόσο τους Ενετούς όσο και τον ντόπιο πληθυσμό, οι οποίοι παρά τις προχωρημένες εργασίες των οχυρώσεων στάθηκαν απροετοίμαστοι απέναντι στην τουρκική εισβολή¹¹⁶. Η άλωση της πόλης επήλθε ύστερα από σύντομη πολιορκία. Ένας από τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην άμεση κατάκτηση της πόλης, ήταν ελλείψεις και τρωτά σημεία του τείχους. Πέρα από τις προσπάθειες των Ενετών για την επιμέλεια και ενίσχυση των

¹¹³ Τσιβής 1993, 42.

¹¹⁴ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 382.

¹¹⁵ Τσιβής 1993, 50.

¹¹⁶ Ανδριανάκης 2018, 48.

πόλεων του νησιού, κυρίως υπό την επικείμενη τουρκική απειλή, αναδείχθηκαν εκτός από τις δυνατότητες τους και τα αδύναμα σημεία του προμαχωνικού συστήματος¹¹⁷.

Από τις κύριες επιθέσεις που εξαπέλυσαν οι Τούρκοι ήταν η πυροβολαρχία που εγκατέστησαν νότια της πύλης Retimiotta, κατά την οποία ύστερα από πολλές προσπάθειες κατάφεραν και κατέκτησαν το εξωτερικό οχύρωμα. Η γέφυρα που υπήρχε προς την πύλη καθαιρέθηκε από τους αμυνόμενους προκειμένου να αποτρέψουν την είσοδο στους κατακτητές. Ο προμαχώνας Piattaforma αποδείχτηκε ανθεκτικός στα χτυπήματα των Οθωμανών με αποτέλεσμα να διαφυλαχτεί η άμυνά του¹¹⁸.

Κατά την πολιορκία τους οι Τούρκοι, άσκησαν ιδιαίτερες πιέσεις στη δυτική πλευρά του τείχους, καθώς το κυριότερο μέρος της επίθεσης τους, διαδραματίστηκε στη

Εικ. 22 Χάρτης Χανίων κατά την πολιορκία του 1645.

νοτιοδυτική πλευρά της οχύρωσης. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να προκληθεί ρήγμα στον προμαχώνα Lando, ύστερα από την ανατίναξη του μέσω στοάς υπονόμησης¹¹⁹ (εικ. 22). Οι συνεχείς επιθέσεις, κατάφεραν να πιάσουν τους Ενετούς προς συνθηκολόγηση στις 22

Αυγούστου του 1645¹²⁰.

Την περίοδο της τουρκοκρατίας έγιναν αρκετές επεμβάσεις στα τείχη, καθώς ο κύριος ρόλος τους ήταν η προστασία των κατακτητών από τον ντόπιο πληθυσμό¹²¹. Επισκευές πραγματοποίησαν και στα μέρη των τειχών όπου είχαν προκαλέσει ρηγματώσεις για να κυριεύσουν την πόλη¹²². Αποκατέστησαν τις καταστροφές ενώ επίσης ενίσχυσαν την άμυνα με νέες κατασκευές¹²³. Στις εργασίες συμπλήρωσης που πραγματοποίησαν

¹¹⁷ Ανδριανάκης 2018, 51.

¹¹⁸ Ανδριανάκης 2020α, 35.

¹¹⁹ Φαντάκης 2014, 5.

¹²⁰ Ανδριανάκης 2006, 476.

¹²¹ Ανδριανάκης 2006, 476.

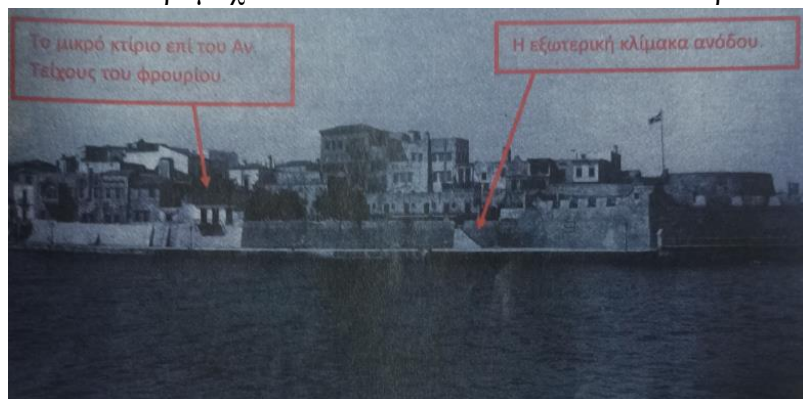
¹²² Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 374.

¹²³ Ανδριανάκης 2020α, 36.

οι Τούρκοι, περιλαμβάνεται η διάνοιξη της δυτικής τάφρου και οι συμπληρώσεις στον προμαχώνα του San Salvatore. Εκεί έκλεισαν την πύλη των Ενετών και διένοιξαν νέα.

Πάνω στον προμαχώνα San Salvatore κατασκεύασαν στρατώνα και πλήρωσαν το τόξο

Εικ. 23 Άποψη του τείχους από τα ΒΔ.

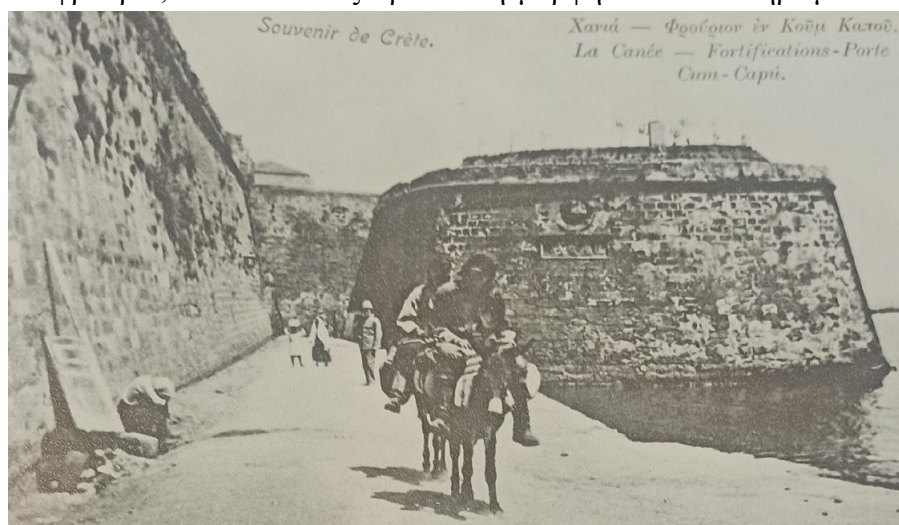
της βόρειας πλευράς.

Το Rivelino del Porto

μετονομάστηκε σε Φρούριο Φιρκά από τους Οθωμανούς που σημαίνει στρατώνας.

Το φρούριο μετατράπηκε σε

στρατώνα για την έδρα της στρατιωτικής διοίκησης των Τούρκων και της τούρκικης Μεραρχίας, ενώ τμηματικά το χρησιμοποίησαν και σαν φυλακές¹²⁴. Μεταξύ των επεμβάσεων που πραγματοποίησαν οι Οθωμανοί, είναι και η προσθήκη κατασκευών στο φρούριο, αλλοιώνοντας αρκετά τη μορφή του. Τα πληρωμένα ανοίγματα και η

Εικ. 24 Η πύλη της Άμμου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

τοποθέτηση κλίμακας στην ανατολική παρειά του τείχους είναι λίγες από τις επεμβάσεις που

πραγματοποιήθηκαν κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (εικ. 23).

Ο επιπρομαχώνας της δυτικής πλευράς των τειχών, Santa Caterina, πιθανόν ανακατασκευάστηκε από τους κατακτητές το 1645 (σημ. 22 στον χάρτη 1). Κατά την εισβολή τους πραγματοποίησαν μετατροπές στην ανατολική πύλη Sabbionara,

¹²⁴ Φαντάκης 2012, 3.

διατηρώντας μία μικρή πυλίδα, λίγο διαφοροποιημένη και την ονόμασαν πύλη Κουμ Καπί¹²⁵(εικ. 24).

Οι τροποποιήσεις των Τούρκων στην πύλη αφορούσαν την μείωση των διαστάσεων της καθώς και την καθαίρεση της ανατολικής εξωτερικής πλευράς της¹²⁶. Νότια της πύλης στο ανατολικό μεσοπύργιο, οι Τούρκοι κατασκεύασαν νέο επιπρομαχώνα το 1686¹²⁷.

Η πολεοδομική διάταξη της πόλης παρέμεινε ίδια, ενώ άλλαξε η ανοικοδόμηση των κτισμάτων με νέες αρχιτεκτονικές μορφές. Τα κτίρια λόγω του αυξανόμενου πληθυσμού, θα αποκτήσουν ύψος με την προσθήκη ορόφων, οι οποίοι είχαν μεγαλύτερο πλάτος από τους υφιστάμενους, ενώ θα διαμορφωθούν νέες συνοικίες¹²⁸, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μία άναρχη δόμηση και να αλλοιωθεί ο ρυμοτομικός σχεδιασμός των Ενετών¹²⁹.

Οι δρόμοι γίνονται πιο στενοί, ενώ οι όψεις των σπιτιών θα διαφοροποιηθούν καθώς δίνεται ένα ανατολίτικο στοιχείο, με την προσθήκη ξύλινων κιοσκιών εξωτερικά (σαχισί). Σε χάρτη του 1692 από τον V. Coroneli. αποδίδεται η δυτική τάφρος φυτεμένη ως λαχανόκηπος¹³⁰(εικ. 25), ενώ το φεουδαρχικό σύστημα των Ενετών διατηρείται και κατά την πρώτη περίοδο της Τουρκοκρατίας¹³¹. Οι Οθωμανοί στη διάρκεια της κατοχής της πόλης των Χανίων, έχτισαν δύο νοσοκομεία, ένα για τους

Εικ. 25 Άποψη δυτικής τάφρου στο α μισό του 19^{ου} αιώνα.

¹²⁵ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 374.

¹²⁶ Ψαράκης – Μπούρμπου 2006, 6.

¹²⁷ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 374.

¹²⁸ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 370.

¹²⁹ Γαραντζιώτη 2019, 24.

¹³⁰ Φαντάκης 2014, 6.

¹³¹ Γαραντζιώτη 2019, 24.

πολίτες και ένα στρατιωτικό. Το στρατιωτικό νοσοκομείο βρίσκονταν πάνω από την πύλη Κουμ Καπί στη βορειοανατολική γωνία των τειχών¹³².

Η Porta Retimiotta παρέμεινε η κεντρική πύλη της οχύρωσης, ύστερα από τις απαραίτητες επεμβάσεις. Οι Οθωμανοί την μετονόμασαν σε Kale Kapisi¹³³ (πύλη του φρουρίου), ενώ εγκατέστησαν και μόνιμη φρουρά¹³⁴. Κατά την επισκευή της πύλης, αλλοιώθηκε η βενετσιάνικη αρχιτεκτονική της και έγινε πιο λιτή. Η κατεδαφισμένη γέφυρα στη διάρκεια της πολιορκίας, ανακαινίζεται από τους Οθωμανούς, ενώ πραγματοποιείται και ανακατασκευή του εξωτερικού οχυρώματος σε σχήμα οξείας γωνίας. Οι Τούρκοι επιπλέον, πραγματοποίησαν επεμβάσεις τόσο στην cortina όσο και στην Πύλη της Άμμου.

Την περίοδο της τουρκοκρατίας το λιμάνι της πόλης έμοιαζε εγκαταλελειμμένο. Οι κατακτητές δεν είχαν μεριμνήσει για την συντήρηση του, με αποτέλεσμα να έχει αφεθεί στην τύχη του. Μετά την επανάσταση του 1821, αναδεικνύεται το ελληνικό κράτος, στο οποίο δεν συμπεριλαμβάνεται το νησί της Κρήτης. Το 1822 αιγυπτιακός στόλος καταφτάνει στο λιμάνι των Χανίων με αρχηγό τον Χασάν-πασά. Λίγα χρόνια αργότερα το 1830, φτάνουν στο λιμάνι της Σούδας τριάντα αιγυπτιακά πλοία, από τα οποία αποβιβάζεται στρατός, ενώ ένα χρόνο αργότερα οι Αιγύπτιοι καταλαμβάνουν τα Χανιά μέχρι και το 1840. Το νησί παραχωρήθηκε από τους Τούρκους στον αντιβασιλέα της Αιγύπτου Μωχάμετ Άλη, με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου¹³⁵, ως αντάλλαγμα στη βοήθεια που προσέφερε στον σουλτάνο να κατευνάσει την ελληνική Επανάσταση στην Κρήτη και την Πελοπόννησο¹³⁶.

Αιγυπτιοκρατία

Η επέμβαση που φαίνεται να πραγματοποιήθηκε από τους Τούρκους έγκειται στον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου του Μώλου, στον οποίο κατασκεύασαν θολωτά ανοίγματα και μικρές επάλξεις στο δώμα για τα πυροβόλα. Το μικρό εκκλησάκι το σκέπασαν με επιχωματώσεις¹³⁷. Ο χώρος του προμαχώνα χρησιμοποιήθηκε κατά την Τουρκοκρατία για εκτελέσεις. Προς τα τέλη της τουρκικής κατοχής, ο χώρος εξοπλίστηκε με ένα μεγάλο πυροβόλο ενώ αφαιρέθηκαν και οι επάλξεις από το δώμα.

¹³² Τσιβής 1993, 98.

¹³³ Η πύλη κατεδαφίστηκε το 1907 σύμφωνα με τον Ι. Τσιβή 1993.

¹³⁴ Ανδριανάκης 2020α, 36.

¹³⁵ Υπεγράφη στις 03/02/1830.

¹³⁶ Ψαράκης 2021, 3.

¹³⁷ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Τζιγκουνάκη Α. 17/10/2013 αρ. πρωτ: 4620.

Στο διάστημα της αιγυπτιακής κατοχής, από το 1830 μέχρι και το 1840, οι Αιγύπτιοι διατήρησαν την οθωμανική διαίρεση της Κρήτης σε σαντζάκια, με την διαφορά ότι το καθένα από αυτά είχε ανεξάρτητη διοικητική, δικαστική και οικονομική εξουσία¹³⁸. Παράλληλα φαίνεται ότι υπήρξε και μία περίοδος ευημερίας του νησιού, καθώς πραγματοποιήθηκαν μία σειρά από κοινωφελή έργα. Μέσα σε αυτά συγκαταλέγεται και η ανακατασκευή του ενετικού φάρου, ο οποίος δέσποζε στην είσοδο του λιμανιού¹³⁹. Η μορφή που έχει σήμερα ο φάρος διαμορφώθηκε κατά την περίοδο της Αιγυπτιοκρατίας. Η αύξηση που πέτυχαν στις εξαγωγές τοπικών προϊόντων κατέστησε το λιμάνι της πόλης, ως το κεντρικό λιμάνι ολόκληρου του νησιού¹⁴⁰.

Το 1841 το νησί επανέρχεται στην κατοχή των Τούρκων¹⁴¹ με απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων¹⁴². Το λιμάνι υποβαθμίζεται και πάλι ενώ τα νεώρια λειτουργούν πλέον ως αποθήκες του Τελωνίου¹⁴³. Το μέγαρο του ρέκτορα των Χανίων το οποίο ανεγέρθηκε το 1252 εντός του βυζαντινού περιβόλου, κατεδαφίστηκε το 1845 από τους Τούρκους προκειμένου να κατασκευάσουν την κατοικία του Πασά, Κονάκι ή Σεράγιο, όπως το αποκαλούσαν. Για την κατασκευή και την στήριξή του χρησιμοποίησαν αρχιτεκτονικά μέλη του βυζαντινού τείχους. Στην επανάσταση του 1897 πυρπολήθηκε¹⁴⁴ και καταστράφηκε¹⁴⁵, εκτός από την βάση του που σώζεται μέχρι και σήμερα. Στα κατάλοιπα του palazzo και πάνω στο βυζαντινό τείχος ανήγειραν σχολείο της μουσουλμανικής κοινότητας¹⁴⁶.

Οι Οθωμανοί συνήθιζαν στην αφαίρεση συμβόλων και στοιχείων που αναφέρονταν στους Ενετούς. Σε σχέδιο του Edward Lear το 1864, αποτυπώνεται η Porta Retimiotta χωρίς την επίστεψη με τον λέοντα του Αγίου Μάρκου, ως απόδειξη της καταστροφής οποιουδήποτε στοιχείου μπορεί να παρέπεμπε σε προηγούμενο καθεστώς¹⁴⁷. Τον 19^ο αιώνα τα ενετικά τείχη γνώρισαν την αντίστοιχη τύχη με αυτή των βυζαντινών. Οι εξελίξεις στον πολεμικό τομέα κατατάσσουν την οχύρωση αναποτελεσματική. Η χρήση τους περιορίστηκε στην προφύλαξη του μουσουλμανικού πληθυσμού του

---

¹³⁸ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 366.

¹³⁹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, μελέτη εφαρμογής 03/03/2003.

¹⁴⁰ Ψαράκης 2021, 4.

¹⁴¹ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

¹⁴² Συνθήκη Λονδίνου 03/07/1840, Ψαράκης 2021, 4.

¹⁴³ Ψαράκης 2021, 4.

¹⁴⁴ Γαραντζιώτη 2019, 30.

¹⁴⁵ Τσιβής 1993, 42.

¹⁴⁶ Γαραντζιώτη 2019, 33.

¹⁴⁷ Ανδριανάκης 2020α, 37.

νησιού, από τους συχνά εξαγριωμένους χριστιανούς. Η προγενέστερη γέφυρα, που βρισκόταν στην κεντρική πύλη, αντικαταστάθηκε από ένα φαρδύ δρόμο¹⁴⁸. Εκεί εγκαταστάθηκαν καταστήματα εκατέρωθεν, με υπόστεγα για την προστασία των καταναλωτών και των προϊόντων¹⁴⁹ (εικ. 26).

Εικ. 26 Η πύλη Retimiotta μετά τις αλλαγές των Οθωμανών.

Οι ρυθμοί όμως αύξησης του πληθυσμού εκτός των τειχών, κατέστησαν το χώρο που καταλάμβαναν τα τείχη πολύτιμο¹⁵⁰. Θέτοντας ένα κοινωνικό - ιστορικό πλαίσιο για την κατάσταση του νησιού τον 19^ο αιώνα, επικρατούσε ένας αναβρασμός με επανειλημμένες επαναστάσεις κατά του τουρκικού ζυγού. Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897, ήταν και η τελευταία προσπάθεια των Οθωμανών να επικρατήσουν στο νησί, μέσα στην προσπάθεια των Κρητικών να ενωθούν με την Ελλάδα. Η Σφαγή των Χανίων καθόρισε το έτος αυτό, ενώ το 1898 η Κρήτη κηρύσσεται αυτόνομη ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την προσάρτησή της με την Ελλάδα το 1913. Στα τέλη του αιώνα και με την ανάμειξη των Μεγάλων Δυνάμεων για το Κρητικό ζήτημα, ξεκινάει να αναπτύσσεται η αστική τάξη της πόλης, η οποία με τη σειρά της συμβάλλει στην

¹⁴⁸ Τη σημερινή οδό Μουσούρων

¹⁴⁹ Ανδριανάκης 2020α, 38.

¹⁵⁰ Ανδριανάκης 2006, 477.

ανάπτυξη της ενώ ανοίγει το δρόμο για το νέο ρεύμα που θα επικρατήσει στην αρχιτεκτονική, τον νεοκλασικισμό¹⁵¹.

3. Η πορεία των τειχών τον 20^ο αι. μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο

3.1. Περίοδος Κρητικής Πολιτείας

Με την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας το 1898, τα Χανιά αποτελούν την πρωτεύουσα του νέου κρατιδίου¹⁵², με καθεστώς συλλογικής προστασίας από τις Μεγάλες

Εικ. 27 Χάρτης της πόλης τέλη 19^{ου} αιώνα.

Δυνάμεις¹⁵³. Στις 9 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους¹⁵⁴, κατέφτασε στο νησί ο πρίγκηπας Γεώργιος ως ύπατος αρμοστής Κρήτης¹⁵⁵. Η πόλη μέχρι τότε παραμένει εντός των τειχών της, τα οποία χαρακτηρίζουν και τα όριά της¹⁵⁶. Σταδιακά, οι άλλοτε αμυντικές

οχυρώσεις φέρνουν μνήμες κακές στους κατοίκους, καθώς αποτελούν κατάλοιπο σκλαβιάς και καταπίεσης¹⁵⁷. Η παλιά πόλη φαίνεται να είναι εγκλωβισμένη μέσα σε αυτές, οι οποίες λειτουργούν ανασταλτικά για την ενοποίηση της με την καινούρια

¹⁵¹ Γαραντζιώτη 2019, 25.

¹⁵² Ανδριανάκης 2006, 477.

¹⁵³ Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία και Ιταλία.

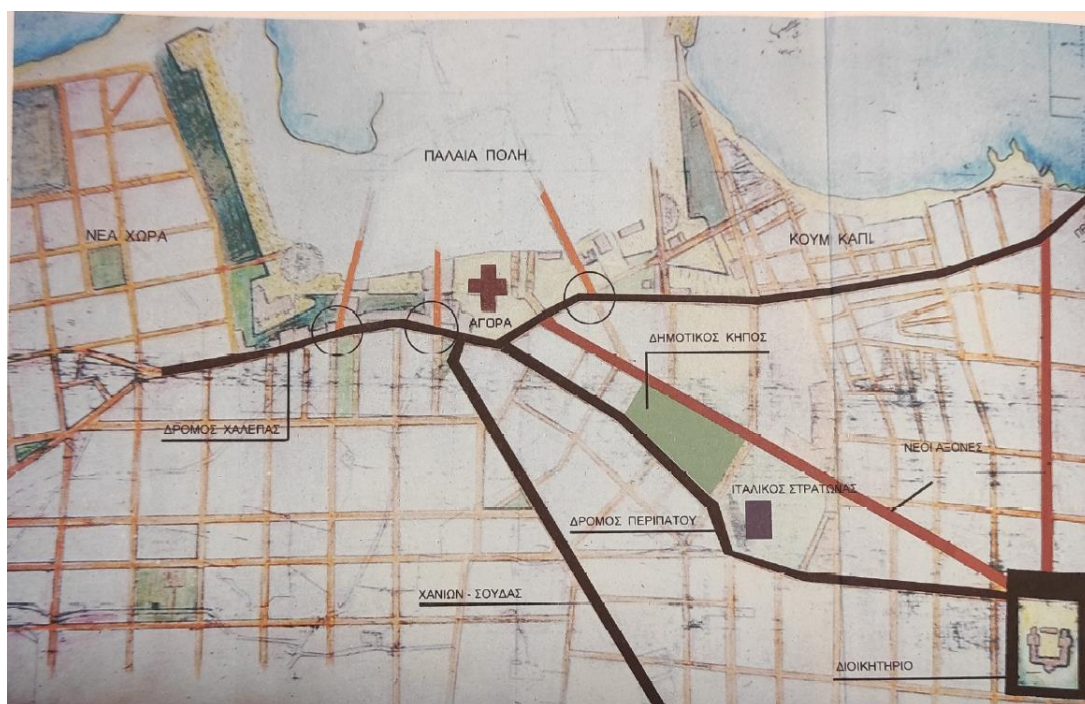
¹⁵⁴ Ψαράκης 2004, 8.

¹⁵⁵ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

¹⁵⁶ Αλυγίζος – Κορωναίος 2013, 4.

¹⁵⁷ Ανδριανάκης 2006, 477.

πόλη. Με δειλά βήματα ξεκινάει η ανάπτυξη της εκτός των τειχών πόλης, στις παραλιακές πύλες και κατά μήκος των κύριων οδικών αρτηριών¹⁵⁸ (εικ. 27).

Εικ. 28 Ρυμοτομικό σχέδιο του 1901

Το 1901 εφαρμόζεται ένα νέο ρυμοτομικό σχέδιο πόλης, το οποίο αποτελεί την πιο σημαντική εξέλιξη από την Ενετοκρατία. Η πόλη εξαπλώνεται ακτινωτά και περιμετρικά έξω από τα τείχη ενώ χαράσσονται και νέοι δρόμοι, που καταλήγουν κυρίως στο νότιο τμήμα των τειχών¹⁵⁹ (εικ. 28). Με βάση το ρυμοτομικό σχέδιο του 1901 η διάρθρωση της νέας πόλης, προσανατολίζεται προς τα τείχη και την θάλασσα, ενώ παραμένουν οι βασικοί οδικοί άξονες της Τουρκοκρατίας και χαράσσονται δύο νέοι. Η σύνδεση της νέας με την παλιά πόλη αποτελούσε προϋπόθεση και πραγματοποιούνταν με μία σειρά από διανοίξεις στα τείχη για να επιτευχθεί η ένωση των δρόμων¹⁶⁰.

Την ίδια περίοδο, το λιμάνι της παλιάς πόλης αποτελεί σημαντικό εμπορικό και ναυτιλιακό κέντρο. Οι εμπορικές επαφές συνδυάζονται και με τον κοσμικό χαρακτήρα

¹⁵⁸ Αλυγίζος – Κορωνάιος 2013, 4.

¹⁵⁹ Κλάδου – Μπλέτσα 1978, 29 και Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

¹⁶⁰ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

που άρχισε να αποκτά το λιμάνι, το οποίο αποτελούσε έναν σημαντικό πόλο έλξης (εικ. 29). Η ανάγκη της αποτίναξης κάθε καταπιεστικού

Εικ. 29 Το λιμάνι κατά τον μεσοπόλεμο.

από τον κατακτητή στοιχείου, δημιουργεί τις βάσεις για τον εκσυγχρονισμό της πόλης.

Η Ρεθυμνιώτικη πύλη ή Porta Rettimiota, ο ρόλος της οποίας είχε εξαλειφθεί ήδη από την Τουρκοκρατία, αναφέρεται στα πρώτα χρόνια της Κρητικής πολιτείας ως φυλασσόμενο σημείο ενώ σχετίζεται με τις

Εικ. 30 Η κατεδάφιση της πύλης.

σφαγές των μουσουλμάνων προς τους χριστιανούς το 1896¹⁶¹. Τα δεινά που προκλήθηκαν σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού επισφράγισαν και την κατεδάφιση της πύλης, ως σύμβολο τυραννίας. Η πύλη τελικά κατεδαφίστηκε το 1899¹⁶², από τα γαλλικά στρατεύματα (εικ. 30). Την ίδια χρονιά προκαλείται ρήγμα

¹⁶¹ Ανδριανάκης 2020α, 39.

¹⁶² Σύμφωνα με το Αρχείο ΕΦΑΧΑ 09/05/1990 αρ. Πρωτ. 11.04.90 η πύλη κατεδαφίστηκε το 1897.

στην δυτική πύλη του San Salvatore ενώ κατεδαφίζονται και τα τουρκικά κιόσκια της πόλης¹⁶³.

Με διάταγμα του 1901¹⁶⁴ περί εκσυγχρονισμού της πόλης υποβάλλεται νέο πολεοδομικό σχέδιο και αποφασίζεται η επέκταση της πόλης με την κατεδάφιση της νότιας πλευράς της οχύρωσης¹⁶⁵. Το 1903 με νόμο που ψηφίστηκε από την Κρητική Πολιτεία, τα τείχη παραχωρήθηκαν στην ιδιοκτησία του Δήμου Χανίων, με σκοπό την επικείμενη κατεδάφισή τους, ενώ η τάφρος παραχωρήθηκε σε ιδιώτες. Με αφορμή την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα στις 14 Φεβρουαρίου του 1913, η κυβέρνηση παραχωρεί το δικαίωμα στον Δήμο να λαμβάνει αγροτικά δάνεια βάζοντας ενέχυρο τις τάφρους¹⁶⁶. Το ιδιοκτησιακό καθεστώς της δυτικής τάφρου παραμένει αδιευκρίνιστο, καθώς πολλά αγροτεμάχια είχαν μοιραστεί σε ιδιώτες.

Ως αιτία της κατεδάφισης των τειχών, ορίστηκε αρχικά η αντιμετώπιση τους ως σύμβολο τυραννίας και καταπίεσης, ενώ υπέβοσκαν και οικονομικά συμφέροντα από τις μεγάλες εκτάσεις που θα απελευθερώνονταν¹⁶⁷. Στο διάταγμα αναφέρονται και υγειονομικοί λόγοι καταστροφής των οχυρώσεων, καθώς η πόλη ασφυκτιούσε στα στενά τούρκικα σοκάκια, με αποτέλεσμα την έξαρση των μολύνσεων. Ωστόσο λόγω της έντονης αντίδρασης των αρχαιολόγων και των φορέων του μητροπολιτικού κέντρου, η κατεδάφιση των οχυρώσεων δεν βρήκε πρόσφορο έδαφος, με αποτέλεσμα να προβούν στην ενδιάμεση λύση διάνοιξης ρηγμάτων στο τείχος κατά τόπους, για την επικοινωνία εντός και εκτός του περιβάλλοντος¹⁶⁸. Το 1899 διανοίχτηκε ρήγμα στο σημείο που ενωνόταν ο προμαχώνας San Salvatore με το Rivellino del Porto, υπό την επίβλεψη του Γάλλου υπολοχαγού Δουνδάνδ¹⁶⁹. Σκοπός της διάνοιξης αυτής ήταν να δημιουργηθεί άνοιγμα για την σημερινή οδό Θεοτοκοπούλου, προς τη θάλασσα (σημ.

---

¹⁶³ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 370.

¹⁶⁴ Διάταγμα 332/253-1901 «περί σχεδίου πόλεων» Ανδριανάκης 2020, 41.

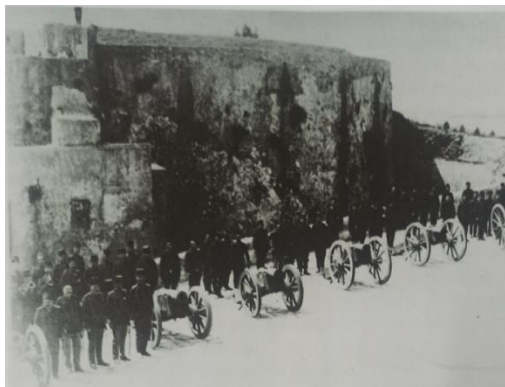
¹⁶⁵ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 370.

¹⁶⁶ Φαντάκης 2014, 7. ΦΕΚ 1918 περί τραπεζικών δανείων.

¹⁶⁷ Ανδριανάκης 2020α, 41.

¹⁶⁸ Ανδριανάκης 2020α, 42.

¹⁶⁹ Ψαράκης 2004, 9.

Εικ. 31 Ο γενοβέζικος πύργος πριν και μετά την κατεδάφισή του.

23 στον χάρτη 1). Με τις εργασίες αυτές καθαιρέθηκε τμήμα του γενοβέζικου πύργου, ο οποίος μέχρι πρότινος έστεκε ανέπαφος¹⁷⁰ (εικ. 31).

Με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Χανίων το 1910, βάσει του νόμου 471/1903 της Κρητικής Πολιτείας, διανοίγεται ακόμη ένα ρήγμα στο δυτικό μέτωπο της οχύρωσης, στο πλαίσιο κατεδάφισης των τειχών για την ενοποίηση της παλιάς πόλης με την Νέα Χώρα¹⁷¹. Αυτή την περίοδο πραγματοποιείται και η διάνοιξη της οδού Μελετίου Πηγά, από τα βορειοανατολικά και περιμετρικά του επιπρομαχώνα Lando¹⁷² (σημ. 24 στον χάρτη 1). Στα νοτιοανατολικά διανοίχτηκε η σημερινή οδός Ντουνόπαπα. Για τις διανοίξεις αφαιρέθηκε μεγάλος όγκος χωμάτων περιμετρικά του επιπρομαχώνα με αποτέλεσμα την ανεπάρκεια στήριξης και κατ' επέκταση την κατάρρευση τμημάτων του, καθώς εντοπίζεται εγκιβωτισμένος στους χωμάτινους όγκους.

Στα βόρεια του προμαχώνα, απέναντι από το ρήγμα, ανεγείρονται αυτήν την περίοδο, αυθαίρετες οικίες, στις εκτάσεις που είχε παραχωρήσει στο παρελθόν το Δημοτικό Συμβούλιο για καλλιέργειες¹⁷³. Στα βορειοδυτικά ο προμαχώνας του San Salvatore φαίνεται ότι έχει αλλάξει χρήση, καθώς πάνω του εδράζονταν κτίριο χτισμένο από πέτρα στο ισόγειο και ξύλο στον όροφο, καθώς φαίνεται ότι εξυπηρετούσε τις ανάγκες του τούρκικου στρατού. Κατά τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας, το κτίριο αυτό φαίνεται ότι στέγαζε την κρητική Χωροφυλακή¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Φαντάκης-Βλαζάκη 2014α, 6.

¹⁷¹ Ανδριανάκης 2020β, 188.

¹⁷² Ανδριανάκης 2020β, 188.

¹⁷³ Ανδριανάκης 2020β, 189.

¹⁷⁴ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 04/12/2013, αρ. πρωτ: 7785.

Σε μία επίσκεψη του στην πόλη το 1913 ο Giuseppe Gerola, κατέγραψε την υφιστάμενη κατάσταση. Αυτό που αντίκρυσε περιγράφει μία πόλη, η οποία διατηρεί ακόμη τα βενετσιάνικα στοιχεία της, με τα τείχη να έχουν δεχτεί μικρές αλλαγές κατά την περίοδο κυρίως της Τουρκοκρατίας και σε ολόκληρη την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Η πόλη την περίοδο αυτή μοιάζει εγκαταλελειμμένη. Τα ενετικά, τουρκικά και ελληνικά στοιχεία, δημιουργούν ένα μοναδικό πολυπολιτισμικό μωσαϊκό, τα οποία φαίνεται ότι διατηρούνται σε κακή κατάσταση ενώ ο περιορισμός από τα τείχη φαντάζει αναχρονιστικός¹⁷⁵.

Στα νοτιοανατολικά εντοπίζει τον προμαχώνα της Santa Lucia και τον αντίστοιχο επιπρομαχώνα του. Επιπλέον, πάνω στον προμαχώνα διακρίνει δύο κτίσματα. Αυτό που εντοπίζεται στη νότια πλευρά είναι ένα μικρό, υπόγειο με πρόσβαση μέσω θολωτής στοάς. Το δεύτερο κτίσμα βρίσκεται ανατολικά του προμαχώνα στην χαμηλή πλατεία, είναι μεγαλύτερο από το κτίριο της νότιας πλευράς ενώ διαθέτει διπλό θόλο. Η πορεία για την χαμηλή πλατεία γινόταν μέσω κλιμακοστασίου ή ράμπας, μεταγενέστερης της ανατολικής cortina¹⁷⁶. Επίσης παρατήρησε «τοιχίσματα» στις κανονιοθυρίδες και στην τοιχοποιία άλλων περιόδων.

Σε σχέδιο του 1645 ο προμαχώνας Piattaforma αναφέρεται και ως Baloardo Retimiotto¹⁷⁷ (εικ. 34) και απεικονίζεται ως ημιεξάγωνος που προεξέχει της cortina και συνδέει τους προμαχώνες Αγίου Δημητρίου και Santa Lucia στα δυτικά και ανατολικά αντίστοιχα. Η άμυνα του εκτός από την επιφάνεια συνεχίζονταν και σε υπόγειους χώρους, τους οποίους επισκέφτηκε ο Gerola κατά την παραμονή του στην πόλη, ενώ σώζονται μέχρι και σήμερα κάτω από την Δημοτική Αγορά¹⁷⁸.

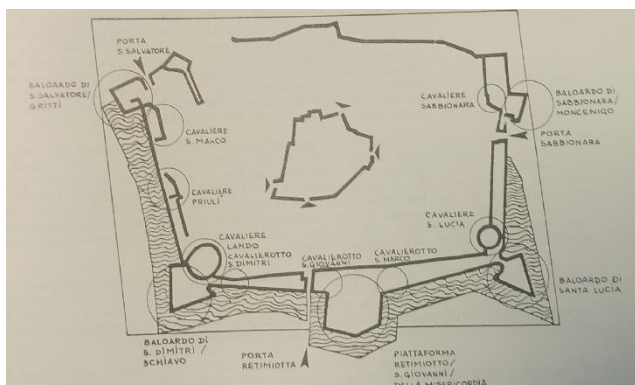
---

¹⁷⁵ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

¹⁷⁶ Μπούρμπου 2007, σελ. 4.

¹⁷⁷ Ανδριανάκης 2020α, 45.

¹⁷⁸ Ανδριανάκης 2020α, 47.

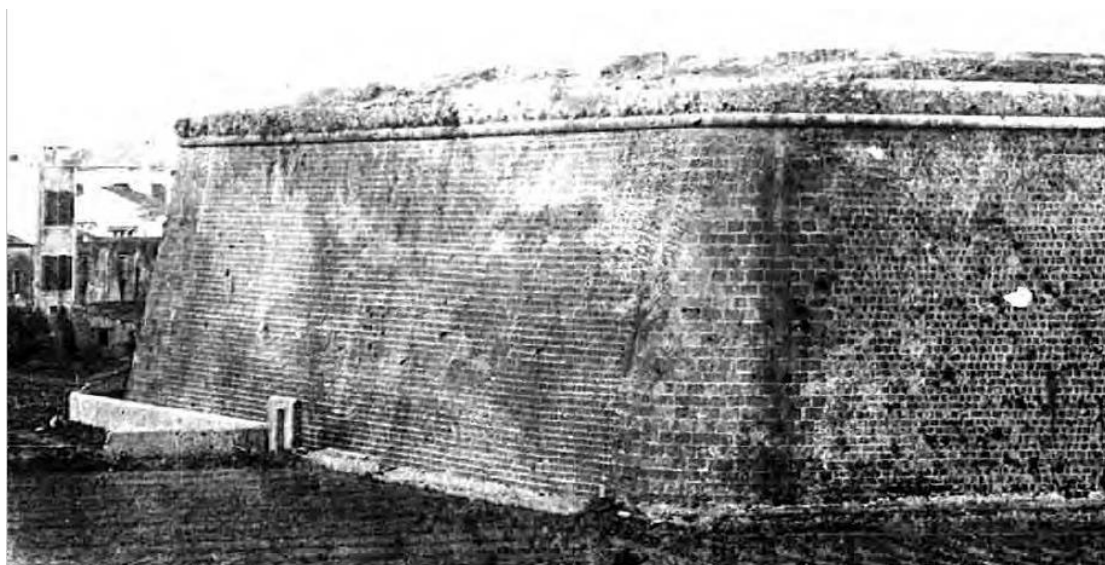
Εικ. 34 Σχέδιο της πόλης Ρωμανού-Καλλινά.

Το 1908 ξεκίνησε η κατεδάφιση των επιπρομαχώνων της Santa Maria και του San Giovanni, οι οποίοι βρίσκονταν εκατέρωθεν του προμαχώνα της Piattaforma και λειτουργούσαν ενισχυτικά σε αυτόν (εικ. 32).

Στις 13 Ιουνίου του ίδιου έτους με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου και του δημάρχου Εμμανουήλ Σειραδάκη¹⁷⁹ ξεκινά και η ανέγερση της Δημοτικής Αγοράς, η οποία εδράζεται στην αιχμή του προμαχώνα Piattaforma¹⁸⁰. Ο ρόλος του όπως ήδη αναφέρθηκε ενίσχυε το επίμηκες νότιο τείχος και την Porta Retimiotta, η οποία προκειμένου να θεμελιώσει το νέο κτίσμα, επιχωματώθηκε (εικ. 33).

Δημοτική
Αγορά

Για την κατασκευή της Αγοράς δόθηκε δάνειο από την Αγροτική Τράπεζα ύψους 300.000 δρχ. με εργολάβο τον Αντώνιο Μαθιουδάκη και υπεύθυνο μηχανικό τον Κωνσταντίνο Δρανδάκη. Ο τελευταίος είναι και αυτός που έδωσε την σταυρόσχημη κάτοψη της Αγοράς, για την εξυπηρέτηση του ανεφοδιασμού της από κάθε πλευρά¹⁸¹ (εικ. 35). Το σημείο ανέγερσης της κρίνεται συμβολικό και κομβικό για την ενοποίηση

Εικ. 32 Ο προμαχώνας Piattaforma πριν την κατεδάφισή του.

¹⁷⁹ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 390.

¹⁸⁰ Ανδριανάκης 2006, 478.

¹⁸¹ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 390.

Εικ. 33 Ο προμαχώνας Piattafoma μετά την κατεδάφισή του.

της παλιάς με τη νέα σύγχρονη πόλη¹⁸² ενώ παράλληλα υπογραμμίζει την εμπορική σημασία του νέου οικιστικού συνόλου. Το οχυρό σύνορο που διαχωρίζει τη νέα από την παλιά πόλη έχει πλέον καταχωθεί, με αποτέλεσμα το ίχνος της οχύρωσης στη νότια πλευρά να αντανakλάται μέσω του

δημοτικού κτιρίου της Αγοράς και των παρακείμενων θέσεων πολιτισμού και εκπαίδευσης¹⁸³.

Η κατασκευή της Δημοτικής Αγοράς, σηματοδοτεί και συμβολίζει την ενότητα της σύγχρονης και παλιάς πόλης, τον κεντρικό εμπορικό ρόλο που απέκτησε και παράλληλα δηλώνει την αποβολή κάθε στοιχείου καταπίεσης, υποδούλωσης και τυραννίας της προηγούμενης περιόδου. Η ανέγερση ωστόσο του οικοδομήματος προκάλεσε σοβαρές υλικές φθορές στην υφιστάμενη οχύρωση, καθώς και αντιδράσεις για την κατεδάφιση μέρους αυτής, με τη χρήση δυναμίτη. Για την ανέγερση του νέου αυτού κτιρίου χρησιμοποιήθηκαν πολλά λίθινα στοιχεία και υλικά από την κατεδάφιση των επιπρομαχώνων.

¹⁸² Ανδριανάκης 2020α, 47.

¹⁸³ Κακατσάκης 8 <https://goo.by/XMAM4>

Η Αγορά εγκαινιάζεται το Δεκέμβριο του 1913 από τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, με αφορμή την ένωση της νήσου με την Ελλάδα¹⁸⁴. Η θεμελίωση της εδράζεται στην παλιότερη τοιχοποιία και στην επιχωματωμένη δυτική τάφρο. Το ανατολικό τμήμα της τάφρου επιχωματώθηκε μεταγενέστερα, όπου και κατασκευάστηκε αντιαεροπορικό καταφύγιο¹⁸⁵. Ως κατασκευή το κτίριο της αγοράς

Εικ. 35 Άποψη της Αγοράς από τα ΝΑ.

έχει επιρροές από τον νεοκλασικισμό, ένα ρεύμα που θα επικρατήσει σε αρκετά κτίρια εντός της πόλης αυτήν την περίοδο¹⁸⁶, δίνοντας μία νέα ταυτότητα στην φυσιογνωμία και τον αρχιτεκτονικό πλούτο των Χανίων.

Την ίδια περίοδο ο βασιλιάς Γεώργιος υψώνει την ελληνική σημαία στο Φρούριο Φιρκά τιμώντας την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ως επίσημη ημέρα την 1^η Δεκεμβρίου του 1913. Το φρούριο χρησιμοποιείται και κατά τους νεότερους χρόνους

---

¹⁸⁴ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 5.

¹⁸⁵ Ανδριανάκης 2020α, 48.

¹⁸⁶ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

για στρατιωτικές δραστηριότητες αλλά και ως θέατρο σημαντικών ιστορικών γεγονότων¹⁸⁷ (εικ. 36).

Εικ. 36 Το φρούριο Φιρκά στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Οι διαδικασίες κατεδάφισης των τειχών δεν υλοποιήθηκαν ποτέ συνολικά παρά μόνο τμηματικά. Ο τεράστιος όγκος της οχύρωσης και το μέγεθος των τάφρων και ο τρόπος κατασκευής τους δημιούργησαν δυσκολίες στην καθαίρεσή τους¹⁸⁸ σε συνδυασμό με το ασύμφορο οικονομικό βάρος, με αποτέλεσμα να αναιρεθούν τα σχέδια της Κρητικής Πολιτείας. Από τις τρεις συνολικά πύλες της οχύρωσης, οι δύο κατεδαφίστηκαν ενώ η πύλη της Άμμου, φαίνεται ότι σώθηκε λόγω των δυσκολιών που αντιμετώπισαν οι Αρχές¹⁸⁹. Ωστόσο οι συνθήκες της επιχωμάτωσης και κατάχωσης πολλών σημείων της οχύρωσης με την ανέγερση νέων οικοδομημάτων, δημιούργησε προβλήματα τόσο για την μελέτη του νότιου τμήματος των τειχών όσο και για την συνέχεια του οχυρωματικού συνόλου, το οποίο σε αυτό το τμήμα δεν είναι ορατό και δεν είναι δυνατό να κατανοήσει κανείς την ακριβή θέση, την μορφή και τη σύνδεση του οχυρωματικού περιβόλου.

Ωστόσο, με τη διαμόρφωση της νέας πόλης εκτός των τειχών, ξεκίνησαν και οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού της παλιάς πόλης. Η περίοδος του μεσοπολέμου, που ακολουθεί τα ιστορικά γεγονότα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, βρίσκει το νησί να φιλοξενεί χιλιάδες πρόσφυγες μετά την μικρασιατική καταστροφή (αύξηση του

¹⁸⁷ Φαντάκης 2012, 4.

¹⁸⁸ Γαραντζιώτη 2019, 37.

¹⁸⁹ Ψαράκης – Μπούρμπου 2006, 9.

πληθυσμού κατά 24%)¹⁹⁰. Τα γεγονότα του 1922, αποτελούν ένα μαύρο σημείο της ιστορίας ολόκληρης της χώρας, η οποία καλείται να αντιμετωπίσει την στέγαση του νεοαφειχθέντα πληθυσμού. Στα Χανιά εγκαθίστανται περίπου 10.000 Έλληνες της Μικράς Ασίας¹⁹¹ ενώ οι μουσουλμάνοι αποχώρησαν μετά την ανταλλαγή του πληθυσμού. Η πόλη αλλάζει μορφή και περνάει σε μία νέα εποχή, όπου οι πρόσφυγες εγκαθίστανται στα μουσουλμανικά σπίτια τα οποία παραχωρήθηκαν στο κράτος με νομοθετική ρύθμιση¹⁹² και ύστερα μεταβιβάστηκαν στους Έλληνες πρόσφυγες.

Ο εκσυγχρονισμός που έχει ήδη ξεκινήσει, εκφράζεται τώρα ακόμη περισσότερο μέσα από την ανάγκη για την καταστροφή των τειχών. Πραγματοποιήθηκαν διαπλατύνσεις στα στενά σοκάκια με την κατεδάφιση των ξύλινων κιосκιών και κατασκευών της Τουρκοκρατίας, ενώ διευρύνθηκαν δρόμοι και πλατείες με σκοπό να απελευθερωθεί ο αστικός ιστός¹⁹³. Η νέα αυτή αρχιτεκτονική, βασίζεται στο φυσικό τοπίο του νησιού, στα μινωικά κατάλοιπα και την τέχνη του παρελθόντος, εργαλεία που θα την ωθήσουν να ξεπεράσει τα κλασικιστικά πρότυπα και να διαμορφώσει την κρητική αρχιτεκτονική ταυτότητα. Οι ανάγκες της πόλης για λειτουργικότητα, συνθήκες υγιεινής και κατασκευές οι οποίες θα ετοιμάζονται γρήγορα, με απλοποιημένες όψεις, αποτελούν πρόσφορο έδαφος για το μοντέρνο κίνημα που κάνει την εμφάνισή του στο νησί την δεκαετία του '30¹⁹⁴.

---

¹⁹⁰ Βλαζάκη 2016, 9.

¹⁹¹ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 8.

¹⁹² Βλαζάκη 2016, 9.

¹⁹³ Κυριακάκη – Κωβαίου 2003.

¹⁹⁴ Γαραντζιώτη 2019, 40.

3.2. Από την ένωση μέχρι και την γερμανική κατοχή

Στα χρόνια που ακολουθούν την απελευθέρωση της πόλης από τον τουρκικό ζυγό μέχρι και την γερμανική κατοχή, συνεχίζει η ανοικοδόμηση εντός, γύρω και πάνω στα τείχη. Πραγματοποιείται επιχωμάτωση της τάφρου στη νοτιοανατολική πλευρά των τειχών, ενώ το 1930 κατεδαφίζεται η βορειοανατολική πλευρά της Πύλης της Άμμου στη και αρχίζει η διάνοιξη της οδού Νικηφόρου Φωκά¹⁹⁵ (σημ. 25 στον χάρτη 1), η οποία και πάλι καταστρέφει τμήμα της νοτιοανατολικής τάφρου καθώς και το ανώτερο τμήμα του προμαχώνα Santa Lucia¹⁹⁶. Παράλληλα, ανεγείρονται εντός της τάφρου παιδικοί σταθμοί ενώ δημιουργούνται πάρκα και προαύλιοι χώροι¹⁹⁷. Η τακτική αυτή της ανοικοδόμησης εφαρμόζεται περίπου μέχρι και το 1932. Από το 1923 μέχρι και το 1947, οι όροι δόμησης της πόλης διέπονται από το Ν.Δ. 17/07/1923, σχετικά με τα σχέδια πόλεων, κωμών κ.ο.κ., που σχετίζονται με οικισμούς χωρίς εγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο¹⁹⁸. Πρόκειται για ακόμη μία νομοθετική ρύθμιση η οποία αλλάζει ριζικά την μορφή του ιστορικού πυρήνα¹⁹⁹.

Από το 1930 ξεκινάνε επεμβάσεις στο νότιο τμήμα της δυτικής τάφρου. Για την δημιουργία σύνδεσης της οδού Πειραιώς με την παλιά πόλη στο ύψος της σημερινής οδού Μελετίου Πηγά, πραγματοποιήθηκε επιχωμάτωση της δυτικής τάφρου²⁰⁰, από

Εικ. 37 Ο προμαχώνας Santa Lucia το 1900.

τα υλικά των κατεδαφισμένων πυλών. Ωστόσο η υλοποίηση ενός τέτοιου προγράμματος κρίθηκε πολύ δαπανηρή, με αποτέλεσμα να αρκεστούν στην μερική

¹⁹⁵ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 370.

¹⁹⁶ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 09/08/2006.

¹⁹⁷ Ανδριανάκης 2006, 478.

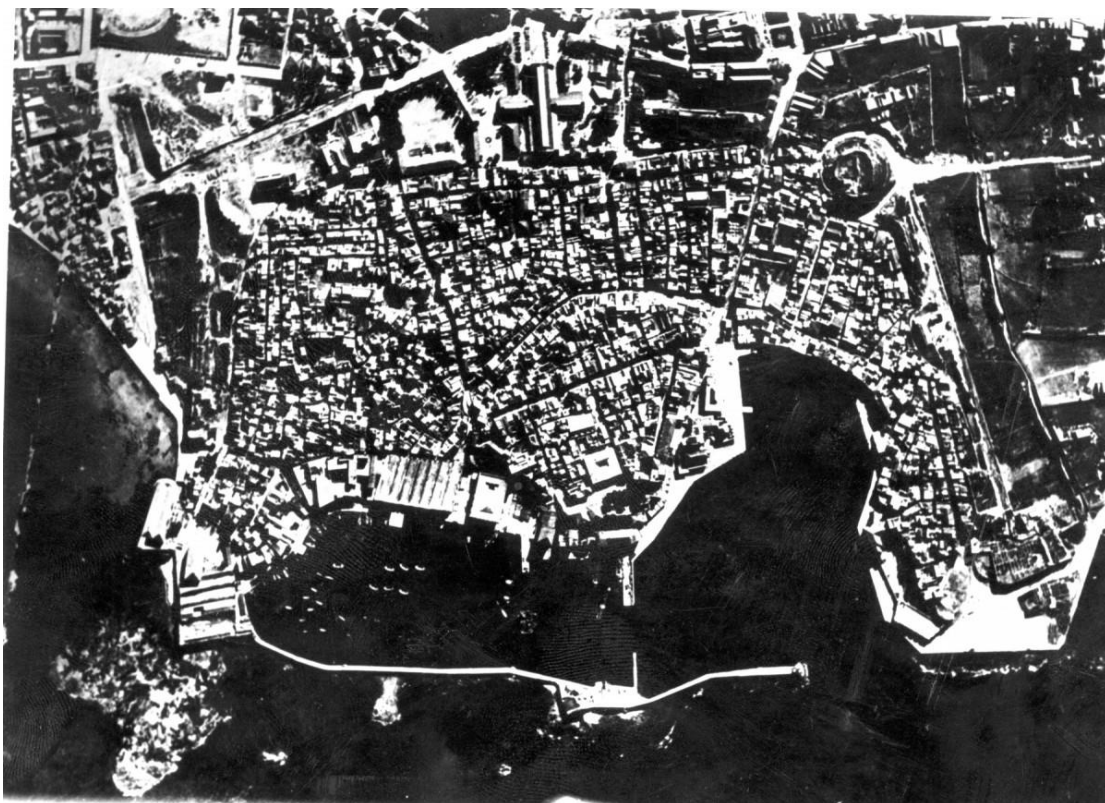
¹⁹⁸ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 65.

¹⁹⁹ Βλαζάκη 2016, 9.

²⁰⁰ Ανδριανάκης 2020β, 188.

κατεδάφισή τους και στην κατάχωση της τάφρου με τα προϊόντα αποκομιδής των επιπρομαχώνων. Αντίστοιχες ενέργειες για την διάνοιξη διόδων προκλήθηκαν και σε άλλα σημεία του τείχους.

Το 1918 παραχωρήθηκε από το ελληνικό Δημόσιο ο νοτιοανατολικός προμαχώνας της Santa Lucia στο Δήμο Χανίων, με σκοπό την κατεδάφιση και αξιοποίηση του χώρου ενώ το 1937 το οικόπεδο παραχωρείται στο Υπουργείο Παιδείας, με σκοπό την ανέγερση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου²⁰¹. Τα τείχη επέστρεψαν στην δικαιοδοσία του Δήμου, ενώ αρκετά τμήματα νότια και ανατολικά του προμαχώνα δόθηκαν σε ιδιώτες²⁰². Μέχρι και το 1930 ο προμαχώνας της Santa Lucia σωζόταν σε πολύ καλή κατάσταση (εικ. 37). Ο πολιτικός Μανούσος Κούνδουρος ανοικοδομεί τα πρώτα καταστήματα εντός της νότιας τάφρου, στο σημείο όπου σήμερα βρίσκεται η Δημοτική Πινακοθήκη²⁰³, ενώ το 1931 ξεκινάει η ανοικοδόμηση του Ωδείου Χανίων

Εικ. 37α Χάρτης της πόλης των Χανίων πριν τους βομβαρδισμούς του 1941.

στο ανατολικό τμήμα της νότιας τάφρου²⁰⁴ (εικ.37α) Η δυτική τάφρος συνεχίζει να

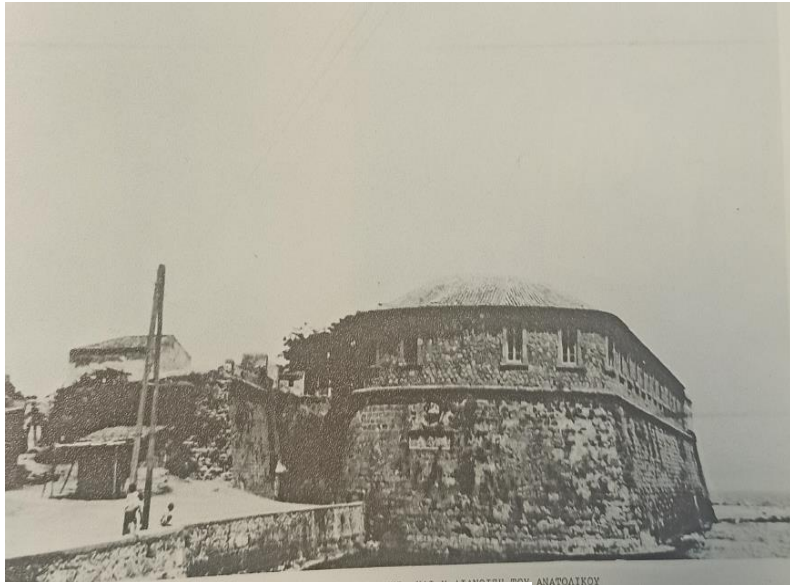
²⁰¹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 22/02/1990, αρ. πρωτ: 223/509.

²⁰² Αρχείο ΕΦΑΧΑ 02/04/1990, αρ. πρωτ: 548, Καλαμαράκης Δ.

²⁰³ Ανδριανάκης 2006, 477.

²⁰⁴ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 391.

χρησιμοποιείται για την καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων²⁰⁵ (βλ. εικ. 25). Ακόμα ένα κτίριο που άλλαξε χρήση στα χρόνια του μεσοπολέμου, είναι το τούρκικο στρατιωτικό νοσοκομείο πάνω στον προμαχώνα Mocenigo, το οποίο στέγαζε πλέον τη σχολή της Κρητικής Χωροφυλακής²⁰⁶ (εικ. 38).

Εικ. 38 Το κτίριο της Κρητικής Χωροφυλακής.

Το 1934 με αφορμή τις επικείμενες Δημοτικές εκλογές της πόλης, επαναφέρεται το ζήτημα περί

επέκτασης του λιμανιού στα ανατολικά προς το Κουμ Καπί. Αυτό συνεπάγεται με την καθαίρεση της ανατολικής πλευράς της οχύρωσης, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν τα υλικά του τείχους, στην κατασκευή του νέου κυματοθραύστη²⁰⁷ (εικ. 39). Η πρόταση αυτή δεν προχώρησε, ενώ δημοσιεύτηκε το ίδιο έτος σύμβαση για την κατασκευή λιμενικών έργων στην πόλη των Χανίων και τη Σούδα.

Ο πολεοδομικός ιστός των Χανίων, επικεντρώνεται γεωγραφικά γύρω από την παλιά

Εικ. 39 Άποψη του ανατολικού τείχους.

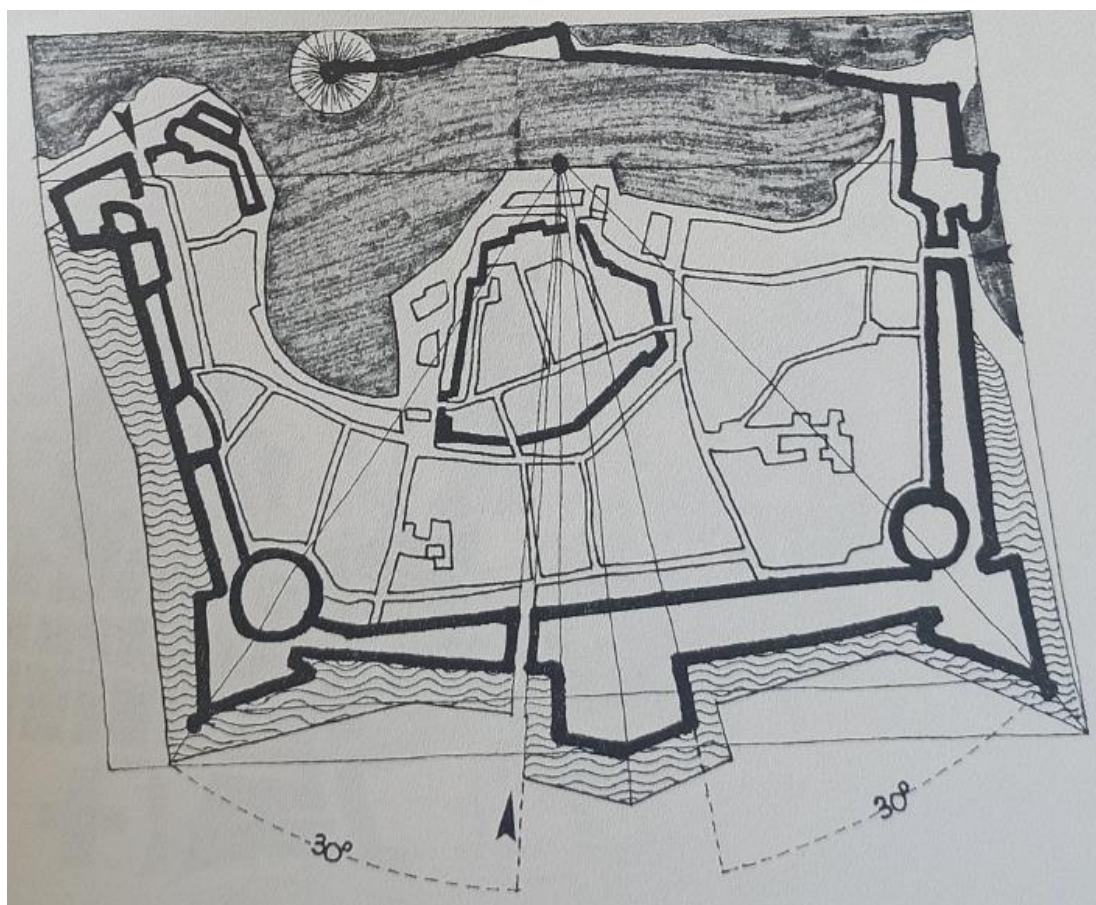
πόλη, η οποία είναι συνυφασμένη με το επίκεντρο των γεγονότων μέχρι και τον Β΄

²⁰⁵ Φαντάκης 2014, 6

²⁰⁶ Τσιβής 1993, 98.

²⁰⁷ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 16-17.

Παγκόσμιο Πόλεμο²⁰⁸ (εικ. 40). Οι γερμανικοί βομβαρδισμοί της 20^{ης} Μαΐου του 1941,

Εικ. 40 Σχέδιο της πόλης πριν τους γερμανικούς βομβαρδισμούς.

σηματοδοτούν την έναρξη της Μάχης της Κρήτης και πλήττουν ανεπανόρθωτα την πόλη των Χανίων με επίκεντρο κυρίως τις γειτονιές του Καστελίου και της Σπλάντζιας²⁰⁹. Από τους βομβαρδισμούς, επλήγη ανεπανόρθωτα ο οικισμός στο λόφο Καστέλι, άλλα σημαντικά κτίσματα της Τουρκοκρατίας²¹⁰ καθώς και το κτίριο της Κρητικής Χωροφυλακής επί του προμαχώνα Mocenigo²¹¹. Η δυτική πλευρά των τειχών δεν επηρεάστηκε από τον όλεθρο των επιθέσεων²¹² καθώς και το Φρούριο Φιρκά φαίνεται ότι δεν επλήγη από τους βομβαρδισμούς και συνέχισε να χρησιμοποιείται ως φυλακές μέχρι και την περίοδο του ελληνικού εμφυλίου²¹³.

²⁰⁸ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 213.

²⁰⁹ Ανδριανάκης 2011, 17 και Κυριακάκη - Κωβαίου, 2003.

²¹⁰ Κυριακάκη - Κωβαίου, 2003.

²¹¹ Τσιβής 1993, 98.

²¹² Ανδριανάκης 2011, 17.

²¹³ Φαντάκης 2012, 4.

Εικ. 41 Η πύλη στο μέγαρο Molin.

σώθηκε και χρονολογείται το 1574²¹⁵ (εικ. 41). Εκτός από τα βενετσιάνικα μέγαρα, μεταξύ των ιστορικών κτιρίων που υπέστησαν σοβαρές ζημιές είναι επί της σημερινής

Η βομβαρδισμένη από τους Γερμανούς πόλη των Χανίων, χάνει τον μνημειακό της χαρακτήρα²¹⁴ και μία πόλη με συνεχή κατοίκηση από τους Νεολιθικούς χρόνους μεταμορφώνεται σε συντρίμια. Στο τρίτο βιβλίο του G. Gerola, μας πληροφορεί για τα ενετικά κτίρια, που πλέον δεν σώζονται. Τα άλλοτε ενετικά μέγαρα που δέσποζαν στο λόφο του Καστελλίου έχουν καταστραφεί ολοσχερώς. Ένα από τα μέγαρα που καταστράφηκαν ήταν και αυτό του Molin, επί της Corso, ενώ στον ίδιο δρόμο δέσποζε το μέγαρο των Τζαγκαρόλων με την μεγαλοπρεπή πύλη, αναγεννησιακής αρχιτεκτονικής, η οποία

Εικ. 42 Η οδός Κανεβάρο πριν και μετά τους βομβαρδισμούς.

οδού Κανεβάρο, ο ναός της Santa Maria dei Miracoli και ο καθεδρικός ναός της Παναγίας Duomo²¹⁶ (εικ. 42).

²¹⁴ Ανδριανάκης <https://www.haniotika-nea.gr/mnimi-synepeion-vomvardismoy-tis-palias-polis/>

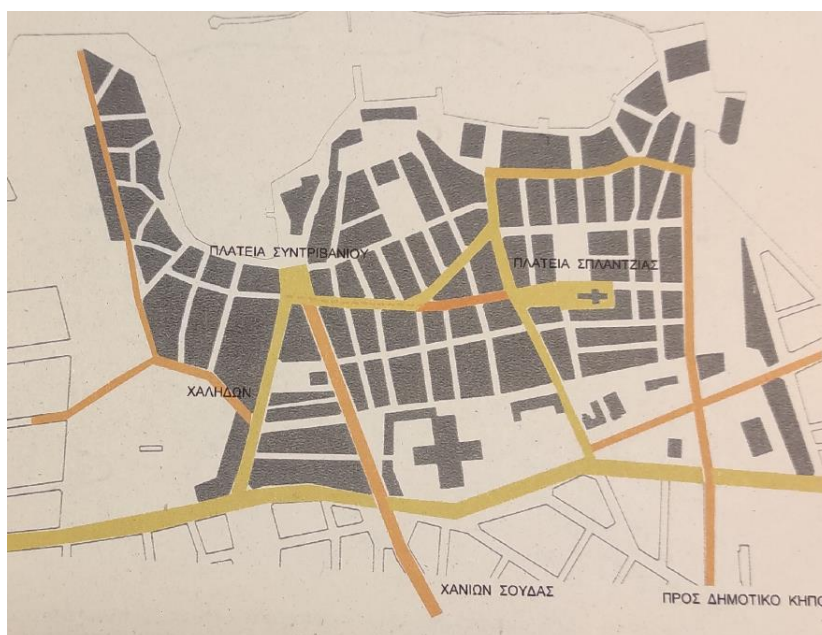
²¹⁵ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 384-385.

²¹⁶ Γαραντζιώτη 2019, 44.

Το διοικητικό κέντρο των παλαιότερων οικισμών, από τη μινωική εποχή μέχρι και την Κρητική Πολιτεία καταστράφηκε. Τα τείχη ωστόσο στο σύνολό τους δεν κατεδαφίστηκαν. Τμηματικά και σε καίρια σημεία υπήρξαν μετατροπές ή και μικρής κλίμακας κατεδαφίσεις ωστόσο αποδείχθηκαν κατάλληλα για χρήση ως στρατώνες, για την κάλυψη των αναγκών των κατοχικών δυνάμεων, καθώς αποτελούσαν κομβικό σημείο ελέγχου της πόλης και των γύρω περιοχών. Επιπροσθέτως, αποτελούσαν και σημείο ελέγχου για την κινητικότητα του πληθυσμού εντός της οχυρωμένης πόλης²¹⁷.

Οι βομβαρδισμοί εν μέρει βοήθησαν στην αποκάλυψη των παλαιότερων στρωμάτων κατοίκησης του λόφου. Ωστόσο προκάλεσαν ανεπανόρθωτες καταστροφές στον ιστορικό ιστό της πόλης.

Καταστροφές υπέστη και ο προμαχώνας του Αγίου Νικολάου του Μώλου, ένα μεγάλο τμήμα του οποίου κατεδαφίστηκε από τους βομβαρδισμούς.

Εικ. 43 Το ρυμοτομικό σχέδιο του 1947.

Έκτοτε το

χρησιμοποιούσαν ως καρνάγιο²¹⁸. Οι καταστροφές που προκλήθηκαν, έδωσαν το έναυσμα για τη σύνταξη ενός νέου ρυμοτομικού σχεδίου της πόλης, το οποίο δεν ακολουθούσε τον ανθυγιεινό τρόπο διαβίωσης, που αποτελούσαν τα τείχη και οι στενοί δρόμοι.

Το 1947 εγκρίθηκε το νέο σχέδιο πόλης²¹⁹ γνωστό από το όνομα του πολεοδόμου που το συνέταξε Κωνσταντίνο Δοξιάδη²²⁰ ως «σχέδιο Δοξιάδη» (εικ. 43). Το Αρχαιολογικό Συμβούλιο ενέκρινε τη ρυμοτόμηση του βυζαντινού τείχους καθώς και την κατεδάφιση

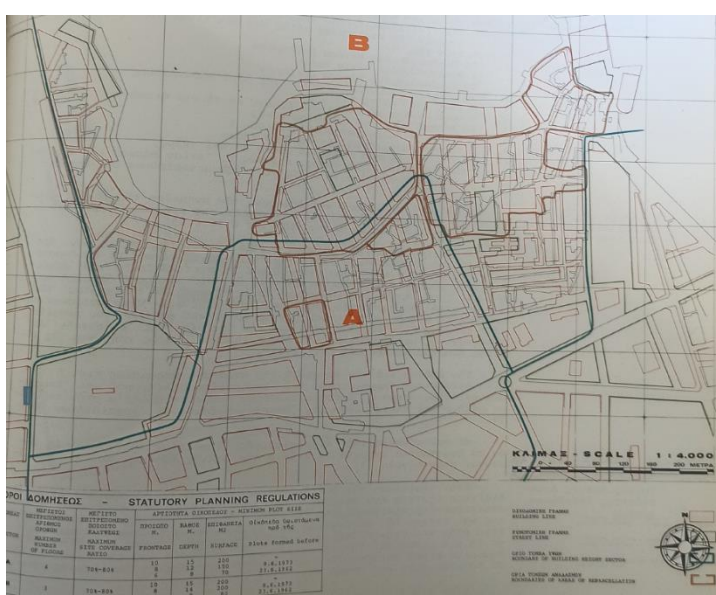
²¹⁷ Κακατσάκης <https://goo.by/XMAM4>

²¹⁸ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Τζιγκουνάκη Α. 17/10/2013 αρ. πρωτ: 4620.

²¹⁹ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 24. ΦΕΚ 241/30-10-1947.

²²⁰ Ανδριανάκης 2011, 22.

Στο σχέδιο Δοξιάδη είναι σαφές ότι δεν λαμβάνεται υπόψη ο μνημειακός χαρακτήρας της πόλης, καθώς οι ρυμοτομικές διατάξεις επιβάλλουν χώρους πρασίνου σε καίρια

σημεία της οχύρωσης. Ο παραδοσιακός χαρακτήρας της πόλης και η πολιτιστική της ταυτότητα απαξιώνεται πλήρως. Σε αυτό το σημείο της ιστορίας της πόλης συντελείται ακόμη μία πολιτισμική καταστροφή. Την ρημαγμένη από τους βομβαρδισμούς πόλη, έρχεται να αποτελειώσει το νέο ρυμοτομικό σχέδιο. Οι

περιοχές που δέχονται τη μεγαλύτερη τροποποίηση είναι ο λόφος του Καστελλίου και το βόρειο τμήμα της Σπλάντζιας²²⁵.

²²⁷ Βλαζάκη 2016, 9.

σκυρόδεμα²²⁸. Οι νέοι οδικοί άξονες βρίσκονται σε πλήρη συνάρτηση με την παλιά πόλη, με τη σημερινή οδό Αποκορώνου να εισχωρεί στην Δημοτική Αγορά και τη σημερινή οδό Χάληδων με πλάτος 20μ., στο σιντριβάνι²²⁹ ρυμοτομώντας με αυτόν τον τρόπο την παλιά πόλη. Οι νέες ρυθμίσεις που προκύπτουν από το σχέδιο Δοξιάδη, φέρνουν τακτοποιήσεις των νέων ιδιοκτητών καθώς και κατεδαφίσεις κτιρίων, πολλά εξ' αυτών μη ερειπωμένα.

Παράλληλα, πολλά ενετικά κτίρια που παρέμειναν στη θέση τους μετά τους βομβαρδισμούς, κατεδαφίστηκαν παράνομα με την εφαρμογή του νέου σχεδίου²³⁰.

Εικ. 45 Προτεινόμενες χαράξεις στο σχέδιο του 1947.

Από τα κτίρια που βομβαρδίστηκαν μόλις 28 κρίθηκαν διατηρητέα και εμπίπτουν στα κηρυγμένα μνημεία με υπουργική απόφαση καθώς και την μέριμνα του Επιμελητή Αρχαιοτήτων Δυτικής Κρήτης Β. Θεοφανίδη²³¹ από το Υπουργείο Παιδείας 89901/2722/23.12.1941²³². Ο απολογισμός των γερμανικών βομβαρδισμών είναι δραματικός σε ότι αφορά την μνημειακότητα της πόλης. Ο συνδυασμός της

²²⁸ Βλαζάκη 2016, 9.

²²⁹ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 24.

²³⁰ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 65.

²³¹ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 22.

²³² ΦΕΚ 227/31.12.41

καταστροφής αυτής από τις επιθέσεις με το καταστροφικό νέο σχέδιο της πόλης, οδηγούν στην αλλοίωση κάθε ιστορικού ίχνους που συνθέτει την παλιά πόλη των Χανίων, ανακόπτοντας κάθε ιστορική συνέχεια της πόλης μέσα από την αρχιτεκτονική της.

4. Τα τείχη στη σύγχρονη εποχή

4.1. Επεμβάσεις μετά την απελευθέρωση

Εικ. 46 Αεροφωτογραφία της πόλης του 1945.

Απαλλοτριώσεις, αυθαίρετες ιδιοκτησίες, αλλοιώσεις, κατεδαφίσεις και σχετικά διατάγματα περί προστασίας Μνημείων χαρακτηρίζουν την περίοδο αυτή. Οι κύριες επεμβάσεις των αστικών συνόλων λαμβάνουν χώρα την περίοδο μετά το 1950 προς τα τέλη περίπου του 20^{ού} αιώνα. Στις 04/08/1950 δημοσιεύτηκε Βασιλικό Διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο ιδρύεται στα Χανιά παράρτημα του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος (ΤΕΕ), προκειμένου να συμβάλλουν οι μηχανικοί του νησιού στην ανασυγκρότηση και ανοικοδόμηση της Κρήτης²³³. Την δεκαετία αυτή εκλέγεται δήμαρχος Χανίων ο Νικόλαος Σκουλάς.

Στις αρχές του 20^{ού} αιώνα, μία σειρά από επεμβάσεις στις οχυρώσεις δημιουργεί αλλοιώσεις στην όψη τους. Στην περίπτωση της δυτικής τάφρου, η χρήση της

Τα μοιραία λάθη της Κρητικής Πολιτείας και αργότερα με το νέο ρυμοτομικό σχέδιο «Δοξιάδη», καλείται να αντιμετωπίσει η Υπηρεσία Αρχαιοτήτων καθ' όλη τη διάρκεια του 20^{ού} αιώνα.

²³³ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 28.

παραμένει η ίδια αυτήν την περίοδο, καθώς την εκμεταλλεύονταν κυρίως για βοσκοτόπια και αγροτικές καλλιέργειες. Αρχικά την χρησιμοποιούσαν ως λαχανόκηπο, όπως και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας²³⁴, ενώ στην πορεία επιχώθηκε στο νότιο τμήμα της για την δημιουργία χωμάτινου δρόμου, τη σημερινή οδό Μελετίου Πηγά, για να συνδέει την πόλη με τα αγροκτήματα που βρίσκονταν έξω από τα τείχη (εικ. 46).

Εικ. 47 Οι κανονιοθυρίδες του φρουρίου μετά την οδοποιία.

Ο χώρος αυτός σταδιακά από το 1945 και μετά, επιχωνόταν και παράλληλα διαμορφώνονταν για την κατασκευή κτιριακών εγκαταστάσεων. Χρήση άλλαξε και το Φρούριο Φιρκά, καθώς από το 1950 και μετά δεν αποτελούσε πλέον στρατιωτική έδρα. Οι αρχές της δεκαετίας του '70 βρίσκουν το κτίριο να στεγάζει το Ναυτικό Μουσείο Κρήτης ενώ παράλληλα φιλοξενεί και άλλες πολιτιστικές δραστηριότητες²³⁵. Ο δρόμος περιμετρικά του φρουρίου χαράχτηκε τον 20^ο αιώνα, με αποτέλεσμα να καλυφθούν οι κανονιοθυρίδες που βρίσκονταν στο χαμηλότερο επίπεδο²³⁶ (εικ. 47).

Νοτιοανατολικά του προμαχώνα San Salvatore, βρίσκεται ο επιπρομαχώνας Santa Caterina σε τετράγωνο σχήμα σήμερα, το οποίο προήλθε ύστερα από παλαιότερη ανακατασκευή (εικ. 48). Αφού υπέστη αλλαγές στην όψη κατά την Τουρκοκρατία, οι αρχές του 20^{ου} αιώνα βρίσκουν στο ανάχωμα του επιπρομαχώνα και της δυτικής cortina την κατασκευή ενός οικισμού. Μέσω προγραμμάτων του Δήμου κινητοποιήθηκαν

---

²³⁴ Φαντάκης 2014, 5.

²³⁵ Φαντάκης 2012, 4.

²³⁶ Ψαράκης 2003, 3.

διαδικασίες στεγαστικής αποκατάστασης των κατοίκων, με απώτερο σκοπό την κατεδάφιση των κατοικιών που είναι κτισμένες επάνω στο μνημείο. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και το κτίριο του ρωσικού στρατώνα²³⁷.

Εικ. 48 Ο επιπρομαχώνας Santa Caterina.

Ο δρόμος που κατασκευάστηκε παράλληλα με το αντισείχιμα της δυτικής τάφρου, η σημερινή οδός Πειραιώς, οριοθετήθηκε βάσει του νέου ρυμοτομικού σχεδίου του 1947

(εικ. 49) και έχει πλάτος 10

μέτρα²³⁸. Ωστόσο οι τάφροι στην ανατολική και δυτική πλευρά της οχύρωσης διακόπτουν την σύνδεση μεταξύ των συνοικιών εκτός των τειχών στα ανατολικά και δυτικά, του Κουμ Καπί και της Νέας Χώρας αντίστοιχα. Παράλληλα, το 1950 κατεδαφίζεται από τον Δήμο ο επιπρομαχώνας της Santa Lucia, ο οποίος και πουλήθηκε αργότερα ως οικόπεδο.

Εικ. 50 Άποψη της δυτικής τάφρου, διακρίνεται η οδός Πειραιώς και η Μελετίου Πηγά.

Εικ. 49 Άποψη της δυτικής τάφρου και της οδού Πειραιώς.

²³⁷ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 28/06/2006, αρ. πρωτ: 2880.

²³⁸ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, αρ. πρωτ. 481, 25/02/2015

προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου. Το μήκος της ανέρχεται στα 570 μέτρα ενώ το πλάτος της είναι κυμαινόμενο από 27 έως 67 μέτρα. Στα βόρεια συναντάει την Ακτή Κανάρη, στα δυτικά την οδό Πειραιώς και στα νότια την οδό Σκαλίδη (εικ. 50). Η ασυνέχεια της τάφρου εντοπίζεται σε δύο σημεία. Το ένα βρίσκεται στα βόρεια με την παραλιακή οδό της Ακτής Κανάρη και στα νότια διακόπτεται από τον δημοτικό δρόμο Μελετίου Πηγά²³⁹. Στα τέλη της δεκαετίας του '70, επιπλέον ένα τμήμα της νότιας πλευράς της δυτικής τάφρου επιχωματώθηκε, προκειμένου να δημιουργηθεί το πάρκο της οδού Πειραιώς²⁴⁰. Τα μοναδικά κατάλοιπα που μπορεί να εντοπίσει κανείς εντός της τάφρου, είναι ένα πηγάδι και μία στέρνα, πιθανόν από την περίοδο Τουρκοκρατίας.

Στη δεκαετία του 1960, πραγματοποιήθηκαν ορισμένες κατεδαφίσεις, σύμφωνα με την τότε δημοτική αρχή, στο πλαίσιο ενοποίησης της παλιάς με τη νέα πόλη. Οι πύλες της

Εικ. 51 Άποψη του κινηματογράφου Regina πριν την κατεδάφισή του.

νότιας, ανατολικής και δυτικής πλευράς του βυζαντινού περιβόλου κατεδαφίστηκαν μαζί με τμήματα από το τείχος²⁴¹, προκειμένου να διαπλατυνθούν οι οδοί Κανεβάρο και Κατρέ. Παράλληλα, στα μεταπολεμικά χρόνια, κατεδαφίστηκε και η γέφυρα της ανατολικής πύλης στην οδό Δασκαλογιάννη, για την επίτευξη της ενοποίησης με την υπόλοιπη πόλη²⁴² και τη διαπλάτυνση του δρόμου²⁴³. Οι σχετικές αυτές κατεδαφίσεις εντάσσονται στα πλαίσια της εφαρμογής του ρυμοτομικού σχεδίου Δοξιάδη το 1947.

Οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται προς όφελος του εκσυγχρονισμού του αστικού ιστού με την κατασκευή σύγχρονων υποδομών για την βιωσιμότητα τόσο της ίδιας της πόλης όσο και των κατοίκων της. Τα τείχη φαίνεται ότι λειτουργούν πλέον

²³⁹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, αρ. πρωτ. 481, 25/02/2015

²⁴⁰ Φαντάκης 2014, 7.

²⁴¹ Φαντάκης, Πλακωτάρης 2010, 6.

²⁴² Ανδριανάκης 2006, 477.

²⁴³ Ανδριανάκης 2020β, 182.

ανασταλτικά στον εκσυγχρονισμό και την ενοποίηση της παλιάς με την νέα αναπτυσσόμενη πόλη.

Από το 1960 μέχρι και το 1965 οικοδομήθηκαν επί των τειχών, πάνω στον δυτικό προμαχώνα Αγίου Δημητρίου ή Lando το 2^ο Δημοτικό Σχολείο Χανίων ενώ στα ανατολικά μεταξύ της Piattaforma και του προμαχώνα της Santa Lucia το 7^ο Δημοτικό. Νότια του προμαχώνα Lando ανεγείρεται ο κινηματογράφος «Αστέρι» ενώ στην ανατολική τάφρο ο κινηματογράφος «Regina» (εικ. 51). Το 1960 ο πρωθυπουργός Κ. Καραμανλής ανακοινώνει το σχέδιο τουριστικής ανάπτυξης που θα εφαρμοστεί σε όλη την Κρήτη με την κατασκευή των ξενοδοχείων «ΞΕΝΙΑ».

Ξενία

Η μεταπολεμική Ελλάδα δέχεται τις επιρροές του μοντερνισμού, σε ότι αφορά τα Δημόσια κτίρια, ενώ οι αρχιτέκτονες Πρ. Βασιλειάδης και Π. Καραντινός έρχονται στα Χανιά, ο πρώτος για την ανέγερση του ξενοδοχείου και ο δεύτερος για την κατασκευή περιπτέρου δίπλα από το τζαμί του λιμανιού (Γιαλί Τζαμί).. Η οριστικοποίηση της θέσης του ξενοδοχείου, το τοποθετεί πάνω στον δυτικό προμαχώνα²⁴⁴. Το ίδιο έτος καταφτάνει στα Χανιά και ο Αν. Ορλάνδος, καθηγητής αναστηλώσεων, για να περιεργαστεί τα τείχη σχετικά με την προστασία και την τουριστική αξιοποίησή τους²⁴⁵.

Το 1963 στη θέση όπου άλλοτε βρίσκονταν η κρητική Χωροφυλακή, στα ιδιωτικά αυτά ακίνητα, έρχεται να προστεθεί το κρατικό ξενοδοχείο «Ξενία», επί του προμαχώνα του San Salvatore (εικ. 52 και σημ. 16 στον χάρτη 1). Σε ομιλία του στο Ηράκλειο ο Υφυπουργός Οικισμού Εμμ. Κεφαλογιάννης σχολίασε ότι «...πρέπει να συνδυαστεί η πολεοδομική ανάπτυξη με την παράδοση ώστε να διατηρηθεί το τοπίο και η μορφή των διάφορων ιστορικών και αρχαιολογικών σημείων των πόλεων τα οποία είναι η ζώσα ιστορία του τόπου...»²⁴⁶. Για την ανέγερσή του «Ξενία» χρησιμοποιήθηκαν εκρηκτικοί μηχανισμοί, για την κατασκευή των υπογείων, γεγονός που προκάλεσε ακόμη

²⁴⁴ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 38.

²⁴⁵ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 38.

²⁴⁶ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 38.

μεγαλύτερη καταστροφή στο τείχος²⁴⁷, σε συνδυασμό με άλλα βοηθητικά κτίρια στα νότια του κεντρικού κτιρίου.

Το 1965 με υπουργική απόφαση²⁴⁸ και λόγω των έντονων αντιδράσεων που προέκυψαν μετά τις καταστροφές και τις κατεδαφίσεις που προέβλεπε το νέο ρυμοτομικό σχέδιο του 1947²⁴⁹, με εισήγηση του

Εικ. 52 Το ξενοδοχείο «Ξενία», επί του προμαχώνα.

Επιμελητή

Αρχαιοτήτων Χανίων Γ. Τζεδάκη²⁵⁰ και της πολιτείας²⁵¹, η παλιά πόλη των Χανίων εντός των αμυντικών οχυρώσεων της χαρακτηρίζεται ως Ιστορικό, Διατηρητέο Μνημείο²⁵². Στόχος της απόφασης είναι η προστασία, η έρευνα και η ανάδειξη των αρχαιοτήτων από την Προϊστορική μέχρι και την Οθωμανική περίοδο. Η υπουργική αυτή απόφαση βασίζεται στις διατάξεις των άρθρων 50 και 52 του νόμου 5351/1932 και στις διατάξεις του νόμου 1469/50. Διατηρητέα κηρύσσεται ολόκληρη η εντός των τειχών πόλη των Χανίων, μαζί με τις τάφρους και τη λιμενική εγκατάσταση, καθώς και τα οικοδομικά τετράγωνα που χρήζουν πολιτιστικού και ιστορικού ενδιαφέροντος, ακόμη και εκείνα μετά το 1830, τα οποία καλύπτονται από το νόμο 1469/1950²⁵³.

Συνολικά κηρύχθηκαν διατηρητέα 71 μνημεία εντός της παλιάς πόλης (εικ. 53). Αυτό φυσικά δεν περιόρισε την οικοδομική δραστηριότητα γύρω από τα τείχη, καθώς μέχρι και στις μέρες μας έχει ενεργή ισχύ το ρυμοτομικό αυτό σχέδιο²⁵⁴. Σε αυτό το πλαίσιο δημιουργείται ένα οξύ κλίμα μεταξύ των τεχνικών υπηρεσιών του νομού Χανίων, οι

²⁴⁷ Ανδριανάκης 2006, 478.

²⁴⁸ ΥΑ 6478/26-7-1965 - ΦΕΚ 523/Β/16-8-1965 από http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=6236

²⁴⁹ Ανδριανάκης <https://www.haniotika-nea.gr/mnimi-synepeion-vomvardismoy-tis-palias-polis/>

²⁵⁰ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 41.

²⁵¹ Ανδριανάκης 2011, 23.

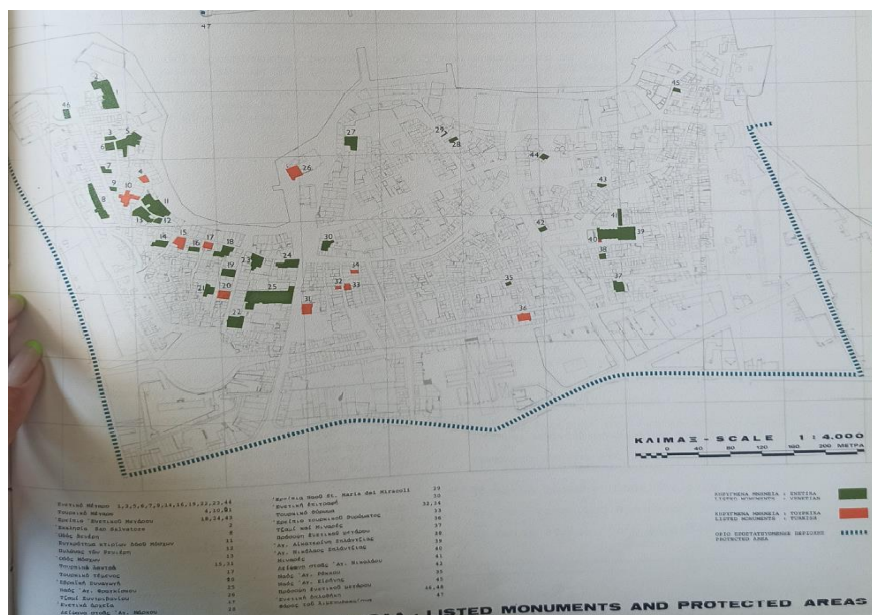
²⁵² Ανδριανάκης 2006, 478.

²⁵³ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 66.

²⁵⁴ Ανδριανάκης <https://www.haniotika-nea.gr/mnimi-synepeion-vomvardismoy-tis-palias-polis/>

οποίες ακολουθούν το ρυμοτομικό σχέδιο, το οποίο αδιαφορεί για την ιστορική αξία του τόπου και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η οποία προσπαθεί να ανακόψει τις κατεδαφίσεις και ανοικοδομήσεις ενός καταστροφικού για την πόλη σχεδίου.

Εικ. 53 Χάρτης με τα διατηρητέα μνημεία εντός της παλιάς Πόλης.

Κατά την δικτατορία του 1967-1974²⁵⁵, δίνεται η άδεια για την ανέγερση ενός ακόμη ξενοδοχείου μέσα στην ανατολική τάφρο, το οποίο δεσπόζει μέχρι και σήμερα, το

πενταώροφο ξενοδοχείο «Κρήτη»²⁵⁶ (εικ. 54 και σημείο 26 στον χάρτη 1). Οι παρατυπίες και οι αυθαιρεσίες με παραχωρήσεις εκτάσεων από τις εκάστοτε δημοτικές αρχές συνεχίζονται και κατά συνέπεια διαμορφώθηκαν δύο γειτονιές εντός της νότιας τάφρου όπου δεν υπάρχει ιδιοκτησία γης. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να περιορίζεται σε μεγάλο βαθμό το πλάτος της νότιας τάφρου και να μην υπάρχει οπτική επαφή με το μνημείο.

Στις αρχές της δεκαετίας του 70' δημιουργείται άτυπα γραφείο Παλιάς Πόλης, υπό της επίβλεψη της Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης στο Ηράκλειο²⁵⁷. Παράλληλα συντάσσεται από το ΤΕΕ και η μελέτη για την αποκατάσταση του φρουρίου Φιρκά και

²⁵⁵ Αλυγίζος – Κορωνάιος 201, 11.

²⁵⁶ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, 02/04/1990, αρ. πρωτ: 548.

²⁵⁷ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 44-45.

Εικ. 54 Το ξενοδοχείο «Κρήτη».

η μελέτη διαμόρφωσης και αποκατάστασης του βυζαντινού τείχους (εικ. 55). Οι μελέτες αυτές εγκρίθηκαν από το ΥΠΠΟ με χρηματοδότηση από τον ΕΟΤ και πρόκειται για τα πρώτα έργα που θα πραγματοποιηθούν εντός της παλιάς πόλης. Για την εκτέλεση των εργασιών συστήνεται εξειδικευμένο συνεργείο από την Αρχαιολογική

Υπηρεσία²⁵⁸.

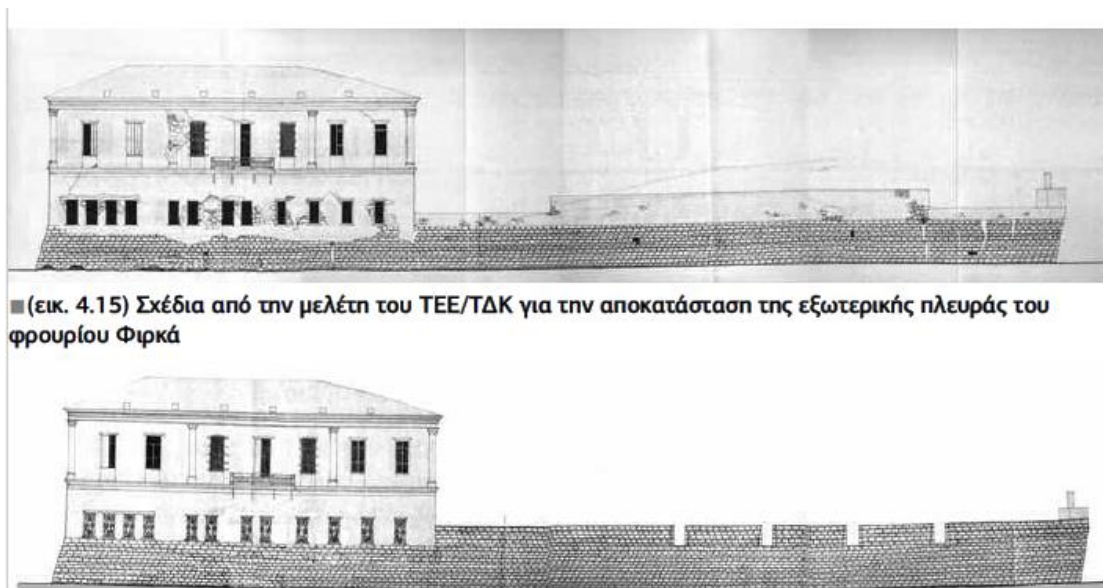
Η δυσλειτουργία του ρυμοτομικού σχεδίου «Δοξιάδη», έγκειται στο γεγονός ότι η ανοικοδόμηση της πόλης συνεχίζει σύμφωνα με τους απλούς κανόνες δόμησης, όπως ισχύει και για τους σύγχρονους οικισμούς. Η εφαρμογή του νέου ρυμοτομικού σχεδίου είναι σε ισχύ και τα επόμενα χρόνια, ώσπου η ανάγκη για την προστασία και ανάδειξη της παλιάς πόλης των Χανίων, γίνεται επιτακτική. Για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που επέφερε το σχέδιο Δοξιάδη, πραγματοποιήθηκε ειδική μελέτη του μνημειακού συνόλου.

Το θεσμικό πλαίσιο, περί σεβασμού της ιστορικότητας της παλιάς πόλης, από το οποίο θα πρέπει να διέπεται ένα νέο ρυμοτομικό σχέδιο, αποτελεί μονόδρομο για την αναχαίτιση της σταδιακής κακοποίησης της πόλης. Η ατομική ιδιοκτησία προστατεύεται από το Σύνταγμα και είναι αυτή που καθορίζει και το γενικό πλαίσιο εφαρμογής ενός πολεοδομικού σχεδίου²⁵⁹.

Στα μέσα της δεκαετίας του '70 εκπονείται η «Μελέτη Ανάδειξης Μεσαιωνικής Πόλης Χανίων» από τους αρχιτέκτονες Αριστείδη Ρωμανό και Αλέξανδρο Καλλιγά, η οποία παραδόθηκε το 1977, ωστόσο δεν έχει θεσμοθετηθεί μέχρι και σήμερα. Ιδιαίτερη μνεία

²⁵⁸ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 45.

²⁵⁹ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 55.

■ (εικ. 4.15) Σχέδια από την μελέτη του ΤΕΕ/ΤΔΚ για την αποκατάσταση της εξωτερικής πλευράς του φρουρίου Φιρκά

Εικ. 55 Σχέδια για τη μελέτη διαμόρφωσης και αποκατάστασης του φρουρίου.

για την διαμόρφωση της νέας πρότασης δόθηκε στο άρθρο 24 παρ. 6 του Συντάγματος, το οποίο αναφέρεται στην προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, τις παραδοσιακές συνοικίες και τα μνημεία με υποχρέωση του κράτους 30/7/76²⁶⁰. Στόχος της μελέτης ήταν να δοθεί στην πόλη η αναγνωσιμότητα και η ταυτότητα της ιστορικής της μορφής.

Αυτό που αξίζει να σημειωθεί στην μελέτη, είναι η καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης των τειχών. Από το σύνολο των οχυρώσεων διασώζονται τα 2/3 της ξηράς μαζί με τον λιμενοβραχίονα. Η βασική πολεοδομική διάταξη, όπως αυτή ορίστηκε τον 16^ο αιώνα, φαίνεται ότι παραμένει, ομοίως και το οδικό δίκτυο. Από τα σημεία αναφοράς των προγενέστερων περιόδων, σώζονται μόλις ο φάρος, τα νεώρια και λίγοι μιναρέδες, ενώ από τον παραδοσιακό οικισμό σώζονται τα 3/4²⁶¹.

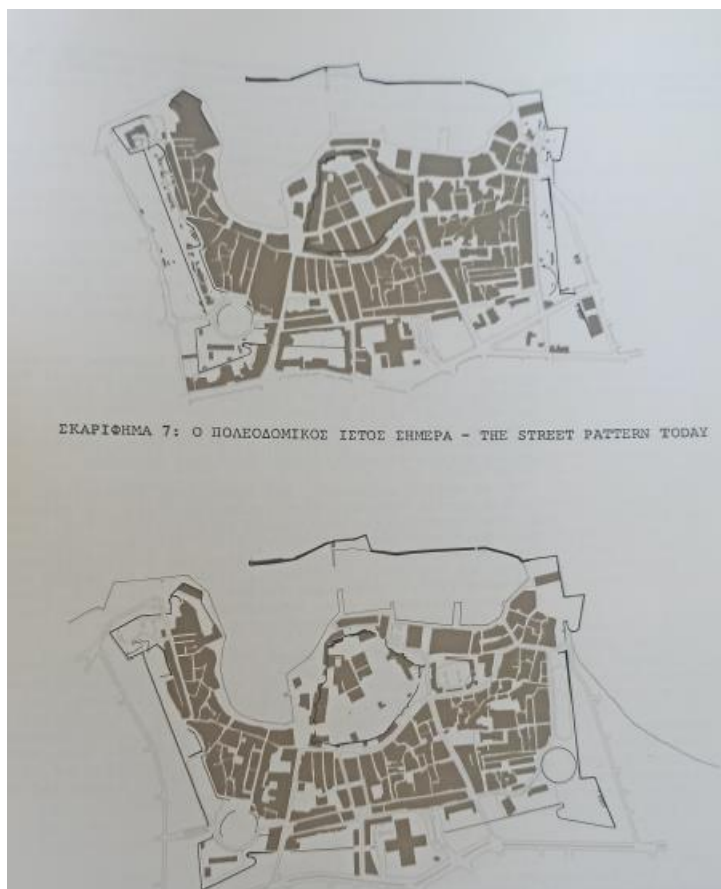
Τα στοιχεία εκείνα που έχουν χαθεί πλήρως είναι το υπόλοιπο 1/3 της οχύρωσης και σημαντικά σημεία αναφοράς, όπως οι πύλες. Αλλοίωση έχει επέλθει στη συνοχή του πολεοδομικού ιστού της κατοικημένης πόλης και στον κλειστό χαρακτήρα της, αφού μετά τις κατεδαφίσεις στα νότια εντάσσεται σε νέο περιβάλλον. Ο χαρακτήρας πολλών κτιρίων της παλιάς πόλης έχει αλλοιωθεί, όπως και το παραδοσιακό οδικό δίκτυο ύστερα από τις διαπλατύνσεις δρόμων και τη μορφή των πλατειών²⁶².

²⁶⁰ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 50.

²⁶¹ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 143.

²⁶² Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 143.

Η μελέτη αυτή επιδιώκει τη διάσωση της παλιάς πόλης με βασικό γνώμονα τη διατήρηση της μορφής και της ρυμοτομίας της, εν αντιθέσει με το σχέδιο πόλης του

Εικ. 56 Χάρτες με τον πολεοδομικό ιστό της παλιάς Πόλης το 1970 και ο πολεοδομικός ιστός σύμφωνα με την προτεινόμενη πρόταση.

Δοξιάδη. Για να επιτευχθεί ο σκοπός της μελέτης βασική προϋπόθεση είναι ο καθορισμός χρήσεων της παλιάς πόλης, ώστε να οδηγήσουν στην οικονομική ανάπτυξη και αρχιτεκτονική ανάταση της πόλης²⁶³. Επιπλέον, η συμβολή του τουριστικού κλάδου πιθανότατα να λειτουργεί επικουρικά στην ανάπτυξη της πόλης. Με αυτόν τον τρόπο, επιτάσσεται η προστασία της ιστορικής πόλης και τοπίου αλλά μέσω της σύγχρονης ανάπτυξης των χρήσεων της πόλης, τον τουρισμό, την διοίκηση και το εμπόριο, τα οποία αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της ζωής των κατοίκων. Σε σύγκριση με τον πολεοδομικό ιστό της δεκαετίας του '70 και του προσχεδίου μελέτης, ουσιαστικά επεκτείνεται η πόλη βορειοανατολικά, δημιουργείται χώρος στάθμευσης, καθώς και μία ακάλυπτη ζώνη του αρχαιολογικού πάρκου (εικ. 56).

Το 1989 πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές νότια της Δημοτικής Αγοράς, καθώς αυθαίρετα κατεδαφίστηκε τμήμα της υφιστάμενης Λαχαναγοράς. Στις εργασίες για την

²⁶³ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 182.

διαμόρφωση της πλατείας Χορτατσών²⁶⁴, προκλήθηκαν σοβαρές ζημιές στο ανώτερο τμήμα του προμαχώνα, το οποίο αποκαλύφθηκε σε βάθος μόλις -0,50μ. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η 13^η Ε.Β.Α. να διακόψει τις εργασίες και να πραγματοποιήσει ανασκαφική έρευνα, κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα του προμαχώνα Piattaforma²⁶⁵.

Η συνεργασία του Δήμου με τη Εφορεία Αρχαιοτήτων αυτή την περίοδο δεν φαίνεται να είναι καλή, καθώς διενεργούνταν αυθαιρεσίες από πλευράς του Δήμου, με αποτέλεσμα να προκληθούν σοβαρές ζημιές στο μνημείο. Στις τομές που πραγματοποιήθηκαν από την 13^η Ε.Β.Α., η εικόνα της καταστροφής του ανωτέρου τμήματος του προμαχώνα ήταν εμφανής. Η σύνταξη μελέτης για το μνημείο έγινε με την συμβολή της αρχιτεκτόνισσας Μαρίας Λαμπρινού, με σκοπό τη διαμόρφωση του χώρου και την ανάδειξη των καταλοίπων, στην πλατεία. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν και εργασίες για την συμπλήρωση καθ' ύψος της εξωτερικής τοιχοποιίας, ώστε να είναι διακριτή για μελλοντικές επεμβάσεις.

Το ίδιο έτος οι κατηγορίες για αυθαιρεσίες και παραβάσεις από πλευράς του Δήμου γίνονται έντονες ενώ γνωστοποιείται και σχετικό έγγραφο προς το ΥΠΠΟ. Οι παραβάσεις που επιβαρύνουν το Δήμο σύμφωνα με το έγγραφο της 13^{ης} Ε.Β.Α. αφορούν στις αυθαίρετες κατασκευές στον προμαχώνα Piattaforma και στη μετατροπή του προμαχώνα San Salvatore σε χώρο στάθμευσης κατά το έτος 1989. Επιπροσθέτως αυθαιρεσίες του Δήμου σχετίζονται με την κατασκευή αθλητικών εγκαταστάσεων και την αλλοίωση της ανατολικής τάφρου το διάστημα 1983-1985, την αυθαίρετη κατασκευή αντλιοστασίου σε απαλλοτριωμένο χώρο του ΥΠΠΟ στη βυζαντινή τάφρο το 1893 και τη μετατροπή της δυτικής τάφρου σε άλσος το διάστημα 1981-1989²⁶⁶. Επιπλέον κατηγορίες προς το Δήμο ασκούνται περί αυθαίρετων επεμβάσεων στην οδό Χάληδων αλλοιώνοντας την ιστορικότητά της και συνάμα για τη μη έγκαιρη υποβολή μελετών για την ανάδειξη των οχυρώσεων. Η συνεργασία της Εφορείας με το Δήμο²⁶⁷ τη δεκαετία του 80' είναι προφανές ότι δεν ευδοκίμησε.

---

²⁶⁴ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 19/12/1989 αρ. πρωτ. 2111.

²⁶⁵ Ανδριανάκης 2020α, 49.

²⁶⁶ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Μ. Ανδριανάκης στις 20/09/1989 αρ. πρωτ: 1437/2636.

²⁶⁷ Δήμαρχος Χανίων κατά το διάστημα 1983-1989 τέλεσε ο Γ. Κατσανεβάκης ενώ το διάστημα 1979-1982 ο Ι. Κλωνιζάκης.

Από τις αρχές του 20^{ού} αιώνα τα τείχη περιήλθαν στην προστασία του Δήμου με αντάλλαγμα την υποχρέωση των αποκαταστάσεων. Αυτή είναι και η κύρια αιτία των καταγγελιών της Εφορείας. Στο έγγραφο της Υπηρεσίας γίνεται διαρκής λόγος για τη μη τήρηση των όρων της παραχώρησης των τειχών. Κατ' επέκταση ο Δήμος στα πλαίσια αγνόησης των όρων παρεμβαίνει στα τείχη παραβατικά χωρίς να τηρεί το πλαίσιο που καθορίζει τις επεμβάσεις στα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους βάσει της Διεθνούς Νομοθεσίας²⁶⁸.

4.2 Σύγχρονες επεμβάσεις

Η εξέλιξη του μνημείου ακόμη και μετά την εφαρμογή της νομοθεσίας περί διατηρητέου και ιστορικού μνημείου το 1965, φαίνεται ότι δεν έχει ευδοώσει. Το Υπουργείο Πολιτισμού καταβάλλει μεγάλες προσπάθειες τις τελευταίες δεκαετίες για την αναστροφή της κατάστασης των αυθαίρετων ιδιοκτησιών, οι οποίες εφάπτονται στα τείχη. Παράλληλα εναντιώνεται στην εφαρμογή του πολεοδομικού σχεδίου της πόλης, το οποίο προβλέπει την διαπλάτυνση της οδού Σκαλίδη προς την πλευρά της νότιας τάφρου. Επιπλέον, προχώρησε και στην απαλλοτρίωση εκτάσεων εντός της τάφρου²⁶⁹.

Οι παρεμβάσεις της Ε.Β.Α. δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος για τις μελλοντικές δράσεις αποκατάστασης και ανάδειξης των ενετικών τειχών²⁷⁰. Το 1977 συντάχτηκε η μελέτη Ρωμανού-Καλλιγά σχετικά με την ανάδειξη των τειχών, ωστόσο μέχρι και το 2006 η μελέτη δεν είχε θεσμοθετηθεί²⁷¹. Το 1990 ιδρύεται το Γραφείο Παλιάς Πόλης, το οποίο σε άμεση συνεργασία με την Αρχαιολογική Υπηρεσία εκτελεί σημαντικό έργο²⁷².

Οι σχέσεις μεταξύ του Δήμου Χανίων και της Εφορείας Αρχαιοτήτων ωριμάζουν και τίθενται νέες βάσεις συνεργασίας. Από το 2003 και μετά το έργο της ανάδειξης των οχυρωματικών τειχών της πόλης, εντάσσεται στα έργα του ΤΔΠΕΑΕ και του

---

²⁶⁸ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Μ. Ανδριανάκης στις 20/09/1989 αρ. πρωτ: 1437/2636.

²⁶⁹ Ανδριανάκης 2006, 479.

²⁷⁰ Ανδριανάκης 2006, 479.

²⁷¹ Ανδριανάκης 2006, 480.

²⁷² Ανδριανάκης 2006, 479.

ΥΠΠΟ²⁷³. Με την ένταξη του έργου στο ΤΔΠΕΑΕ, πολλά διαδικαστικά και λογιστικά προβλήματα του παρελθόντος διευκολύνονται²⁷⁴. Στόχος της ανάδειξης είναι ένα ποσοστό περίπου 80-90% των οχυρώσεων²⁷⁵, προκειμένου να αποδοθεί ο μνημειακός χαρακτήρας της πόλης.

Για τις ανάγκες του έργου συντάχθηκε Ειδική Επιστημονική Επιτροπή²⁷⁶ για την Ανάδειξη Οχυρωματικών Έργων Κρήτης, με την σύμπραξη του προσωπικού της 28^{ης} ΕΒΑ²⁷⁷, η οποία στελεχώθηκε πλήρως. Στα πλαίσια της 28^{ης} ΕΒΑ, συστάθηκε ειδικό Γραφείο Τειχών, το οποίο ήταν αρμόδιο για την εύρυθμη λειτουργία των εργοταξίων, τη σύνταξη μελετών, την παρακολούθηση και την εκτέλεση των εργασιών. Οι εργασίες ανάδειξης γίνονται τμηματικά στα σημεία που σώζονται σε μεγαλύτερο βαθμό. Το έργο αυτό περιλαμβάνει ένα πλήθος παραμέτρων που αφορούν στην αρχαιολογική έρευνα, τις αναστηλωτικές εργασίες, την αρχαιακή μελέτη, χωροταξικές και πολεοδομικές αλλαγές, αποχωματώσεις, στερεώσεις και αποκαταστάσεις²⁷⁸.

Ακόμη ένα πρόβλημα που καλείται να αντιμετωπιστεί προκειμένου να τεθεί σε λειτουργία το πρόγραμμα της ανάδειξης, είναι η θεσμοθέτηση της μελέτης Ρωμανού Καλλιγά, βάσει και της οποίας θα προχωρήσει το έργο. Η μελέτη του 1977 αποτελεί το κύριο «Σχέδιο Δράσης²⁷⁹» για την αποπεράτωση του έργου και συνάμα απαιτεί την πλήρη επαναφορά της αρχικής κατάστασης και των δύο οχυρωματικών περιβόλων. Για την επίτευξη του στόχου αυτή, επιτακτική ανάγκη αποτελεί η αλλαγή των συνηθειών και της νοοτροπίας μιας πόλης, η οποία έχει ενσωματώσει τα τείχη στην καθημερινότητά της για την κάλυψη των αναγκών της και όχι για την ιστορική τους υπόσταση.

Το έργο της ανάδειξης ξεκινάει δειλά με τμήματα τα οποία ανήκουν στην ιδιοκτησία του ΥΠΠΟ και του Δήμου, όπως η βόρεια πλευρά των ενετικών οχυρώσεων, η οποία περιλαμβάνει τον λιμενοβραχίονα και τον προμαχώνα του Αγίου Νικολάου. Από την μεριά της η Εφορεία Αρχαιοτήτων αποκαλύπτει καταχωμένα τμήματα των τειχών ενώ

---

²⁷³ Ανδριανάκης 2006, 480.

²⁷⁴ Από αρχείο ΕΦΑΧΑ, Ε. Παπαδοπούλου 15/03/2004, αρ. πρωτ: 938.

²⁷⁵ Από αρχείο ΕΦΑΧΑ, Ε. Παπαδοπούλου 15/03/2004, αρ. πρωτ: 938.

²⁷⁶ Πρόεδρος της Επιστημονικής Επιτροπής ήταν ο αρχαιολόγος Μ. Ανδριανάκης, μέλη η αρχαιολόγος Ο. Γκράτζιου, η αρχιτέκτων Μ. Φουντούκου, ο συντηρητής Ν. Μίνως, οι αρχιτέκτονες Α. Ποζιόπουλος και Ι. Στεργιώτου, η πολιτικός μηχανικός Μ. Σταυρουλάκη και γραμματέας η Α. Περογιάννη.

²⁷⁷ Η αρχιτέκτων Μ. Αγγελάκη, ο αρχαιολόγος Μ. Ψαράκης και ο εργοδηγός Π. Κουτσουρέλης.

²⁷⁸ Ανδριανάκης 2006, 480.

²⁷⁹ Ανδριανάκης 2006, 480.

μεθοδεύει και εκτεταμένες κατεδαφίσεις κτιρίων που εμπίπτουν στα όρια των οχυρώσεων. Οι αρχικές εργασίες αφορούν σε καθαρισμούς, ανασκαφική έρευνα, στερεώσεις και συμπληρώσεις όπου απαιτείται, προκειμένου να μην διαταραχτεί η λειτουργία της πόλης²⁸⁰. Με την συγκέντρωση του απαραίτητου αρχαιολογικού υλικού, τόσο από βιβλιοθήκες των Χανίων όσο και της Βενετίας, από τον τοπικό τύπο, σχέδια, αρχεία του Υποθηκοφυλακείου, τη συνεργασία με την Γεωγραφική Υπηρεσία Στρατού, δίνουν στοιχεία για την ανάκτηση των τειχών.

Εικ. 57 Χάρτης με την οριοθέτηση των αρχαιολογικών ζωνών του 2012.

Το 2005 ξεκίνησαν εργασίες αποκατάστασης στο δυτικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, στον προμαχώνα San Salvatore και στον επιπρομαχώνα της Santa Caterina, στο αντιτείχισμα της δυτικής τάφρου και στη δυτική cortina. Επιπλέον έχουν πραγματοποιηθεί μελέτες σχετικά με την ανάδειξη της δυτικής τάφρου και τον προμαχώνα Lando²⁸¹. Στα πλαίσια αυτών των ενεργειών από την 13^η και αργότερα από την 28^η Ε.Β.Α. εντάσσεται και η μελέτη αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά, προκειμένου να δηλωθεί και να τονιστεί ο ενιαίος ρόλος των ενετικών οχυρώσεων.

Απώτερος σκοπός των αποκαταστάσεων και της ανάδειξης, είναι να δοθεί στην

²⁸⁰ Ανδριανάκης 2006, 481.

²⁸¹ Φαντάκης 2012, 6.

κοινωνία ένας πολιτιστικός χώρος αναψυχής και πολιτισμού, τον οποίο θα μπορούν να σέβονται και να απολαμβάνουν όλοι οι πολίτες.

Μέχρι και το 2012 είχαν γίνει σημαντικά βήματα για την αποκατάσταση στο σύνολο των οχυρώσεων και των παρακείμενων κατασκευών τους. Το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκε ένα πολύ σημαντικό βήμα για την πόλη, καθώς τα Χανιά κυρήσσονται ως αρχαιολογικός χώρος με οριοθετημένες ζώνες προστασίας²⁸² (εικ. 57).

Για οποιαδήποτε ενέργεια τυχόν γίνει εντός αυτής της ζώνης, απαιτείται πρώτα η έγκριση της αρμόδιας Αρχαιολογικής Υπηρεσίας²⁸³. Να σημειωθεί ότι ο χαρακτήρας των τάφρων έχει αλλοιωθεί ήδη από τον 20^ο αιώνα, καθώς παρουσιάζουν εικόνα εγκατάλειψης ενώ τα αναχώματα πίσω από αυτές δημιουργούν απροσπέλαστες εκτάσεις με υψηλή φύτευση και αυθαίρετες κατασκευές. Οι τάφροι, οι οποίες μέχρι και σήμερα παραμένουν ανεκμετάλλευτες εκτάσεις, καταλαμβάνονται από αυτοκίνητα, ως ελεύθεροι χώροι στάθμευσης²⁸⁴.

Με την κατάργηση του ΤΔΠΕΑΕ το 2013²⁸⁵, τα έργα για την ανάδειξη των οχυρώσεων των Χανίων ανέλαβε η Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του ΥΠΠΟΤ, με τη συμβολή της Επιστημονικής Επιτροπής και την συνεργασία με τις αρμόδιες Εφορείες Αρχαιοτήτων²⁸⁶.

---

²⁸² Βλαζάκη 2016, 10.

²⁸³ Νόμος 3028/2002 αρ. 13, παρ. 2.

²⁸⁴ Αλυγίζος – Κορωνάιος 2013, 11.

²⁸⁵ Ανδριανάκης 2020β, 179.

²⁸⁶ Ανδριανάκης 2020β, 179.

Την δεκαετία του 1980 οι ανεκμετάλλευτες εκτάσεις της τάφρου, έδιναν λύση στις ανάγκες της πόλης σε ό,τι αφορά στους χώρους στάθμευσης, τις αθλητικές δραστηριότητες και τις εκδηλώσεις. Φαίνεται ότι για αρκετά χρόνια εκτελούνταν αυθαιρεσίες από πλευράς του Δήμου, τις οποίες το Υπουργείο Πολιτισμού σε συνδυασμό με την τότε 13^η Ε.Β.Α. προσπαθούσαν να τιθασεύσουν και να αναιρέσουν σε πολλές περιπτώσεις. Μία τέτοια περίπτωση αφορά στην μετατροπή του προμαχώνα Santa Lucia σε ασφαλτοστρωμένο χώρο

Εικ. 57α Χάρτης της ανατολικής και νοτιοανατολικής πλευράς του τείχους.

στάθμευσης, γεγονός που τελικά δεν επετεύχθη, εξαιτίας της διακοπής των εργασιών από την Εφορεία Αρχαιοτήτων²⁸⁷. Δεν συνέβη όμως το ίδιο στη βόρεια πλευρά του βορειοδυτικού προμαχώνα San Salvatore, όπου πραγματοποιήθηκε ασφαλτόστρωση της περιοχής για τη δημιουργία χώρου στάθμευσης, ο οποίος εφάπτεται στο μνημείο.

Με ενέργειες της Εφορείας Αρχαιοτήτων αποκαταστάθηκε τμήμα του προμαχώνα της Piattaforna και πραγματοποιήθηκαν εργασίες ανάδειξης της νότια cortina στα ανατολικά. Το 1990 εγκρίθηκε προμελέτη για την διαμόρφωση της πλατείας Χορτατσών, η οποία βρίσκεται πάνω από τον προμαχώνα Piattaforna²⁸⁸.

²⁸⁷ Ανδριανάκης 2006, 479.

²⁸⁸ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 09/05/1990, αρ. πρωτ. 11.05.90

Εικ. 58 Η πύλη της Άμμου.

Από τις τρεις πύλες της οχύρωσης η μοναδική που σώζεται σήμερα είναι Πύλη της Άμμου, ωστόσο όχι με την αρχική βενετσιάνικη μορφή της. Βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μίνωος και Επιμενίδου και το 2000 εντάχθηκε στο «πρόγραμμα ανάπλασης της ευρύτερης περιοχής της Σπλάντζιας». Την μελέτη αρχικά ανέλαβε η 28^η Ε.Β.Α. το 2006 και στη συνέχεια το Γραφείο Τειχών παλιάς πόλης Χανίων του ΤΔΠΕΑΕ. Η σημερινή της κατάσταση αποτελείται από μία θολωτή αίθουσα με βοηθητικούς χώρους εντός των τειχών (εικ. 58), η σύνδεση των οποίων γίνονταν μέσα από δύο τόξα στα βόρεια της πύλης.

Σήμερα το ένα από αυτά τα τόξα αποτελεί την κεντρική είσοδο στο εσωτερικό της

Εικ. 59 Άποψη του ανατολικού τείχους.

πύλης. Στα δυτικά υπάρχει ακόμη ένα τοξωτό άνοιγμα, το οποίο σήμερα είναι κλεισμένο με μεταλλική πόρτα. Στα ανατολικά βρίσκεται η μικρών διαστάσεων πυλίδα, η οποία σήμερα είναι κλειστή με μεταλλική πόρτα, στη συνέχεια της ανατολικής cortina, ενώ διακρίνονται οι αλλοιώσεις

στα τείχη από τις τούρκικες κυρίως επεμβάσεις (εικ. 59). Από το 2008 μετά τις εργασίες αποκατάστασης της πύλης, αποδόθηκε στο μνημείο νέα χρήση για τη φιλοξενία και διεξαγωγή εκθέσεων και εκδηλώσεων. Το 2021 εγκρίθηκε από την

ΕΦΑΧΑ η εγκατάσταση ψηφιακού εξοπλισμού του Δήμου Χανίων στο πλαίσιο υλοποίησης της πράξης « Καινοτόμες υπηρεσίες περιήγησης και προβολής για την

Εικ. 60 Ο προμαχώνας Santa Lucia σε σχέση με τον κινηματογράφο “Regina”

ανάδειξη μνημείων Παλιάς Πόλης²⁸⁹».

Το 1991 πραγματοποιούνται ανασκαφικές εργασίες και αποχωμάτωση στη νοτιοανατολική πλευρά των τειχών, εκεί που βρισκόταν ο κινηματογράφος “Regina” (εικ. 60), ύστερα από αίτημα του Δήμου για την διαμόρφωση της εν λόγω περιοχής σε

χώρο στάθμευσης και παράλληλα ανάδειξης του προμαχώνα της Santa Lucia²⁹⁰. Ο προμαχώνας εντοπίζεται στη νοτιοανατολική γωνία των τειχών, παράλληλα σχεδόν με την σημερινή οδό Κύπρου.

Εικ. 61 Ο προμαχώνας Santa Lucia κατά τις εργασίες αποκάλυψης.

²⁸⁹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 03/03/2021 αρ. πρωτ: 42832.

²⁹⁰ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, 10/1991, Μακράκη Χ.

Εικ. 62 Ο προμαχώνας Santa Lucia και το ξενοδοχείο «Κρήτη»

απαλλοτριώσεων από την υπηρεσία.

Με αφορμή τον εορτασμό των 50 χρόνων από τη Μάχη της Κρήτης του 41', το 1991 κατασκευάστηκε στην ανατολική τάφρο ένα υπαίθριο θέατρο (εικ. 63), ενώ το 2011²⁹³ αντικαταστάθηκε από άλλη σύγχρονη κατασκευή, για τις πολιτιστικές εκδηλώσεις της

πόλης²⁹⁴. Σε έγγραφο της 28^{ης} Ε.Β.Α. το 2012, σχετικά με το προσωρινό υπαίθριο θέατρο της ανατολικής τάφρου αιτείται η κατασκευή περίφραξης καθώς και η τοποθέτηση νέας μεταλλικής κλίμακας (εικ. 64). Η περίφραξη του θεάτρου

Στις δοκιμαστικές τομές που διεξήχθησαν, εμφανίστηκε τμήμα του προμαχώνα Santa Lucia σε πολύ καλή κατάσταση, το οποίο όμως διακόπτεται λόγω της διάνοιξης της οδού Μίνωος και της οδού Νικηφόρου Φωκά²⁹¹, ενώ εντοπίζεται και πάλι στην αυλή του 7^{ου} Δημοτικού Σχολείου²⁹² (εικ. 60α). Κατ' επέκταση αποκαλύφθηκε ότι ο κινηματογράφος (εικ. 61), ήταν κτισμένος όπως και το ξενοδοχείο «Κρήτη», είναι κτισμένο μέσα στην νοτιοανατολική τάφρο (εικ. 62). Ο χώρος ωστόσο συνέχισε να χρησιμοποιείται για τη στάθμευση οχημάτων και τα κτίσματα παρέμειναν στην θέση τους αυτήν την περίοδο, λόγω αδυναμίας τέλεσης

Εικ. 60α Ο προμαχώνας Santa Lucia στην αυλή του 7^{ου} Δημοτικού Σχολείου.

²⁹¹ Μπούρμπου 2007, 4.

²⁹² Αρχείο ΕΦΑΧΑ, 10/1991, Μακράκη Χ.

²⁹³ Αλυγίζος – Κορωναίος 2013, 14.

²⁹⁴ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 58.

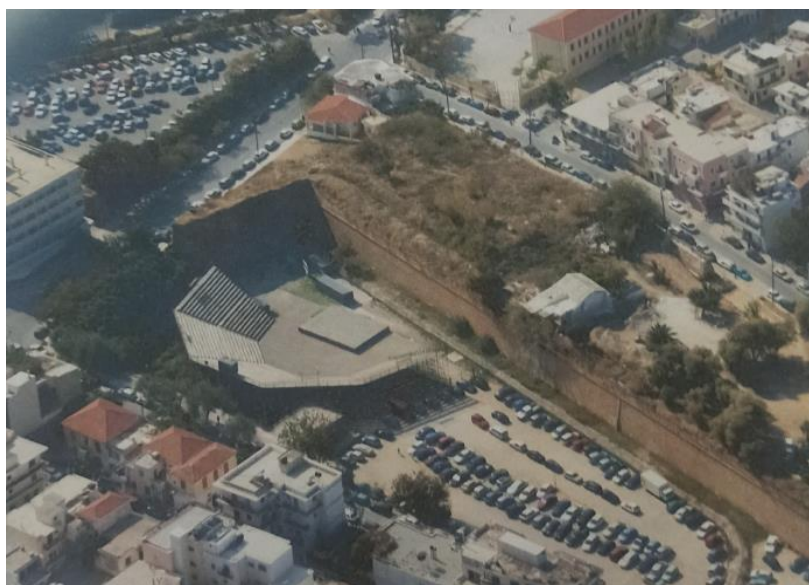
περιλαμβάνει τμήμα του πεζοδρομίου επί της οδού Κύπρου, προκειμένου να απομονώνεται το θέατρο κατά τη διάρκεια των παραστάσεων. Εσωτερικά η περίφραξη αφορά στην προστασία του θεάτρου και των παρελκόμενων αυτού, από κλοπές και βανδαλισμούς²⁹⁵.

Στις αρχές του 2000 με την ολοκλήρωση της απαλλοτρίωσης του οικοπέδου από το ΥΠΠΟ, πραγματοποιείται η κατεδάφιση του κινηματογράφου “Regina” (εικ. 65) και του 2^{ου} βρεφονηπιακού σταθμού (εικ. 66) ενώ την ίδια περίοδο κατεδαφίζονται και άλλα κτίσματα, τα οποία εφάπτονταν στα νότια με το βυζαντινό τείχος. Εν συνεχεία, οι εργασίες προχώρησαν στην

αποχωμάτωση της τάφρου μέχρι το βάθος των 5 μέτρων, με την αποκάλυψη ολόκληρου του νότιου μετώπου²⁹⁶. Ο ελεύθερος χώρος που προϋπήρχε του κινηματογράφου είχε προγραμματιστεί το 1984, για την ανοικοδόμηση του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων, πρόταση η οποία δεν υλοποιήθηκε²⁹⁷.

Εικ. 64 Η μεταλλική σκάλα στην ανατολική τάφρο.

Εικ. 63 Το υπαίθριο θέατρο στην ανατολική τάφρο.

²⁹⁵ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 11/06/2012 αρ. πρωτ: 3278.

²⁹⁶ Ανδριανάκης 2006, 482.

²⁹⁷ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 09/08/2006.

Η προσπάθεια των εμπλεκόμενων αρχών ήταν η αποκατάσταση και η πλήρης αποκάλυψη των τειχών, λαμβάνοντας υπόψη και άλλες παραμέτρους, που αφορούν στην χωροταξία, στην στάθμευση και στην εύρυθμη κυκλοφορία των οχημάτων, βάσει του σχεδίου πόλης Ρωμανού-Καλλιγιά. Ωστόσο από την αλληλογραφία μεταξύ του Δήμου Χανίων και της 13^{ης} Ε.Β.Α. πληροφορούμαστε για τις αυθαίρετες σύμφωνα με την Υπηρεσία πράξεις από πλευράς του Δήμου, σχετικά με την διαμόρφωση του νοτιοανατολικού προμαχώνα.

Οι παρατυπίες έγκειται στην κατασκευή εκτεταμένου χώρου στάθμευσης και όχι χώρου πρασίνου και πάρκου. Επιπλέον, τοποθετήθηκαν συρμάτινες περιφράξεις καθώς

Εικ. 65 Η κατεδάφιση του κινηματογράφου "Regina".

και τα οχήματα από τα συνεργεία καθαριότητας του Δήμου, στο διάστημα μεταξύ των αντηρίδων στο τμήμα εκείνο του τείχους που είναι ορατό. Η 13^η Ε.Β.Α. αιτήθηκε νέα μελέτη, καθώς χαρακτήρισε πρόχειρη την προηγούμενη, καθώς και προκήρυξη αρχιτεκτονικού διαγωνισμού²⁹⁸. Κατόπιν των ανωτέρω η Υπηρεσία γνωστοποιεί έγγραφο προς το Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Δυτικής Κρήτης, στο οποίο προτείνει την μετατροπή του χώρου στάθμευσης σε παιδική χαρά, ενώ τα συνεργεία καθαριότητας του Δήμου να σταθμεύουν στο κυρίως τμήμα του προμαχώνα²⁹⁹. Την περίοδο αυτή, μέσω της

αλληλογραφίας, διαπιστώνεται έντονα η αντιμαχία μεταξύ του Δήμου Χανίων και της 13^{ης} ΕΒΑ για το θέμα της διαχείρισης της ανατολικής πλευράς των τειχών³⁰⁰.

²⁹⁸ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 22/02/1990, αρ. πρωτ: 223/509.

²⁹⁹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 19/01/1992, αρ. πρωτ: 105.

³⁰⁰ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 19/01/1992, αρ. πρωτ: 105.

Το 2005 το ΤΔΠΕΑΕ αναλαμβάνει εργασίες αποκατάστασης και συμπλήρωσης στο ρήγμα που είχε προκληθεί στο νοτιοανατολικό μέτωπο του προμαχώνα Santa Lucia. Σύμφωνα με την μελέτη το ρήγμα προκλήθηκε από τις μεταγενέστερες παρακείμενες κατασκευές, ενώ η αποκατάστασή του προβλέπει την πλήρωσή του με παρόμοιους λίθους³⁰¹. Μέχρι και το 2006 παρά το γεγονός ότι οι οχυρώσεις έχουν περιέλθει στην αρμοδιότητα του ΥΠΠΟ, υπάρχουν προβλήματα στην ανάδειξη του τείχους καθώς αυτή εμποδίζεται από υφιστάμενες προσωρινές κατασκευές. Εκκρεμεί ακόμη η απαλλοτρίωση του ξενοδοχείου «Κρήτη» και η κατάργηση της οδού Νικηφόρου Φωκά, όπου σύμφωνα με το σχέδιο δράσης του Γραφείου Τειχών, δεν ανήκει στα

Εικ. 66 Η κατεδάφιση του 2^{ου} βρεφονηπιακού σταθμού.

άμεσα σχέδια υλοποίησης³⁰².

Οι προτάσεις που υποβάλλονται από την 28^η Ε.Β.Α. είναι η παραχώρηση του απαλλοτριωμένου χώρου, όπου ήταν κτισμένος ο κινηματογράφος, να παραχωρηθεί από το ΥΠΠΟ, ως προσωρινός χώρος ελεγχόμενης στάθμευσης και η επέκταση αυτού προς τα νότια μέχρι και τα τέλη Οκτωβρίου του 2006, οριστική ημερομηνία απομάκρυνσης και του λυόμενου θεάτρου στα βόρεια του χώρου στάθμευσης. Η διακοπή των χρήσεων συνίσταται στην επικείμενη ανάδειξη αυτού του τμήματος των οχυρώσεων από το Γραφείο Τειχών Χανίων.

Ελλείψει χώρων στάθμευσης το 2008 το ΚΑΣ αποφασίζει την έγκριση μελέτης σχετικά με την προσωρινή διαμόρφωση χώρου στάθμευσης στον προμαχώνα, μέχρι να πραγματοποιηθεί η κατασκευή υπόγειου πάρκινγκ πλησίον του Εθνικού Σταδίου της

---

³⁰¹ Βουράκη 2005, 3.

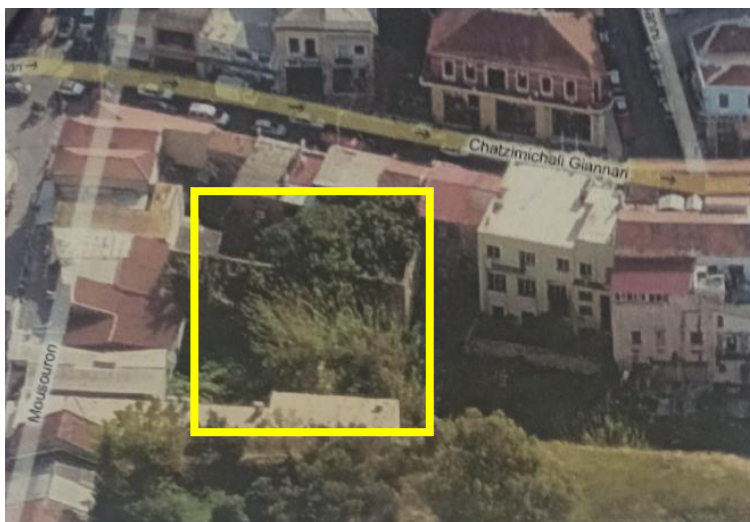
³⁰² Αρχείο ΕΦΑΧΑ από την 8^η συνεδρίαση του Τοπικού Συμβουλίου Κρήτης στις 09/08/2006.

πόλης. Οι όροι που έθεσε το ΚΑΣ³⁰³, αφορούν στην απομάκρυνση της ασφαλτόστρωσης και την διαμόρφωση του φυσικού εδάφους, την συντήρηση των αντηρίδων του προμαχώνα, την συντήρηση της λιθοδομής επί της οδού Νικηφόρου Φωκά και τέλος εκπόνηση μελέτης σχετικά με το υπαίθριο θέατρο εντός της ανατολικής τάφρου για τη « Συντήρηση, Στερέωση και Αποκατάστασή του στο πλαίσιο της Ανάδειξης των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων.

Εικ. 67 Η ανατολική τάφρος με το υπαίθριο θέατρο.

Το 2009 τα αυθαίρετα πάρκινγκ εντός των τάφρων, δημιουργούν μία διαρκή αντιμαχία της 13^{ης} Ε.Β.Α. με τον Δήμο, σχετικά με την ανυπαρξία χώρων στάθμευσης αλλά και άλλων πρόσκαιρων κατασκευών που έχουν τοποθετηθεί εντός της ανατολικής τάφρου, οι οποίες λαμβάνουν με τον καιρό μόνιμο χαρακτήρα (εικ. 67). Η Υπηρεσία απορρίπτει το αίτημα του Δήμου περί προσωρινής παραχώρησης των τάφρων για χώρους στάθμευσης, ενώ παραπέμπει το ζήτημα στο ΥΠΠΟ με σκοπό να πράξει τις απαραίτητες ενέργειες.

Εικ. 68 Η θέση του πανδοχείου εντός της νότιας τάφρου.

Το 2009 κατατίθεται η μελέτη σχετικά με την ανάδειξη του παλαιού πανδοχείου εντός της τάφρου, στη νότια πλευρά του τείχους και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτό,³⁰⁴ στη συμβολή των οδών Μουσούρων και Χ. Γιάνναρη (εικ. 68 και σημ. 27 στον χάρτη 1). Ιδιοκτησίες στο σημείο που εφάπτονταν στην οχύρωση έχουν ήδη απαλλοτριωθεί,

Πανδοχείο
νότιας
τάφρου

³⁰³ Πράξη με αριθμ. 11/08-04-2008. Αρχείο ΕΦΑΧΑ 07/11/2008 αρ. πρωτ: 6698.

³⁰⁴ Χατζητζανή – Κλωνιζάκης Μ., - Κλωνιζάκης Ι. 2009, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικ. 69 Κτίσματα στο νότια τοίχο του πανδοχείου.

ενώ παραμένουν αυθαίρετες κατασκευές στα ανατολικά του πανδοχείου και εντός του απαλλοτριωμένου χώρου από το Δημόσιο³⁰⁵ (εικ. 69). Το κτίσμα αυτό ήταν ένα χάνι κτισμένο στην περίοδο της ύστερης Τουρκοκρατίας, πολύ κοντά στην Porta Rettimiota.

Εικ. 70 Η βόρεια όψη του πανδοχείου.

³⁰⁵ Χατζητζανή – Κλωνιζάκης Μ., - Κλωνιζάκης Ι. 2009, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικ. 71 Αεροφωτογραφία του πανδοχείου.

Το πανδοχείο σώζεται σε κατάσταση ερειπίου (εικ. 70), με πολλές παρακείμενες κατασκευές, οι οποίες ανήκουν στους ιδιοκτήτες καταστημάτων ακριβώς μπροστά από το σημείο στην Χ. Γιάνναρη. Τα μοναδικά στοιχεία που υπάρχουν για το κτίριο αυτό, είναι δύο συμβόλαια του 1908 και του 1923, σχετικά με την περιγραφή του. Στόχος της αποκατάστασης του πανδοχείου, είναι η διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου και η θέαση των τειχών. Οι εξωτερικές όψεις θα διατηρηθούν, ενώ η πρόθεση είναι να υπάρχει δίοδος από την οδό Μουσούρων μέσω ισόγειας στοάς (εικ. 71), ενώ στην πλευρά της τάφρου θα δημιουργηθεί ένα αίθριο, με θέα τα ενετικά τείχη.

Δυτικό και Νοτιοδυτικό Τμήμα

Από διαβιβαστικό έγγραφο της Εφορείας Αρχαιοτήτων του 1993, πληροφορούμαστε για την αυθαιρεσία της κατασκευής του ξενοδοχείου «Ξενία» εντός του αρχαιολογικού χώρου, χωρίς την έγκριση της Υπηρεσίας³⁰⁶. Στο έγγραφο αυτό γίνεται σαφές ότι

³⁰⁶ Από διαβιβαστικό έγγραφο της ΕΦΑΧΑ στις 15/10/1993, αρ. πρωτ: 1368.

Εικ. 71α Αεροφωτογραφία της δυτικής πλευράς του τείχους.

τέτοιου είδους αυθαιρεσίες εντός αρχαιολογικών χώρων και προστατευόμενων μνημείων δεν νομιμοποιούνται αντιθέτως κρίνεται υποχρεωτική η κατεδάφισή τους. Σε μεταγενέστερο έγγραφο του 1998 και σε συνέχεια γνωμοδότησης του ΚΑΣ, η 13^η Ε.Β.Α. Χανίων στο πλαίσιο της «Μελέτης Ανάδειξης Μεσαιωνικής Πόλης Χανίων» των Ρωμανού – Καλλιγά, που επικαιροποιείται το διάστημα αυτό, προτείνει τη διεκδίκηση του προμαχώνα San Salvatore και του ξενοδοχείου από τον ΕΟΤ, με σκοπό την κατεδάφισή του.

Το 1997 το ΚΑΣ αποφασίζει την κατεδάφιση του ξενοδοχείου «Ξενία», ύστερα από εισηγήσεις της 13^{ης} Ε.Β.Α. και της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων. Το 1998 η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων αποφασίζει την προσθήκη 4 λυόμενων αιθουσών στο 2^ο Δημοτικό σχολείο, επί του προμαχώνα Lando³⁰⁷ (σημ. 28

³⁰⁷ Αρχείο ΕΦΑΧΑ στις 04/06/2008 αρ. πρωτ: 2854.

Εικ. 72 Αεροφωτογραφία του προμαχώνα Αγ. Δημητρίου με το πάρκο νότια του δρόμου.

στον χάρτη 1). Οι όροι της προσθήκης αυτής ήταν σαφείς και ζητούσαν την απομάκρυνση των αιθουσών μετά από 3 χρόνια.

Το 1998 η Υπηρεσία αναλαμβάνει τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του επιπρομαχώνα Lando στη νοτιοδυτική πλευρά της οχύρωσης. Οι κύριες εργασίες αφορούσαν στον καθαρισμό του από τη βλάστηση και τα σκουπίδια. Διανοίχτηκε περιμετρικά της βάσης της τοιχοποιίας τομή, προκειμένου να διερευνηθεί η αρχική φάση του. Σε βάθος μέχρι και -1,50 μ. αποκαλύφθηκε ο αρχικός τοίχος του επιπρομαχώνα επιχρισμένος με κονίαμα. Τα στοιχεία που έφερε στο φως η εκσκαφική έρευνα, αποδεικνύουν την πρωταρχική στάθμη της κατασκευής και τις μεταγενέστερες επεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν επί Τουρκοκρατίας. Η διαδικασία που θα ακολουθήσει είναι η απομάκρυνση των χωμάτων μέχρι την αρχική στάθμη του πρανούς και η αποκατάσταση του επιχρίσματος της τοιχοποιίας³⁰⁸.

Από το 2003 το έργο της ανάδειξης των οχυρώσεων έχει ενταχθεί στο ΤΔΠΕΑΕ³⁰⁹, ενώ παράλληλα πραγματοποιούνται και διαδικασίες ανάδειξης τμημάτων της δυτικής τάφρου, του αντισεισμού, του προμαχώνα San Salvatore, του επιπρομαχώνα της

³⁰⁸ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, εργασίες έτους 1998.

³⁰⁹ Ανδριανάκης 2006, 482.

Santa Caterina καθώς και τμήμα της δυτικής cortina ³¹⁰ (εικ. 48). Επιπροσθέτως, συντελούνται οι απαλλοτριώσεις σε οικοπέδα της δυτικής τάφρου. Οι διαδικασίες αυτές αποπερατώθηκαν σε βάθος χρόνου, ενώ οι οχυρώσεις ανήκουν θεσμικά πλέον στο Υπουργείο Πολιτισμού και στον Δήμο Χανίων³¹¹. Μετά από τις κατεδαφίσεις τόσο του Ξενία όσο και άλλων αυθαίρετων κτισμάτων, διαμορφώθηκε η πλατεία Τάλω από τον Δήμο, δίνοντας και πάλι μνημειακό χαρακτήρα στην περιοχή, η πλήρης ανάδειξη της οποίας επίκειται στο άμεσο μέλλον.

Εικ. 72α Αεροφωτογραφία του προμαχώνα Αγ. Δημητρίου με τα αυθαίρετα κτίσματα.

Το 2004 γίνεται μία προσπάθεια ενοποίησης της δυτικής τάφρου με το νότιο τμήμα της οχύρωσης. Τότε ξεκινούν και οι εργασίες αποχωμάτωσης μέρους του νότιου τμήματος (εικ. 72)³¹². Το τμήμα αυτό παραμένει μέχρι και σήμερα επιχωμένο. Μέσα από την μελέτη του αρχιτέκτονα Φίλιππου Τσαγάκη, σχετικά με την ενοποίηση αυτών των τμημάτων του τείχους, προτείνεται η αποκάλυψη της νότιας πλευράς μαζί με την εκσκαφή του ασφαλτοστρωμένου δρόμου Μελετίου Πηγιά. Με την εκκίνηση των εργασιών, το ίδιο έτος στο νότιο τμήμα της δυτικής τάφρου, πραγματοποιήθηκε

Ενοποίηση
δυτικής
τάφρου

³¹⁰ Από αρχείο της ΕΦΑΧΑ στις 24/04/2009, αρ. πρωτ: 2030.

³¹¹ Ανδριανάκης 2006, 479.

³¹² Τσαγάκης 2010, 9.

αποχωμάτωση και κατεδάφιση κτιρίων από την 28^η Ε.Β.Α., κατά τις οποίες εντοπίστηκε τμήμα της τάφρου που είχε επιχωθεί ήδη από το 1945³¹³.

Παράλληλα αποφασίζεται, μετά από παρέμβαση της Εφορείας Αρχαιοτήτων, η κατεδάφιση των αυθαίρετων κτισμάτων που εδράζονται πάνω στο δυτικό μέτωπο του τείχους (εικ. 72α). Μέσω προγραμμάτων του Δήμου κινητοποιήθηκαν διαδικασίες μετακίνησης σε νέες κατοικίες για τους κατοίκους που διέμεναν εκεί. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και το κτίριο του ρωσικού στρατώνα³¹⁴, μέρος του οποίου κατεδαφίστηκε μαζί με την καθαίρεση των οικιών και άλλων νεότερων κτιρίων³¹⁵. Πρόκειται για κατασκευή του 19^{ου} αιώνα για την στέγαση του ρωσικού στρατού, την περίοδο της κατοχής της Κρήτης από τις Μεγάλες Δυνάμεις, πριν την ίδρυση της Κρητικής Πολιτείας. Το τμήμα του στρατώνα που δεν κατεδαφίστηκε, εντάχτηκε στο ΠΕΠ Κρήτης μετά από απόφαση να διατηρηθεί και να αποκατασταθεί³¹⁶.

Σε πρόταση της ΕΦΑΧΑ το 2010 σχετικά με την αποκάλυψη του νότιου τμήματος της δυτικής τάφρου, προβλέπει τον καθαρισμό του χώρου καθώς και την απομάκρυνση των προϊόντων που συνιστούσαν την παιδική χαρά. Επιπλέον προβλέπει την εκσκαφική έρευνα σε βάθος και την απομάκρυνση των μπάζων, τέλος αν και εφόσον αυτό χρειαστεί, προτείνεται η υποστήλωση του αντιστοιχισμού στην οδό Πειραιώς³¹⁷. Υπό αυτό το πρίσμα και στην Β' φάση του έργου «*Συντήρηση, Στερέωση, Αποκατάσταση, Ανάδειξη των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων*» πραγματοποιήθηκαν εκσκαφικές εργασίες στον προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου για την ενοποίησή του με την τάφρο, αφού διαχωρίζεται από την δημοτική οδό Μελετίου Πηγά³¹⁸ (εικ. 73).

³¹³ Ανδριανάκης 2010, αρχείο ΕΦΑΧΑ.

³¹⁴ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 28/06/2006, αρ. πρωτ: 2880.

³¹⁵ Ανδριανάκης 2020β, 189.

³¹⁶ Ανδριανάκης 2020β, 189.

³¹⁷ Ανδριανάκης 2010, αρχείο ΕΦΑΧΑ.

³¹⁸ Τσαγάκης 2010, αρχείο ΕΦΑΧΑ

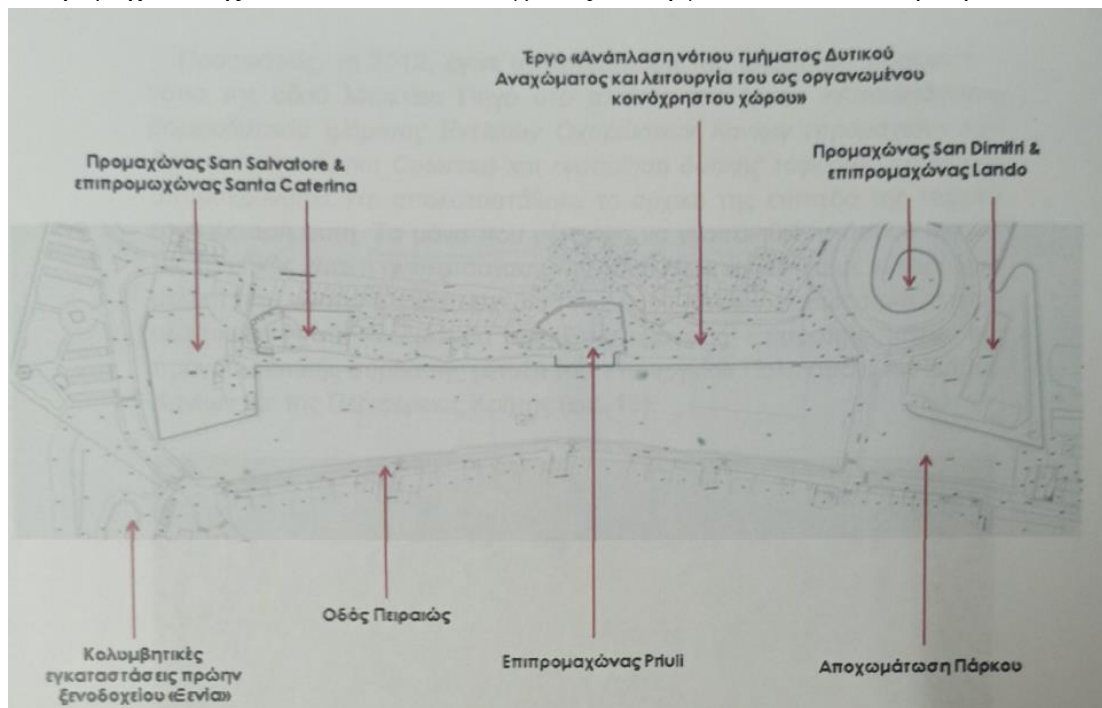

Εικ. 73 Αεροφωτογραφία του προμαχώνα Αγ. Δημητρίου με τα αυθαίρετα κτίσματα και η οδός Μελετίου Πηγά.

Από το 2005 στα πλαίσια του έργου «*Συντήρηση, Στερέωση, Αποκατάσταση και Ανάδειξη των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων*», πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες, οι οποίες έφεραν στο φως μέρος του αντιστοιχισμού της δυτικής τάφρου (βλ. εικ. 49). Η διαμόρφωση ωστόσο της οδού Πειραιώς εγείρει στατικά προβλήματα, καθώς το δυτικό αντιστοιχισμό παρουσιάζει προβλήματα λόγω διάβρωσης. Για την αποφυγή τέτοιων ζητημάτων συνιστάται σύμφωνα με την μελέτη της Εφορείας, σε όλο το μήκος του δυτικού αντιστοιχισμού η άμεση στερέωση και αποκατάσταση τμημάτων που λείπουν με αργολιθοδομή και η επισκευή των υφιστάμενων τοίχων αντιστήριξης, καθώς και η συμπλήρωση σαθρών σημείων του φυσικού βράχου.

Οι προβλεπόμενες εργασίες πραγματοποιούνται σύμφωνα με την μελέτη «Αποκατάσταση και Χωροθέτηση του αντιστοιχισμού της Δυτικής Τάφρου των Ενετικών Οχυρώσεων Παλιάς Πόλης Χανίων». Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν εργασίες και στην βορειοδυτική τάφρο και συγκεκριμένα στον προμαχώνα San Salvatore και στον επιπρομαχώνα της Santa Caterina, ενταγμένες στο έργο «Αποκατάσταση Βορειοδυτικού

Εικ. 74 Σχεδιαστική αποτύπωση του δυτικού τείχους, της τάφρου και των προμαχώνων.

τμήματος Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων και Ενοποίηση Δυτικής Τάφρου» (εικ. 74).

Η μελέτη περιλαμβάνει την καταγραφή της υφιστάμενης κατάστασης της τάφρου και του ετοιμόρροπου αντιστοιχισμού καθώς και την αρχιτεκτονική και φωτογραφική τεκμηρίωση. Στην πρόταση αποκατάστασης που περιγράφεται στην μελέτη του 2006 από το αρχείο της ΕΦΑΧΑ περιλαμβάνεται και ο καθαρισμός της εξωτερικής επιφάνειας του αντιστοιχισμού με σκοπό την αφαίρεση της βλάστησης και των σαθρών αρμών. Προτείνεται επιπλέον, η λιθοσυρραφή των ρωγμών με χρήση λίθων κατά μήκος αυτών και συμπλήρωση του αρμολογήματος με συμβατό κονίαμα.

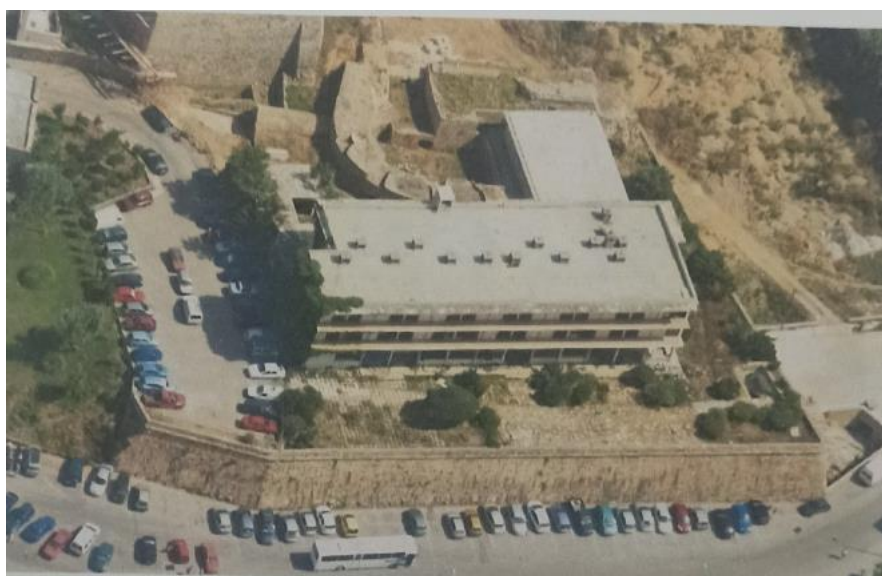
Οι εργασίες ανακατασκευής, επίχωσης και συμπλήρωσης των υφιστάμενων φθορών πραγματοποιήθηκαν από το προσωπικό της υπηρεσίας το 2006. Για την διευκόλυνση των εργασιών, το αντιστοιχισμό της δυτικής τάφρου χωρίστηκε σε τμήματα και οι εργασίες περατώθηκαν βάσει των αναγκών της εκάστοτε θέσης. Συνολικά το μήκος

του εκτείνεται από τη συμβολή των οδών Πειραιώς και Μελετίου Πηγά προς το βορρά και την πλατεία Τάλω.

Για την ανάπλαση του χώρου αυτού προτάθηκε η κατασκευή πεζογέφυρας στην οδό Μελετίου Πηγά. Το διάστημα 2007-2008, πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης τμήματος της δυτικής τάφρου και του αντιτειχίσματος, από το ΥΠΠΟ και το ΤΔΠΕΑΕ, ενώ κατασκευάστηκε στην οδό Πειραιώς διαδρομή για ποδήλατα και πεζούς, κατά μήκος της τάφρου³¹⁹. Την ίδια περίοδο, η δυτική τάφρος καθαρίστηκε, με πρωτοβουλία του Δήμου Χανίων, τόσο από την άγρια βλάστηση όσο και από φερτά οικοδομικά υλικά. Ως τελευταίο έργο του Γραφείου Τειχών στα Χανιά, ήταν η μελέτη για την ανάδειξη επιμέρους τμημάτων της οχύρωσης, προκειμένου σε επικείμενη προγραμματική περίοδο να ολοκληρωθεί το έργο³²⁰. Σύμφωνα με την μελέτη, προβλεπόταν η κατασκευή γέφυρας με σκοπό την κατάργηση της οδού Μελετίου Πηγά και τη διέλευση αυτοκινήτων μόνο σε έκτακτη ανάγκη. Με τη σύμφωνη γνώμη της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης Οχυρωματικών Έργων Κρήτης στις 17/02/2012,

Ανάπλαση
δυτικής
τάφρου

Εικ. 75 Αεροφωτογραφία του ξενοδοχείου πάνω στον προμαχώνα San Salvatore.

αποφασίστηκε
η
αποπεράτωση
του έργου για
την ενοποίηση
της δυτικής
τάφρου.

Το 2007
κατατέθηκε
στην 28^η
Ε.Β.Α. τεχνική
έκθεση

προδιαγραφών για την επικείμενη κατεδάφιση του ξενοδοχείου «Ξενία». Στις τεχνικές προδιαγραφές γίνεται σαφές στην Υπηρεσία η μέθοδος εκτέλεσης των εργασιών, τα μηχανήματα που θα χρησιμοποιηθούν, οι όροι υγιεινής και ασφάλειας και οι γενικές απαιτήσεις του έργου³²¹. Το πολυώροφο οικοδόμημα του ξενοδοχείου «Ξενία», που

³¹⁹ Βλαζάκη 2014, 16.

³²⁰ Ανδριανάκης 2020β, 192.

³²¹ Από αρχείο της ΕΦΑΧΑ στις 03/09/2007.

άλλοτε δέσποζε στο βορειοδυτικό σημείο των τειχών, το οποίο διατηρείται σε καλή κατάσταση, κατεδαφίζεται τελικά το 2008, ύστερα από υπουργική απόφαση και γνωμοδότηση του ΚΑΣ (εικ. 75)³²². Στη μελέτη που συντάχθηκε μετά την κατεδάφιση του, προβλέπεται η δημιουργία υπόγειου πάρκινγκ καθώς και χώρος πρασίνου επιφανειακά³²³. Η λύση αυτή παρέχεται από την αποχωμάτωση του προμαχώνα λόγω των υπογείων του ξενοδοχείου. Η δημιουργία υπόγειου χώρου στάθμευσης θα δώσει την ανάσα που χρειάζεται η πόλη, προκειμένου να απομακρυνθούν τα οχήματα από το εσωτερικό του προμαχώνα. Παράλληλα θα απομακρυνθούν και οι υπαίθριοι αθαίρετοι χώροι στάθμευσης του Δήμου που εφάπτονται στα τείχη.

Το 2012 πραγματοποιείται η αποχωμάτωση του δημοτικού πάρκου νοτιοδυτικά της δυτικής τάφρου, στα νότια της οδού Μελετίου Πηγά, με την αποκατάσταση της τάφρου

Εικ. 76 Σχεδιαστική αποτύπωση της υφιστάμενης κατάστασης του δυτικού τείχους.

στο αρχικό της επίπεδο. Οι περισσότερες εργασίες για την ενοποίηση της δυτικής τάφρου με το νότιο τμήμα, έχουν αποπερατωθεί. Αυτό που μένει είναι η τοποθέτηση μιας πεζογέφυρας προς αντικατάσταση της οδού Μελετίου Πηγά, όπου αποτελεί εμπόδιο για την υλοποίηση του έργου. Η κατασκευή αυτή επρόκειτο να επιτευχθεί μέσω προγραμματικής σύμβασης μεταξύ του Δήμου Χανίων, της Περιφέρειας Κρήτης και του ΥΠΠΟ, από το Γραφείο της Επιστημονικής

Επιτροπής³²⁴.

Στο βόρειο τμήμα της δυτικής τάφρου, μετά την Ακτή Κανάρη, βρίσκονται οι κολυμβητικές εγκαταστάσεις του κατεδαφισμένου πλέον ξενοδοχείου «Ξενία». Το

³²² Από αρχείο της ΕΦΑΧΑ στις 04/12/2013, αρ. πρωτ: 7785.

³²³ Από αρχείο της ΕΦΑΧΑ στις 23/02/1998, αρ. πρωτ: 285/654.

³²⁴ Βλαζάκη 2014, 17.

2014 ύστερα από έγκριση της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης Οχυρωματικών Έργων Κρήτης, καθώς και την γνωμοδότηση της 28^{ης} Ε.Β.Α., εγκρίθηκε η «*Μελέτη Ανάπλασης και Ανάδειξης Χώρου Πισίνας πρώην Ξενοδοχείου Ξενία και Αποκατάστασης Κτιριακών Εγκαταστάσεων αυτού – Ενοποίηση με την Πλατεία Τάλω και Δυτική Τάφρο Ενετικών Οχυρώσεων*». Η μελέτη αυτή συμμορφώνεται με την πρόταση της μελέτης των Ρωμανού-Καλλιγά «*Σχέδιο Προστασίας και Ανάδειξης Μεσαιωνικής Πόλης Χανίων*», σύμφωνα με το οποίο προτείνεται η απαλλοτρίωση όλων των κτισμάτων που εδράζονται πάνω στη νότια πλευρά της οχύρωσης καθώς και την αποκάλυψη των ενετικών τειχών³²⁵ (εικ. 76). Σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη της Α. Τσιτωνάκη για την διαμόρφωση του χώρου της πισίνας του ξενοδοχείου «Ξενία», η κεντρική οδός της Ακτής Κανάρη θα πρέπει να μετακινηθεί προς τα βόρεια περί τα 10 μέτρα, ενώ η πρόσβαση στην τάφρο θα επιτυγχάνεται μέσω γέφυρας κάτω από τον υφιστάμενο δρόμο³²⁶.

Επεμβάσεις ανάδειξης και αποκατάστασης προτείνονται ήδη από τις αρχές του αιώνα από την ΕΦΑΧΑ πλέον, σε ότι αφορά τη δυτική πλευρά των τειχών, την τάφρο και το αντiteίχισμα. Με αφορμή τη νέα επέκταση της οδού Πειραιώς, για την εύρυθμη λειτουργία της τόσο για τους οδηγούς όσο και για τους πεζούς, προτείνεται και η βελτίωση της υφιστάμενης κατάστασης της δυτικής τάφρου. Οι προτάσεις των μηχανικών της Εφορείας αφορούν την κατασκευή πεζοδρομίου δυτικά και ανατολικά της οδού Πειραιώς, ώστε παράλληλα να αναδειχθούν και τα τείχη στα ανατολικά κατά τη διέλευση των πολιτών.

Το 2014 από το Γραφείο της Επιστημονικής Επιτροπής και τη ΔΒΜΑ, ξεκίνησε το έργο «*Ανάπλαση Νότιου τμήματος Δυτικού Αναχώματος Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων και Λειτουργία του σαν Οργανωμένου Κοινόχρηστου Χώρου*», με σκοπό τη διαμόρφωση του χώρου πάνω στις επιχωματώσεις καθώς και την αποκατάσταση του cordone³²⁷ και του parapetto³²⁸ στην δυτική πλευρά των τειχών, εντός της περιοχής όπου θα πραγματοποιηθούν και οι υπόλοιπες εργασίες. Από την Επιτροπή εγκρίθηκε η εκπόνηση μελέτης για την διαμόρφωση της Δυτικής τάφρου, καθώς και την ανάδειξη

Ανάπλαση
νότιου
τμήματος

³²⁵ Βλαζάκη 2014, 15.

³²⁶ Ανδριανάκης 2020β, 192.

³²⁷ Η ημικυκλική ταινία που διατρέχει περιμετρικά το τείχος κάτω από το parapetto.

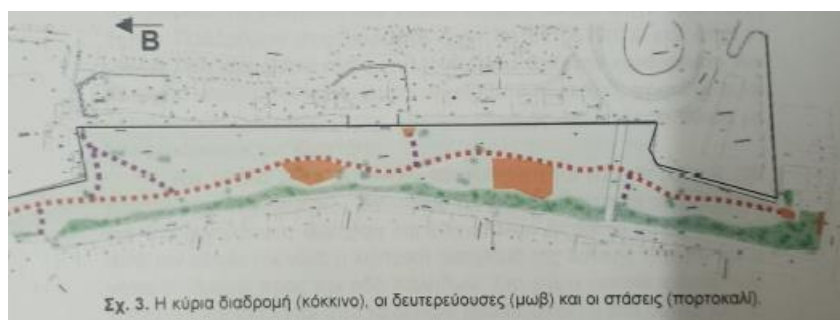
³²⁸ Χτιστό ή χωμάτινο θωράκιο στην κορυφή του τείχους, για την κάλυψη των αμυνόμενων και του πυροβολικού.

του τμήματος αυτού των Ενετικών Οχυρώσεων, καθώς ένα τμήμα τους θα παραδοθεί στο κοινό ως χώρος αναψυχής.

Στα πλαίσια ανάπλασης της δυτικής τάφρου συντάχτηκε η μελέτη «Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων» από την Ε. Βλαζάκη, από την οποία αξίζει να σημειωθούν ορισμένα σημεία. Απαραίτητες προϋποθέσεις για την υλοποίηση της παραπάνω μελέτης είναι η κατασκευή της πεζογέφυρας προς αντικατάσταση της δημοτικής οδού Μελετίου Πηγά, η διαμόρφωση του χώρου της πισίνας του Ξενία και τέλος η απαλλοτρίωση των κτιρίων στη συμβολή των οδών Σκαλίδη με Πειραιώς³²⁹. Ωστόσο, το έργο μπορεί να ξεκινήσει να υλοποιείται και τμηματικά, αφού η κύρια επέμβαση

βασίζεται στη
φύτευση.

Στη μελέτη της Ε.
Βλαζάκη
προτείνονται έξι
σημεία εισόδου

Εικ. 77 Προτεινόμενη διαδρομή στην δυτική τάφρο.

προς την τάφρο, με πρόσβαση από κάθε δυνατή πλευρά. Η πρόβλεψη για έναν πράσινο

Εικ. 78 Άποψη της νότιας τάφρου από τα βόρεια.

χώρο περιπάτου, θα είναι προσβάσιμη σε όλους τους πολίτες, πεζούς, ΑΜΕΑ και ποδηλάτες. Η κύρια διαδρομή ακολουθεί την τάφρο, με αρκετές διακλαδώσεις (εικ. 77). Προβλέπεται κατά μήκος της κύριας διαδρομής η τοποθέτηση καθισμάτων για ανάπαυση και κάδοι

απορριμμάτων σε διακριτά σημεία των διαδρομών. Η κλίμακα που εντοπίζεται στο νότιο τμήμα της τάφρου και οδηγεί στην οδό Σκαλίδη (εικ. 78) αντικαθίσταται με νέα αντίστοιχη με αυτήν που είναι τοποθετημένη στην ανατολική τάφρο, μεταλλική,

³²⁹ Βλαζάκη 2014, 18.

πλάτους δύο μέτρων, με πλατύσκαλα και κουπαστή³³⁰. Ενημερωτικές πινακίδες θα

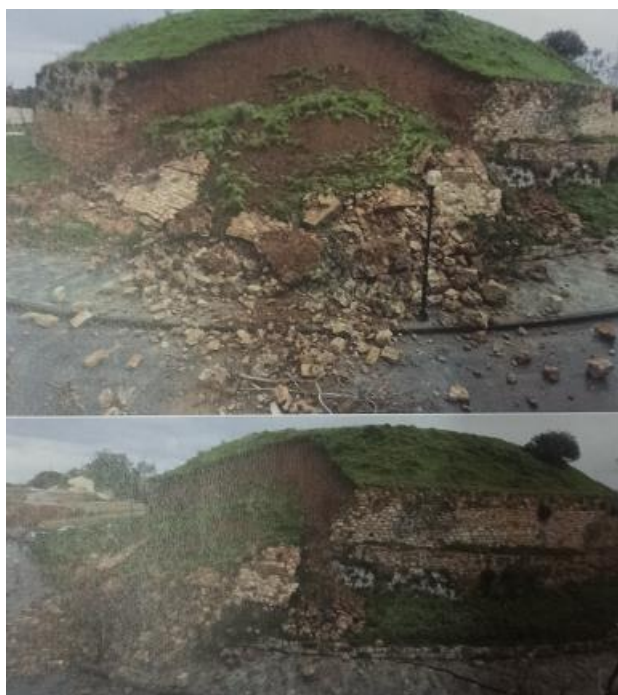
Εικ. 79 Σχεδιαστική αναπαράσταση της τελικής διαμόρφωσης του νοτιοδυτικού τμήματος του τείχους.

τοποθετηθούν σε καίρια σημεία του μνημείου προς ενημέρωση των επισκεπτών. Πέραν όμως της αισθητικής εικόνας της τάφρου, προβλέπεται και η κατασκευή και λειτουργία εγκατάστασης αποστράγγισης των όμβριων υδάτων, καθώς

δημιουργούνται λιμνάζοντα ύδατα, τα οποία δεν απορροφόνται από το έδαφος. Επιπλέον υπάρχει μέριμνα για τον φωτισμό και τα είδη βλάστησης που θα φυτευτούν. Σε σχέδιο αναπαρίσταται σχηματικά η τελική διαμόρφωση του νότιου τμήματος της δυτικής τάφρου, εφόσον υλοποιηθεί (εικ. 79) βάσει των παραπάνω προϋποθέσεων.

Το 2017 παρατηρήθηκαν δύο αστοχίες στον επιπρομαχώνα Lando η μία στα ανατολικά και η άλλη στα δυτικά (εικ. 80). Το 2018 συντάσσεται μελέτη εφαρμογής για τις επείγουσες στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες των καταπτώσεων του επιπρομαχώνα Αγίου Δημητρίου³³¹. Πραγματοποιήθηκε γεωτεχνική έρευνα για τον προσδιορισμό της στρωματογραφίας και τοπογραφική αποτύπωση.

Οι καταπτώσεις στον επιπρομαχώνα ξεκίνησαν ήδη από το 1992 εξαιτίας του μεγάλου όγκου μπάζων στην επιφάνειά του, την έλλειψη συντήρησης και απορροής υδάτων, με αποτέλεσμα

Εικ. 80 Καταπτώσεις χωμάτων στον επιπρομαχώνα Lando.

³³⁰ Βλαζάκη 2014, 35.

³³¹ Ντούνιας 2018, 3.

τον κορεσμό του χωμάτινου όγκου. Τα μέτρα που πάρθηκαν ήταν η μερική αποχωμάτωση του και η πρόχειρη αντιστήριξη με μεταλλικές αντηρίδες, οι οποίες εμπόδιζαν την κυκλοφορία της παρακείμενης οδού. Για τα επόμενα χρόνια πραγματοποιούνταν εργασίες συντήρησης και αναστύλωσης ενώ από το 1997 και μετά ανακατασκευάστηκαν και τα κατεστραμμένα τμήματα³³².

Φρούριο Φιρκά και Λιμενοβραχίονας

Τα τελευταία χρόνια ιδίως μετά το 2000, έχουν γίνει εκτεταμένες προσπάθειες και εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του εσωτερικού του Φρουρίου Φιρκά, οι

Εικ. 81 Αεροφωτογραφία του φρουρίου Φιρκά.

οποίες ξεκίνησαν από την 28^η Ε.Β.Α (εικ. 81). Η καλή κατάσταση στην οποία είχε διατηρηθεί ο Φιρκάς οφείλεται κυρίως στο

βραχώδες έδαφος πάνω στο οποίο εδράζεται. Προκειμένου να συνταχθεί μελέτη για την αποκατάσταση και διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου του μνημείου, το 2002 ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα.

Η ανασκαφική έρευνα ξεκίνησε από το χώρο της αυλής στο πρώτο επίπεδο, με την αποκάλυψη μεγάλης δεξαμενής, η οποία και αποκαταστάθηκε μαζί με τον θόλο και τα στόμιά της. Στα ανατολικά εντοπίστηκε και αποκαταστάθηκε αγωγός καλυμμένος με πλάκες και πιθανόν η χρήση του ήταν για τη συγκέντρωση των όμβριων υδάτων στη δεξαμενή, από τα περιμετρικά δώματα³³³.

³³² Αρχείο ΕΦΑΧΑ 25/08/2017, αρ. πρωτ.: 1069/2356.

³³³ Φαντάκης 2012, 4.

Από το υπαίθριο θέατρο των πολιτιστικών εκδηλώσεων των νεότερων χρόνων (εικ. 82)

Εικ. 82 Το εσωτερικό του φρουρίου Φιρκά.

προκλήθηκαν αλλοιώσεις στη βορειοδυτική πλευρά της πλατείας. Με την απομάκρυνσή του, αποκαλύφθηκε αναλημματικός τοίχος, για να συγκρατεί την πλατεία, ο οποίος και αποκαταστάθηκε. Τα έξι θολωτά κτίσματα που βρίσκονται στα βόρεια του φρουρίου, στερεώθηκαν και

Εικ. 83 Θολωτά κτίσματα εντός του φρουρίου Φιρκά.

αποκαταστάθηκαν, ενώ μονώθηκαν τα δώματα τους για να προστατευτούν από την υγρασία (εικ. 83). Ομοίως και τα κτίρια στρατωνισμού στα νοτιοδυτικά, όπου χρησιμοποιούνται σήμερα από την ΕΦΑΧΑ ως αποθηκευτικοί χώροι και συντηρητήρια³³⁴ (εικ. 84).

Στη βορειοδυτική πλευρά εντός της αυλής του φρουρίου, εντοπίζεται ο κυκλικός γενοβέζικος πύργος, πάνω στο φυσικό βράχο. Ο πύργος

εντάσσεται στο μνημειακό σύνολο του Φρουρίου Φιρκά, το οποίο έχει κηρυχτεί ως μνημείο από το ΥΠΠΟΑ³³⁵.

Το μνημείο στην πάροδο των χρόνων έχει υποστεί πολλές επεμβάσεις και αλλοιώσεις. Σε χάρτες που απεικονίζουν την τυπολογία των πύργων της περιόδου, απεικονίζονται επάλξεις στο ανώτερο τμήμα τους. (εικ. 85). Σήμερα σώζεται σε ύψος περίπου 12

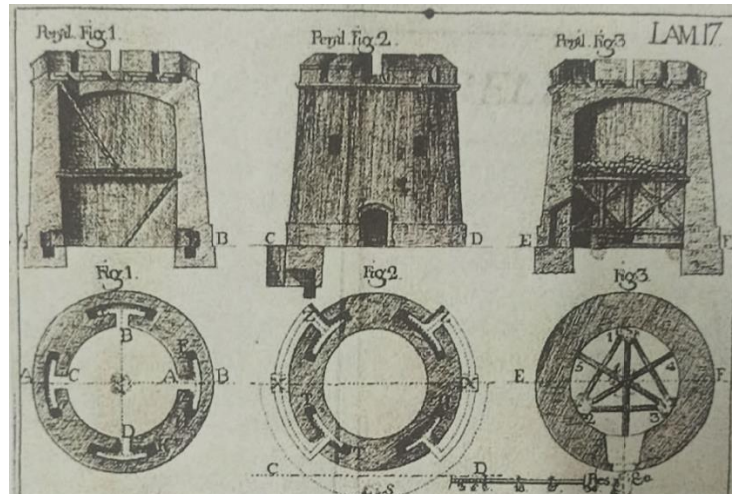

Εικ. 84 Στα αριστερά τα κτίρια στρατωνισμού, εργαστήρια συντήρησης πλέον της ΕΦΑΧΑ.

³³⁴ Φαντάκης 2012, 4.

³³⁵ ΦΕΚ 206/Β/8.4.1981.

μέτρων, καθώς έχουν σωθεί τα οικόσημα της βόρειας όψης. Ακόμη ένα στοιχείο που έχει σωθεί είναι το περιμετρικό στηθαίο εσωτερικά, από λίθινους προβόλους και τα ίχνη των κανονιοθυρίδων στη βόρεια πλευρά³³⁶.

Εικ. 85 Σχεδιαστική αποτύπωση τυπολογίας ενετικών πύργων.

Ο λιμενοβραχίονας ως

μέρος του ενιαίου συνόλου του οχυρωματικού περιβόλου των Χανίων δέχεται τη μεγαλύτερη φθορά, μαζί με τον προμαχώνα Mocenigo, καθώς καταπονείται άμεσα από

Εικ. 86 Ο προμαχώνας του Αγίου Νικολάου.

τις καιρικές συνθήκες και τους έντονους κυματισμούς. Το τμήμα με την μεγαλύτερη καταπόνηση βρίσκεται ανατολικά του προμαχώνα του Αγίου Νικολάου (εικ. 86). Το 1997 το ΤΕΕ Δυτικής Κρήτης κοινοποιεί στις αρμόδιες υπηρεσίες την επικινδυνότητα που αντιμετωπίζει το μνημείο

λόγω στατικών προβλημάτων³³⁷. Ακολουθούν εργασίες καθαρισμού και αποκατάστασης των προβλημάτων ενώ εγκρίνεται και η μελέτη ανάδειξης του μνημείου.

Το 2003 εκπονείται από το Λιμενικό Ταμείο Χανίων η Μελέτη Εφαρμογής που αφορά στην ανάδειξη του φάρου. Η μελέτη πραγματοποιείται τον φωτισμό και την εγκατάσταση αλεξικέραυνου στο φάρο. Το 2006 πραγματοποιήθηκαν αναστηλωτικές εργασίες και παράλληλα πραγματοποιήθηκε και η φωτοδότηση του στις 31/08/2006³³⁸. Το 2013 η

³³⁶ Φαντάκης-Βλαζάκη 2014α, 20.

³³⁷ Αρχείο ΕΦΑΧΑ ΤΕΕ Δυτικής Κρήτης, 15/04/1997.

³³⁸ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 61.

μελέτη του Λιμενικού Ταμείου διαβιβάζεται στην 28^η ΕΒΑ προς γνωμοδότηση του ΚΑΣ³³⁹. Έκτοτε η αρμόδια υπηρεσία χορηγεί άδειες φωταγώγησης του φάρου σε διάφορους χρωματισμούς στα πλαίσια εορτασμών.

Η χρήση του προμαχώνα ως καρνάγιο συνεχίστηκε και στην σύγχρονη εποχή ενώ προ εικοσαετίας λειτουργούσε και ως καφεενείο, ύστερα από παραχώρηση του Λιμενικού Ταμείου σε ιδιώτη³⁴⁰. Η μόνη επέμβαση που έγινε ήταν η αποκατάστασή του, ενώ λόγω της κατάχρησης του χώρου ως καφεενείο, προκλήθηκαν σοβαρές αλλοιώσεις στο μνημείο. Το καφεενείο απομακρύνθηκε με εντολή της ΕΒΑ, ενώ η Επιστημονική Επιτροπή σε συνεργασία με την αρμόδια Εφορεία αποφάσισαν τη σύνταξη μελέτης αποκατάστασης του μνημείου καθώς και την απομάκρυνση όλων των στοιχείων που είναι ασύμβατα με αυτό. Η διαχείριση του μνημείου άπτεται της ευθύνης του Λιμενικού Ταμείου Χανίων³⁴¹.

Το 2020 το Δημοτικό Λιμενικό Ταμείο Χανίων αιτείται έγκριση από την ΕΦΑΧΑ, για Τεχνική Έκθεση σχετικά με τη συντήρηση του ανατολικού τμήματος του λιμενοβραχίονα³⁴². Η έκθεση που κατατέθηκε αφορά στην αποκατάσταση καταπτώσεων και αποκολλήσεων λίθων καθώς και σε φθορές υλικού του λιμενοβραχίονα³⁴³. Το 2021 η ΕΦΑΧΑ εγκρίνει την τεχνική έκθεση του Λιμενικού Ταμείου και επισημαίνει τη σημασία της συμβατότητας των υλικών για την συμπλήρωση των λιθοσωμάτων³⁴⁴.

---

³³⁹ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 17/10/2013 αρ. πρωτ: 4620.

³⁴⁰ Ανδριανάκης 2020β, 193.

³⁴¹ Ανδριανάκης 2020β, 193.

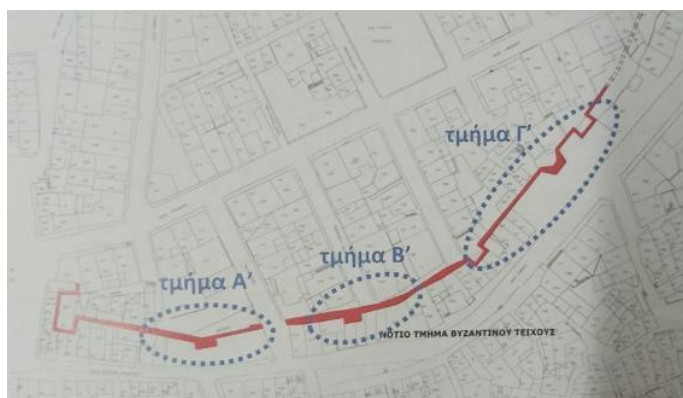
³⁴² Αρχείο ΕΦΑΧΑ Παπαδοπούλου Ε. 23/03/2021 αρ. πρωτ: 96458.

³⁴³ Αρχείο ΕΦΑΧΑ, Τεχνική Έκθεση 26/11/2020 αρ. πρωτ: 1632.

³⁴⁴ Αρχείο ΕΦΑΧΑ Παπαδοπούλου Ε. 23/03/2021 αρ. πρωτ: 96458.

Ο βυζαντινός περίβολος μέχρι και σήμερα έχει αφήσει διακριτά τα ίχνη της άλλοτε οχυρωμένης ακρόπολης, με διακριτό τον διαχωρισμό μεταξύ της παλιάς πόλης από την τειχισμένη ακρόπολη. Σε ό,τι αφορά στον οχυρωμένο πυρήνα της βυζαντινής

Εικ. 87 Τα τμήματα του νότιου βυζαντινού τείχους.

περιόδου, έχουν πραγματοποιηθεί αρκετές στερεωτικές επεμβάσεις, καθώς το μνημείο είχε υποστεί σοβαρές βλάβες από μεταγενέστερες προσθήκες. Το νότιο τμήμα του τείχους είναι εμφανές και παράλληλο στις οδούς Καραολή-Δημητρίου και Σήφακα. Από το 1990 και έπειτα μέχρι και πολύ πρόσφατα το 2018, πραγματοποιήθηκαν απαλλοτριώσεις και κατεδαφίσεις κτιρίων, στην οδό Σήφακα, τα οποία εφάπτονταν στην νότια όψη του περιβόλου³⁴⁵. Οι ενέργειες αυτές κρίθηκαν εξαιρετικά σημαντικές

καθώς πλέον πολλά σημεία του τείχους είναι ορατά.

Εικ. 88 Άποψη του νότιου τείχους, τμήμα Γ.

Μετά τις κατεδαφίσεις, το νότιο τμήμα του τείχους χωρίζεται συμβατικά σε τρεις χώρους σύμφωνα με τη σειρά που αποκαλύφθηκαν (εικ. 87). Το τμήμα Α επί της οδού Καραολή-Δημητρίου και Κατρέ έχει μήκος 42 μέτρα, το τμήμα Β στην αρχή της οδού Σήφακα μήκους 40 μέτρων και το τμήμα Γ στη συνέχεια της οδού Σήφακα προς τα ανατολικά με μήκος 110 μέτρα. (εικ. 88). Από τις κατεδαφίσεις δημιουργήθηκαν χώροι πρασίνου ενώ από το 2005 και ύστερα το Γραφείο Ανάδειξης

³⁴⁵ Φαντάκης 2021, 10.

Οχυρωματικών Έργων Κρήτης του ΤΔΠΕΑΕ, ανέλαβε τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης του τείχους σε ό,τι αφορά σ

Εικ. 89 Το Β τμήμα του τείχους πριν και μετά την κατεδάφιση των κτισμάτων.

το νότιο τμήμα του³⁴⁶.

Η αρχαιολογική σκαπάνη έφερε στο φως από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2005 μέχρι το 2009 στο Α και Β τμήμα του τείχους τη θεμελίωση του βυζαντινού τείχους πάνω σε κρηπίδωμα, μέρος του προτειχίσματος καθώς και μινωικά κατάλοιπα που πιστοποιούν τη αδιάλειπτη κατοίκηση του χώρου³⁴⁷ (εικ. 89 και 89α). Στην κρηπίδα εντοπίστηκαν και ίχνη παλαιότερων επεμβάσεων, με λιθόπλινθους σε δεύτερη χρήση οι οποίες έφεραν επιγραφές που χρονολογούνται στην κλασική και ελληνιστική εποχή³⁴⁸ (εικ. 90).

Σε εργασίες του δήμου την περίοδο 2005-2006, για την αντικατάσταση του υφιστάμενου αντλιοστασίου λυμάτων³⁴⁹ (βλ. εικ. 89α), εντοπίστηκε κατά την αρχαιολογική παρακολούθηση η θεμελίωση του πύργου Α στο τμήμα Α, ο οποίος εδράζονταν στο ελληνιστικό κρηπίδωμα³⁵⁰. Στο τμήμα Β ο πύργος Β έχει αποκατασταθεί σε ποσοστό 25% εξαιτίας των στατικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε, ενώ

Εικ. 89α Το Β τμήμα του τείχους σήμερα μετά την κατασκευή αποχέτευσης.

³⁴⁶ Φαντάκης 2021, 11.

³⁴⁷ Φαντάκης 2021, 11-12.

³⁴⁸ Φαντάκης 2021, 14.

³⁴⁹ Ανδριανάκης 2006, 482.

³⁵⁰ Ανδριανάκης 2006, 482 και Από διαβιβαστικό έγγραφο της ΕΦΑΧΑ στις 13/07/2015.

από την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη ευρημάτων της μινωικής περιόδου³⁵¹.

Εικ. 90 Το τμήμα του τείχους με τα προγενέστερα κατάλοιπα.

Από διαβιβαστικό έγγραφο της 28^{ης} Ε.Β.Α. το 2011, γνωστοποιείται η παράνομη στάθμευση οχημάτων εντός της νότιας βυζαντινής τάφρου επί της οδού Σήφακα. Μετά την απαλλοτρίωση της τάφρου στη νότια πλευρά, προστέθηκαν κιγκλιδώματα για την προστασία του τείχους και εν γένει του χώρου. Παρόλα αυτά, καταπατώντας τον χώρο που πλέον έγκειται στην αρμοδιότητα του ΥΠΠΟ, ορισμένοι παρέκαμψαν τα κιγκλιδώματα χρησιμοποιώντας το χώρο για στάθμευση³⁵². Για τις καταπατήσεις στο λόφο Καστέλι υπάρχουν στο αρχείο αρκετές καταγγελίες για παράνομη χρήση

του αρχαιολογικού χώρου.

Το 2015 διαβιβάζεται στην ΕΦΑΧΑ μελέτη για τη διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου του βυζαντινού τείχους. Σκοπός της μελέτης είναι η ανάδειξη της νότιας πλευράς του τείχους, βάσει του παραπάνω τριμερούς διαχωρισμού του. Η αντιμετώπιση των μερών θα είναι ίδια, με απώτερο στόχο την περιήγηση των επισκεπτών στο

Εικ. 90α Τα κτίσματα στο τμήμα του τείχους πριν κατεδαφιστούν.

τείχος, αντιλαμβανόμενοι την πορεία του, παρά τα παρεμβαλλόμενα οθωμανικά κτίρια που εφάπτονται σε αυτό³⁵³. Το έργο πραγματοποιήθηκε λίγα χρόνια αργότερα.

³⁵¹ Ανδριανάκης 2006, 482.

³⁵² Αρχείο ΕΦΑΧΑ Μ. Ανδριανάκης στις 01/07/2011 αρ. πρωτ:3372

³⁵³ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 29/06/2015 αρ. πρωτ: 369.

Εικ. 91 Η βόρεια όψη του τείχους στην οδό Κατρέ, μετά την απομάκρυνση των νεότερων δομικών στοιχείων.

Οι εργασίες που έχουν πραγματοποιηθεί σήμερα στο τείχος, αφορούν κυρίως κατεδαφίσεις κτισμάτων πρόχειρης κατασκευής, στερεωτικές επεμβάσεις, αποκαταστάσεις, συμπληρώσεις τμηματικά σε ότι αφορά τις φθορές των λίθων³⁵⁴ και

σωστικές εργασίες μετά τις καθαιρέσεις. Το 2018 εφαρμόστηκαν οι αποφάσεις περί απαλλοτριώσεων και στα δυτικά του Γ' τμήματος στη νότια πλευρά του τείχους. Η κατεδάφισή τους έφερε στο προσκήνιο τις αλλοιώσεις που είχαν προκληθεί στο μνημείο από τα παραπήγματα, καθώς και απολαξεύσεις συμπαγών τμημάτων της τοιχοποιίας³⁵⁵ (εικ.90α). Παράλληλα, εντοπίστηκε ο πύργος στα δυτικά του Γ' τμήματος, ο οποίος είχε ενσωματωθεί στις μεταγενέστερες κατασκευές³⁵⁶. Εντοπίστηκαν επιπλέον τρεις θάλαμοι με τοξωτή οροφή εντός μεγάλου δωματίου και χώροι με θυρώματα. Οι κατασκευές αυτές πιθανόν ανάγονται στα χρόνια της τουρκοκρατίας και λειτουργούσαν πιθανόν ως αποθήκες³⁵⁷.

³⁵⁴ Φαντάκης -Πλακωτάρης 2010, 1 και Φαντάκης 2021, 12.

³⁵⁵ Φαντάκης 2021, 17.

³⁵⁶ Πλακωτάρης 2021, 21.

³⁵⁷ Πλακωτάρης 2021, 23.

Μετά τις κατεδαφίσεις αποκαταστάθηκαν τα τμήματα του τείχους ενώ απομακρύνθηκαν και νεότερες επεμβάσεις μαζί με τα κονιάματα των καθηρημένων κτισμάτων, τα οποία κάλυπταν μέρος των όψεων του τείχους³⁵⁸. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε και αρμολόγηση των λιθοδομών³⁵⁹ (εικ. 91). Ένας από τους πύργους της νοτιοδυτικής πλευράς κατεδαφίστηκε μαζί με την πύλη που ανοίγονταν στο ισόγειο του, ενώ ο δεύτερος μεγαλύτερος μετατράπηκε σε οικία κατά τον 18^ο αιώνα³⁶⁰. Οι εργασίες που ακολούθησαν ήταν άμεσες, τόσο για την οπτική αποκατάσταση του περιβάλλοντος όσο και για την άρση της ετοιμορροπίας τμημάτων του τείχους³⁶¹.

Εικ. 91α Σημερινή κατάσταση του μεγάλου πύργου στη νοτιοδυτική πλευρά του βυζαντινού τείχους.

Καθαρισμοί, εργασίες στερέωσης και

Εικ. 91β Σημερινή κατάσταση του νότιου βυζαντινού τείχους, νοτιοανατολική πλευρά.

αποκατάστασης της εξωτερικής επιφάνειας, πραγματοποιήθηκαν και στον μεγάλο πύργο στην πλατεία Συντριβανίου. Μετά τις επεμβάσεις του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα, η Υπηρεσία πραγματοποίησε καθαίρεση των νεότερων κονιαμάτων και αποκατάσταση της οροφής στην πρώιμη μορφή της³⁶². Περαιτέρω εργασίες στο εσωτερικό του πύργου δεν μπόρεσαν να πραγματοποιηθούν λόγω του ιδιοκτησιακού καθεστώτος (εικ. 91α).

Οι καθαιρέσεις επιβάλλουν άμεσα την ανάγκη της συνολικής αποκατάστασης της βυζαντινής οχύρωσης για την αστική ενσωμάτωσή του.

³⁵⁸ Ανδριανάκης 2020β, 180.

³⁵⁹ Φαντάκης 2021, 17.

³⁶⁰ Τρουλλινός 2010, 6.

³⁶¹ Φαντάκης 2021, 17.

³⁶² Ανδριανάκης 2020β, 186.

Σήμερα υπάρχουν ακόμη κτίσματα τα οποία εφάπτονται σε αυτό και στο εσωτερικό της νότιας πλευράς και εξωτερικά από αυτήν (εικ. 91β). και δεν επιτρέπουν τον εμφανή διαχωρισμό του από την παλιά πόλη. Παρά το γεγονός ότι ο οχυρωματικός ρόλος του βυζαντινού περιβόλου αχρηστεύτηκε με την ενετική κατάκτηση, δεν παύει να αποτελεί μέρος της ιστορίας της πόλης των Χανίων, με πολλές ιστορικές φάσεις. Η πολιτιστική αξία του μνημείου είναι αδιαμφισβήτητη ωστόσο αποτελεί και δείγμα των βυζαντινών οχυρώσεων προσδίδοντας σε αυτό και την αξία του ιστορικού τεκμηρίου. Η αναγκαιότητα των επεμβάσεων επιβάλλεται από την μελέτη και έρευνα της μνημειακής τοπογραφίας της πόλης των Χανίων με σκοπό να αποκαλυφθεί η αρχική μορφή του ιστορικού χώρου.

5. Τα τείχη σήμερα

5.1. Πλαίσιο αρχών και προτεραιότητες των μελλοντικών επεμβάσεων

Θα μπορούσε άραγε να φανταστεί κανείς την πόλη των Χανίων χωρίς την ύπαρξη του οχυρωματικού περιβόλου της; Η πόλη είναι συνυφασμένη και χαρακτηρίζεται από την παρουσία του τείχους της στο μεγαλύτερο μέρος του τουλάχιστον. Τα τείχη είναι ορατά και ξεπροβάλλουν σχεδόν από κάθε γωνιά της παλιάς πόλης. Η θέαση του επιβλητικού τείχους διακρίνεται κυρίως από την ανατολική και δυτική τάφρο όπου οι αλλοιώσεις είναι ελάχιστες σε σχέση με την νότια πλευρά. Εκεί η συνέχεια της οχύρωσης διακόπτεται από τις νεότερες κατασκευές, της Δημοτικής Αγοράς και άλλων σύγχρονων κτιρίων καθώς και των νεότερων καταστημάτων. Στο σημείο αυτό, η ασυνέχεια της οχύρωσης δημιουργεί σύγχυση σχετικά με τα όρια της νέας πόλης σε σχέση με τον ιστορικό πυρήνα.

Η εικόνα του ιστορικού κέντρου προβάλλει μία ζωντανή πόλη με ποικίλες χρήσεις που αντικατοπτρίζεται μέσα από τα κτίρια της. Θέσεις πολιτισμού και τεχνών καταλαμβάνουν καίρια σημεία της πόλης, ενώ η εποχική διασκέδαση που μερικά από αυτά παρέχουν, περισσότερο εκλαμβάνεται ως αρνητική επίπτωση του τουρισμού καθώς σε πολλές περιπτώσεις αλλοιώνεται ο χαρακτήρας του ιστορικού κέντρου.

Εικ. 92 Προσχέδιο της πρότασης Ρωμανού-Καλλιγά για την ανάδειξη σημείων της πόλης.

Η μαζική χρήση ιστορικών κτιρίων για χώρους αναψυχής και διασκέδασης αλλά και η πλειάδα εμπορικών καταστημάτων αντανακλούν μία πόλη με έμφαση στον τουριστικό ρόλο της, δίνοντας ως δεδομένο ότι πρόκειται για το κύριο πλεονέκτημα του τόπου³⁶³. Σε αυτήν την περίπτωση τα τείχη και τα ιστορικά κτίρια τείνουν να μετατραπούν σε ένα

τουριστικό αξιοθέατο χάνοντας την ιστορική μνήμη και τον εμβληματικό χαρακτήρα τους καθώς και τη σημασία των περασμένων χρόνων.

Στα πλαίσια ενός θεωρητικού ερωτήματος προκύπτει το δίλημμα μέγιστης σημασίας για την πόλη. Αξίζει η συντήρηση και αποκατάσταση των τειχών ή η επιβίωση του φυσικού τοπίου και περιβάλλοντος; Αντίστοιχο ερώτημα έθεσαν το 1977 και οι μελετητές Ρωμανός-Καλλιγάς στην προσπάθειά τους να ανακάμψουν το καταστροφικό σχέδιο πόλης του 1947. Για αυτούς το ερώτημα ήταν αν η πόλη μπορεί να έρθει και πάλι στην αρχική της μορφή, αναγνώσιμη με μορφολογική ενότητα. Η θετική απάντηση σε αυτό το ερώτημα θέτει κάποιες προϋποθέσεις. Η συντήρηση και ανάδειξη των υφιστάμενων τειχών, θα πρέπει να συνοδεύεται με την υπόδειξη της θέσης των τμημάτων που έχουν χαθεί. Η βασική χάραξη του οδικού δικτύου να παραμείνει σταθερή, να διατηρηθεί η μορφή των όψεων της πόλης και του λιμανιού και τέλος να αποκατασταθεί η συνοχή του παραδοσιακού πολεοδομικού ιστού³⁶⁴.

Στο προσχέδιο της πρότασης των μελετητών τονίζονται 9 σημεία της πόλης που θα πρέπει να συντηρηθούν και να αναδειχθούν (εικ. 92). Καταρχάς, τα ενετικά τείχη με το λιμάνι, όπου συνεπάγεται με την απαλλοτρίωση και κατεδάφιση νέων κτιρίων, τις τάφρους, τα τείχη του Καστελλίου και την διαμόρφωση αρχαιολογικού πάρκου, το

³⁶³ Κακατσάκης 9 <https://goo.by/XMAM4>

³⁶⁴ Ρωμανός - Καλλιγάς 1978, 143.

οδικό δίκτυο με χώρους στάθμευσης και πεζοδρόμια, η χρήση των συνοικιών της πόλης σε συμβατές με το περιβάλλον τουριστικές και πολιτιστικές λειτουργίες, η διαμόρφωση τουριστικής ζώνης συμβατής ομοίως με τον παραδοσιακό οικισμό, η λειτουργία του λιμένα ως μαρίνας μικρών σκαφών και τέλος, ιστορικά κτίρια τα οποία θα μπορούν να διατεθούν για ειδικές χρήσεις. Στο προσχέδιο της μελέτης εντάσσονται προς

Εικ. 93 Τμήματα ενετικών οχυρώσεων προς απαλλοτρίωση.

κατεδάφιση και τα τέσσερα κτίρια που εμπίπτουν στη νότια ζώνη της οχύρωσης. Το 7^ο και το 2^ο Δημοτικό σχολείο, το Ωδείο και η κλινική, για τα οποία προτείνεται η προσωρινή διατήρησή τους, προκειμένου να μην διαταράξουν την

κοινωνική υποδομή της πόλης³⁶⁵.

Ως αντικείμενο της οριστικής πρότασης, ορίζεται η απόλυτη συντήρηση της οχύρωσης, η πολεοδομική διευθέτηση, το ρυμοτομικό σχέδιο και η πολεοδομική ανάπλαση, βάσει του Ειδικού Οικοδομικού Κανονισμού και των όρων δόμησης³⁶⁶. Κύριος σκοπός είναι η μέγιστη προστασία των παραπάνω, η ανάδειξη των οχυρώσεων και η εξασφάλιση ενός δομημένου πολεοδομικού συνόλου, με τα χαρακτηριστικά του παραδοσιακού οικισμού, έτσι όπως αυτός ήταν πριν τους γερμανικούς βομβαρδισμούς.

Η ιστορικότητα της πόλης θα διατηρηθεί στο ακέραιο με ευδιάκριτα τα σημεία που την διαχωρίζουν από την νέα πόλη. Με την προσπάθεια αυτή οι δύο αρχιτέκτονες θέλησαν να προωθήσουν τη θέσπιση νέων αυστηρών μορφολογικών επιταγών για τα επικείμενα κτίρια υπό την υπαγόρευση των προβλεπόμενων όρων δόμησης³⁶⁷. Φυσικά προτάθηκαν και συμπληρωματικά μέτρα που αφορούν στις απαλλοτριώσεις και τις αποζημιώσεις των θιγόμενων ιδιοκτητών (εικ. 93). Παρότι που έχουν περάσει τόσα χρόνια από την μελέτη παραμένει πάντα επίκαιρη.

³⁶⁵ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 191-197.

³⁶⁶ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 198.

³⁶⁷ Ρωμανός - Καλλιγιάς 1978, 214.

Ο χαρακτήρας που προσδίδει η αρχιτεκτονική στο ίδιο το τοπίο καθιστά την προστασία της δεδομένη. Μακροπρόθεσμα η αρχιτεκτονική των τειχών, σε συνδυασμό με την γενικότερη αρχιτεκτονική του συνόλου των κατασκευών που συνιστούν την οχυρωματική θέση, είναι αυτή που ενσωματώθηκε και διαμόρφωσε τελικά το τοπίο της πόλης που αντικρίζει κανείς σήμερα. Υπό το πρίσμα αυτό, τα τείχη των Χανίων οφείλουν να διατηρηθούν και να συντηρηθούν. Αξιοσημείωτη θα είναι και η προσπάθεια αποκατάστασης τμημάτων τα οποία θα ενταχθούν στο σύνολο της οχύρωσης.

Μέχρι και το 1985 τα Χανιά στις περιοχές εκτός των τειχών διέθεταν βιώσιμους χώρους πρασίνου και κοινόχρηστες θέσεις. Η ανάπτυξη προς τα νότια και τα δυτικά επήλθε χωρίς ιδιαίτερο σχεδιασμό πόλης ενώ στα ανατολικά η ανάπτυξη ήδη από τα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας πήρε τη μορφή ιστορικού προαστίου. Οι Ενετικές Οχυρώσεις προστατεύονται από το νόμο³⁶⁸ σε σχέση με τη διαχείρισή τους, ενώ ολόκληρη η περιοχή εντάσσεται στην Α' αρχαιολογική ζώνη, με την οποία έχει πλήρη προστασία. Στο πλαίσιο της μνημειακότητας της κατασκευής και του πολιτιστικού τοπίου, μαζί με άλλες οχτώ πόλεις που διαθέτουν οχυρωματικό περίβολο, προτάθηκε η ένταξη της πόλης των Χανίων στον κατάλογο μνημείων της παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς³⁶⁹.

Μία σειρά αρχών που διέπουν όλα τα μνημεία περιλαμβάνει την ανάδειξη όλων των στοιχείων που τα συγκροτούν και τον σεβασμό σε προγενέστερα κατάλοιπα, εάν η ανάδειξη αυτών δεν δημιουργεί στατικό πρόβλημα στο ίδιο το μνημείο. Τέτοια περίπτωση αντιμετωπίστηκε στο τμήμα Β - Γ του νότιου βυζαντινού τείχους, όπου οι δοκιμαστικές τομές έφεραν στο φως τα ελληνιστικά σπαράγματα της παλαιότερης οχύρωσης (εικ. 94). Η ανάδειξη τους δημιουργούσε στατική δυσλειτουργία στο τείχος,

---

³⁶⁸ ΦΕΚ Α.Α.Π. 97 – 28/03/2012.

³⁶⁹ Βλαζάκη 2014, 12 <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/5855/>

με αποτέλεσμα την καταγραφή και κατάχωσή τους³⁷⁰. Άλλες βασικές αρχές είναι η συνολική αντιμετώπιση του μνημείου και του περιβάλλοντα χώρου, η διαφύλαξη του από τις φθορές που δημιουργούν οι καιρικές συνθήκες, η ορθή προβολή του στο κοινό μέσω του φωτισμού, της περιφράξης του και τέλος

Εικ. 94 Οι αρχαιολογικές δοκιμαστικές τομές στη νότια πλευρά του βυζαντινού τείχους.

για να μπορέσουν οι ενέργειες αυτές να θεωρηθούν πετυχημένες βασική προϋπόθεση είναι η σωστή πληροφόρηση του κοινού³⁷¹.

Τα τείχη σήμερα δεν αποτελούν οχυρωματικό έργο αλλά μέρος της ιστορίας της πόλης. Συνεπώς η ανάδειξη αυτού δεν θα γίνει με στόχο την άμυνα και τον έλεγχο των γύρω περιοχών αλλά με μοναδικό σκοπό την ενσωμάτωσή τους στην καθημερινότητα της πόλης. Οι χώροι περιμετρικά του τείχους, οι τάφροι και το προτείχισμα, μπορούν να διατεθούν για χώρους περιπάτου, όπου η ιστορική τους αξία δεν χάνεται, τουναντίον ενισχύεται καθώς εντάσσονται σε ένα κοινωνικό πλαίσιο δραστηριοτήτων και δεν αποκόπτονται από το κοινωνικό σύνολο. Η διαμόρφωση του περιπάτου, είτε αυτός είναι ποδηλατικός είτε πεζικός, μπορεί να διαμορφωθεί πολυεπίπεδα με διαδρομές μέσα και έξω από τα τείχη, μέσω αναβατορίων ή γεφυρών εναρμονισμένα με το φυσικό τοπίο³⁷². Η μελέτη της Ε. Βλαζάκη πρότεινε την ανάδειξη της δυτικής τάφρου μέσα από έναν χώρο περιπάτου και αναψυχής, ο οποίος σέβεται και αντανακλά την αίγλη του μνημείου.

Ύστερα από προσωπική επιτόπια έρευνα που πραγματοποίησα στην παλιά πόλη, προσπάθησα να καταγράψω την σημερινή κατάσταση που εντοπίζονται τα τείχη, συμπεριλαμβανομένης και της βυζαντινής οχύρωσης. Ξεκινώντας την πορεία από τη νότια πλευρά του τείχους, κατευθυνόμενη προς τα βορειοανατολικά στον προμαχώνα

³⁷⁰ Βλαζάκη 2015, 16.

³⁷¹ Βλαζάκη 2015, 17.

³⁷² Κακατσάκης 25 <https://goo.by/CyRxG%BB%CE%B7>

Εικ. 96 Τμήμα του βορειοανατολικού προμαχώνα με τα σημεία που χρήζουν συντήρησης.

Santa Lucia, διασχίζοντας την ανατολική τάφρο μέχρι και τον προμαχώνα Mocenigo (βλ. εικ. 15) και τον Άγιο Νικόλαο του Μώλου, καταλήγοντας την πορεία μου στον αιγυπτιακό φάρο. Ακολούθησαν τα βυζαντινά τείχη από την βόρεια πλευρά και διαγράφοντας την πορεία των τειχών η έρευνα ολοκληρώθηκε στη δυτική πλευρά από τον προμαχώνα Lando, βορειότερα στον επιπρομαχώνα Santa Caterina, στον προμαχώνα San Salvatore και τέλος στο Φρούριο Φιρκά.

Μελετώντας τα υπηρεσιακά

έγγραφα διαπίστωσα την ανάγκη της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας να αναδείξει τη νότια και ανατολική cortina δίνοντας τελεσίγραφα στον Δήμο Χανίων για την απομάκρυνση

του λυόμενου θεάτρου και της εκτεταμένης παραχώρησης της τάφρου για χώρο στάθμευσης ήδη από το 2006. Η εικόνα που αντικρίζει κανείς σήμερα σε ότι σχετίζεται με αυτήν

Εικ. 97 Σημερινή εικόνα της ανατολικής τάφρου ως υπαίθριος χώρος στάθμευσης.

την πλευρά της οχύρωσης είναι μάλλον αποθαρρυντική. Το τείχος έχει αφεθεί πλήρως χωρίς καμία προσπάθεια συντήρησης ή αποκατάστασης τμημάτων που χρήζουν άμεσης επέμβασης (βλ. εικ. 59 και εικ. 96). Ολόκληρη η ανατολική τάφρος έχει

παραμένει ένας ενιαίος υπαίθριος χώρος στάθμευσης (εικ. 97), σε συνδυασμό με την ύπαρξη του θεάτρου στα νοτιοανατολικά (εικ. 98), πρόχειρης κατασκευής με πτυσσόμενες καρέκλες και ξύλινη σκηνή. Η

Εικ. 98 Σημερινή εικόνα του θεάτρου στην ανατολική τάφρο.

πρόταση για κατασκευή υπόγειου χώρου στάθμευσης πλησίον του σταδίου Χανίων δεν έχει υλοποιηθεί μέχρι σήμερα με αποτέλεσμα η τάφρος να αποτελεί σημείο αποφόρτισης του αστικού κέντρου, εντός του οποίου η χρήση οχημάτων είναι απαγορευτική.

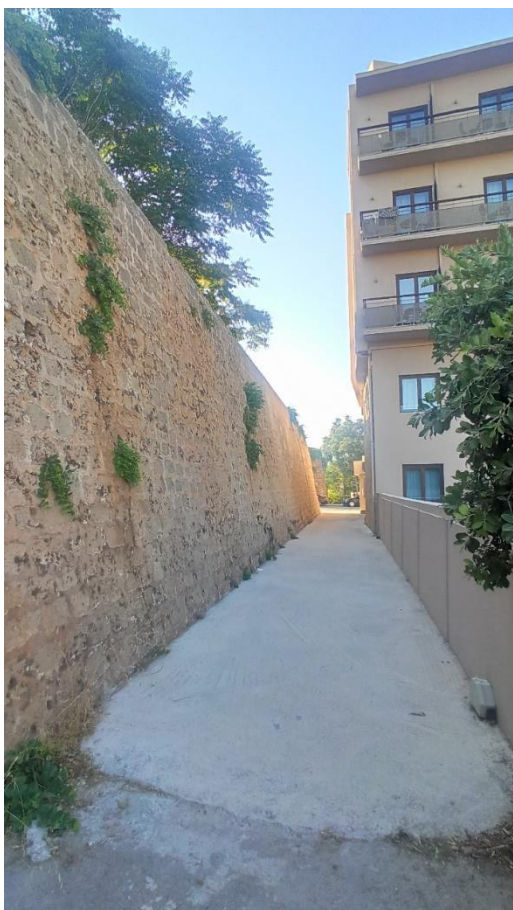
Στα νοτιοανατολικά και στη θέση του κατεδαφισμένου πλέον κινηματογράφου «Ρεγγίνα» η εικόνα με την οποία έρχεται κανείς αντιμέτωπος είναι αντίστοιχη. Ο χώρος

Εικ. 99 Σημερινή κατάσταση του ανατολικού προμαχώνα της Santa Lucia.

έχει παραχωρηθεί ως υπαίθριος χώρος ελεγχόμενης στάθμευσης, τον οποίο διαχειρίζεται ο δήμος. Η εικόνα εγκατάλειψης του τείχους σε αυτό το σημείο είναι

Εικ. 100 Το ξενοδοχείο Κρήτη σε σχέση με τον προμαχώνα.

εμφανής. Η ψηλή και πυκνή βλάστηση δεν επιτρέπει την άμεση επαφή με το τείχος ενισχύοντας την εικόνα εγκατάλειψης της οχύρωσης. Το σημείο όπου εντοπίζεται ο ανατολικός προμαχώνας της Santa Lucia, καταλαμβάνει η λαϊκή αγορά της πόλης, κάδοι του δήμου, σύγχρονα παραπήγματα, σκουπίδια και σιδερένιες περιφράξεις(εικ. 99). Το τμήμα αυτό των τειχών αποτελεί «μήλον της έριδος» μεταξύ του δήμου ο οποίος επιχειρεί να λύσει με προσωρινές λύσεις τα ζητήματα της πόλης και της Εφορείας Αρχαιοτήτων η οποία για χρόνια επισημαίνει την σπουδαιότητα του χώρου και την σκοπιμότητα δημιουργίας χώρου πρασίνου.

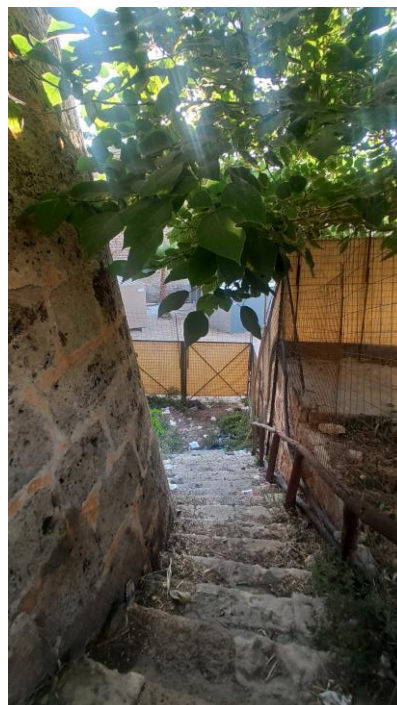
Ακόμη ένα μελανό σημείο για την ακεραιότητα του μνημείου αποτελεί το

ξενοδοχείο «Κρήτη», το οποίο εδράζεται πάνω στον προμαχώνα Santa Lucia (εικ. 100). Η θέση του σχεδόν εφάπτεται στο τείχος ενώ διακρίνεται και η ελλιπής συντήρηση καθώς έχει αναπτυχθεί βλάστηση κατά τόπους σε όλη την έκταση που καταλαμβάνει το τείχος στο σημείο αυτό. Σε υπηρεσιακά έγγραφα έχει προταθεί η κατεδάφιση του ενώ παραμένει σε εκκρεμότητα η απαλλοτρίωση του χώρου από την Υπηρεσία. Μέχρι και σήμερα ωστόσο δεν έχει δρομολογηθεί η απομάκρυνση του ξενοδοχείου με αποτέλεσμα να παρουσιάζει μία ασυνέχεια ως προς την πορεία της νοτιοανατολικής τάφρου, με σημεία απροσπέλαστα λόγω ιδιωτικής χρήσης του χώρου. Βαδίζοντας βορειότερα και διασχίζοντας κάθετα την οδό Νικηφόρου Φωκά η εικόνα των τειχών παραμένει η ίδια. Πυκνή και αναρριχώμενη βλάστηση, πλήρης απουσία συντήρησης και απαγορευμένα τμήματα εντός του τειχούς, τα οποία έχουν σφραγίσει με πρόχειρες κατασκευές που εξυπηρετούν το θέατρο της τάφρου (εικ. 101).

Φαντάζει αρκετά περίπλοκο περπατώντας κανείς στα ανατολικά της πόλης να αντιληφθεί την χάραξη των τειχών. Το σημείο του προμαχώνα της Santa Lucia σε

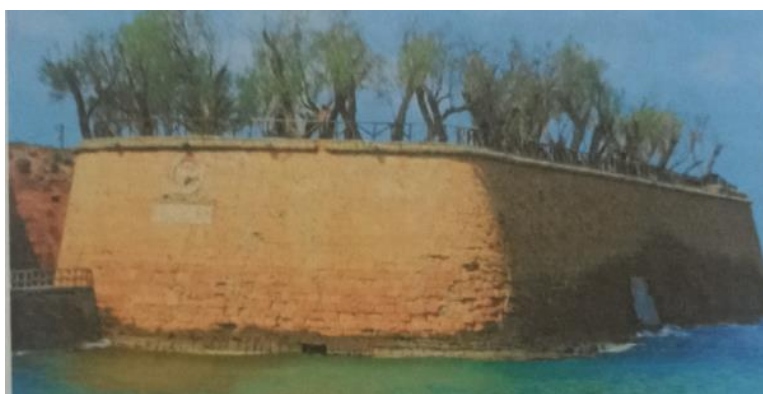

Εικ. 101 Σημερινή κατάσταση της βορειοανατολικής πλευράς του τείχους.

σχέση με το ανατολικό τείχος και την τάφρο δεν διακρίνεται δεδομένου ότι οι σύγχρονες κατασκευές παρεμβάλλονται σε μεγάλο βαθμό στο μνημείο. Η έλλειψη συντήρησης και αποκατάστασης μεγάλου μέρους της οχύρωσης δυσκολεύει την ενσωμάτωσή της ως μνημείο της πόλης και μέρος της πολιτιστικής της κληρονομιάς. Σε αντίθεση μάλλον, εξυπηρετεί τις καθημερινές ανάγκες της πόλης με αποτέλεσμα η ανάδειξή τους να αποτελεί τροχοπέδη. Η ανατολική τάφρος μαζί με τον προμαχώνα της Santa Lucia και τον βορειοανατολικό Mocenigo αποτελούν ένα υπαίθριο μεγάλο πάρκινγκ, χωρίς κανέναν σεβασμό και μέριμνα ως προς το μνημείο, εξυπηρετώντας αποκλειστικά τις ανάγκες της καθημερινής ζωής της σύγχρονης πόλης.

Αντίστοιχη εικόνα εγκατάλειψης παρουσιάζει ο επιθαλάσσιος προμαχώνας Mocenigo,

Εικ. 102 Τα λιθοσώματα που φέρουν μαύρη κρούστα στον βορειοανατολικό προμαχώνα.

ο οποίος εξυπηρετεί τις ίδιες ανάγκες με τον νοτιοανατολικό προμαχώνα και την τάφρο ενώ βάλλεται από τις καιρικές συνθήκες και την έκθεσή του στη θάλασσα (βλ. εικ. 96). Το 2020 εκπονήθηκε μελέτη για την

προστασία και την αποκατάστασή του με κύρια παθολογία τις ύφαλες υποσκαφές με

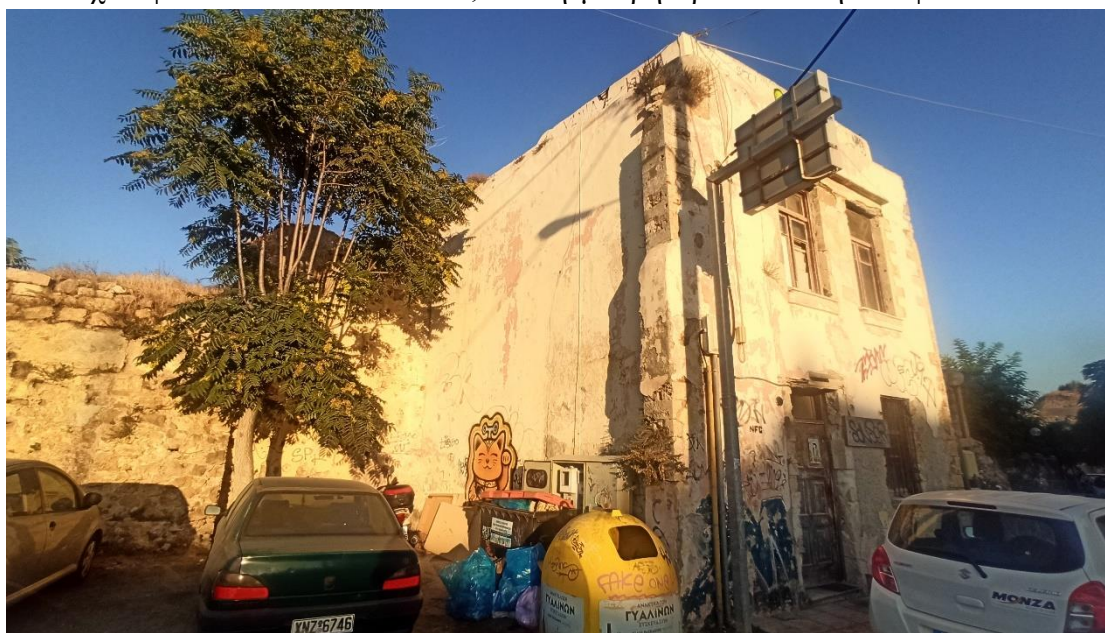
απώλεια λίθων³⁷³.

Η έγχυση
σκυροδέματος
και η αναδόμηση
των πεσμένων
λίθων αποτελούν
προσπάθειες
συντήρησης του
προμαχώνα. Η
μαύρη κρούστα η
οποία όπως

Εικ. 103 Σημερινή εικόνα της πύλης της Άμμου.

φαίνεται σε όλες τις περιόδους καλύπτει τη λιθοδομή και αποτελεί χρωστική ρύπανση από τα βυρσοδεψεία που λειτουργούσαν παλαιότερα (εικ 102). Αυτό που πραγματοποιήθηκε τα τελευταία χρόνια στον προμαχώνα είναι η κοπή των δέντρων που είχαν φυτευτεί πάνω σε αυτόν, ενώ η μαύρη κρούστα στην επιφάνεια του που

Εικ. 104 Κτίσματα σε άμεση επαφή με το τείχος.

ακουμπά στη θάλασσα και η αποσάθρωση των λίθων είναι μέχρι και σήμερα εμφανή (βλ. εικ. 96).

Επί της οδού Δευκαλίωνος, η οποία διέρχεται από την πύλη Sabbionara (εικ. 103) με κατεύθυνση τον προμαχώνα, εντοπίζονται ερειπωμένες οικίες σε άμεση επαφή με το

³⁷³ Χρυσάφκη 2020, 2.

Εικ. 105 Σημερινή κατάσταση του βορειοανατολικού προμαχώνα.

απέχει κατά πολύ από την προσεγμένη και συντηρημένη πλευρά των οχυρώσεων εντός του αστικού πυρήνα της παλιάς πόλης.

Εικ. 106 Η πύλη της Άμμου από τα Δυτικά.

Με την αποκατάσταση της το 2000 από το ΤΔΠΕΑΕ, η Πύλη Sabbionara αποτελεί και το μοναδικό στοιχείο στην ανατολική πλευρά των τειχών που χαίρει αναδείξεως.

τείχος (εικ. 104). Η βορειοδυτική πλευρά του προμαχώνα καταλαμβάνεται από υπαίθριο χώρο ελεγχόμενης στάθμευσης ενώ στα βορειοανατολικά εντοπίζεται μία κατοικία με ιδιωτικό χώρο στάθμευσης. Στα βόρεια του προμαχώνα και πίσω από τα νεώρια Μογο η εικόνα και πάλι είναι δυσάρεστη (εικ. 105). Η ακτή που σχηματίζεται περιμετρικά του τείχους, έχει γίνει χώρος συγκέντρωσης λυμάτων και σκουπιδιών. Αυτή εικόνα

Σήμερα η πύλη λειτουργεί περιοδικά με τη φιλοξενία εκθέσεων (εικ. 106). Η πύλη έχει αποκατασταθεί τμηματικά, με πρόσβαση από το τόξο στα βορειοδυτικά. Το άνοιγμα στη δυτική πλευρά είναι κλεισμένο με ξύλινη πύλη ενώ το τόξο στα βορειοανατολικά είναι κλεισμένο με κρύσταλλο.

Εικ. 107 Σημερινή κατάσταση του νότιου προμαχώνα του ενετικού τείχους.

Η νότια πλευρά των τειχών, αποτελεί το τρωτό σημείο της οχύρωσης αφού έχει δεχτεί την μεγαλύτερη επέμβαση κυρίως κατά τον 20^ό αιώνα. Εκτός από τις κατεδαφίσεις που προέκυψαν με την ανέγερση της Δημοτικής Αγοράς, το νότιο τείχος σήμερα δεν είναι ορατό από τους κύριους οδικούς άξονες που οδηγούν στην παλιά πόλη.

Εξωτερικά και σε όλο το μήκος του καλύπτεται από τα καταστήματα της οδού Χατζημιχάλη Γιάνναρη. Τα καταστήματα είναι κτισμένα σε υψηλότερο επίπεδο από το τείχος και σε μικρή απόσταση από αυτό, με αποτέλεσμα την πλήρη κάλυψη του. Πίσω από τα καταστήματα

και εντός της κατωφέρειας που διαμορφώνει το ανάγλυφο του εδάφους, εδράζονται παραπήγματα σε πλήρη επαφή με το τείχος (βλ. εικ. 71).

Οι αναφορές για την ύπαρξη πανδοχείου επί τουρκοκρατίας, χαρακτηρίζουν ένα εξ αυτών των κτιρίων ενώ τα υπόλοιπα είναι παράνομες κατασκευές των υφιστάμενων καταστημάτων. Η πρόθεση που υπήρχε το 2009 για την ανάδειξη του πανδοχείου δεν υλοποιήθηκε. Η κατάσταση που παρουσιάζει σήμερα τόσο το ίδιο το κτίσμα όσο και ο περιβάλλον χώρος είναι η απόλυτη εγκατάλειψη (εικ. 107). Παράλληλα ο χώρος νότια του τείχους και πίσω από τα καταστήματα, όπου δεν καλύπτεται με παράνομες κατασκευές, χρησιμοποιείται και πάλι ως χώρος στάθμευσης των οχημάτων με

Εικ. 108 Τμήμα του νοτιοανατολικού προμαχώνα εντός του δημοτικού σχολείου.

πρόσβαση από τη
Χατζημιχάλη
Γιάνναρη.

Η οδός Νικηφόρου
Φωκά, η διάνοιξη
της οποίας έγινε
στις αρχές του
20ού αιώνα και
διαπερνά κάθετα
τον προμαχώνα
Santa Lucia, ενώ
τμήμα της εμπίπτει
επί της νότιας

cortina, δεν έμελλε να ανήκει στα άμεσα σχέδια των αρμόδιων υπηρεσιών για κατάργηση, με αποτέλεσμα η σημερινή εικόνα του οδικού αυτού άξονα να μην έχει αλλάξει και πολύ από το παρελθόν. Οι κτιριακές εγκαταστάσεις των σχολείων, της κλινικής και του Ωδείου Χανίων παραμένουν ακέραιες πάνω στο νοτιοανατολικό τμήμα του τείχους και του επιπρομαχώνα Santa Lucia (εικ. 108 και πρβλ χάρτη 1).

Κατεβαίνοντας την οδό Πειραιώς, βαδίζει κανείς παράλληλα με το δυτικό τείχος και πάνω από την τάφρο. Η χρήση που είχε λάβει μέχρι πρότινος η δυτική τάφρος, εξυπηρετούσε κατά κύριο λόγο προσωρινές εκθέσεις και πολιτιστικές εκδηλώσεις κατά τους καλοκαιρινούς μήνες. Τα τελευταία χρόνια ετησίως στο βόρειο τμήμα της τάφρου οργανώνεται η έκθεση «Αγροτικός Αύγουστος» υπό την αιγίδα του Δήμου Χανίων.

Εικ. 95 Η έκθεση εντός της δυτικής τάφρου.

Για τις ανάγκες της έκθεσης, ο χώρος της τάφρου στρώνεται με χαλίκι, ενώ πάνω σε αυτό πατούν τα περίπτερα αλλά και τα μηχανικά μέσα φόρτωσης και εκφόρτωσης (εικ. 95). Η έκθεση αυτή δέχεται μεγάλη ροή κόσμου, στην οποία δεν μπορεί να ανταπεξέλθει ούτε ο χώρος καθαυτός, αλλά ούτε ο περιβάλλον χώρος, καθώς δεν υπάρχει πρόβλεψη στάθμευσης

για όλη αυτήν την προσέλευση. Η πρόταση της Ε. Βλαζάκη είναι η πραγματοποίηση εκθέσεων μικρότερης εμβέλειας, ενώ τα πολιτιστικά δρώμενα, να είναι ελεύθερα προς το κοινό με θέαση από σημεία και εκτός της τάφρου. Από φέτος το καλοκαίρι του 2023 ο «Αγροτικός Αύγουστος» ο οποίος έγινε «Φεστιβάλ Γης», μεταφέρθηκε σε προαύλιο σχολικό χώρο, με τους φορείς να αντιλαμβάνονται τα ανωτέρω προβλήματα.

Με κατεύθυνση από τα νοτιοδυτικά προς τα βορειοδυτικά η αίσθηση της άμεσης επαφής με το μνημείο είναι μοναδική. Εξ όψεως η εικόνα της δυτικής τάφρου σε σχέση με την ανατολική έχει μεγάλη διαφορά. Δεν αντιλαμβάνεται κανείς το ίδιο όμως αν προσπαθήσει να διασχίσει κανείς την νότια cortina προς τα δυτικά. Η συνέχεια του μνημείου χάνεται και καταλήγει σε έναν μικρό δρόμο, ο οποίος διασχίζει κάθετα την δυτική τάφρο και ενώνει τον επιπρομαχώνα του Αγίου Δημητρίου με την οδό Πειραιώς. Πρόκειται για την οδό Μελετίου Πηγά για την οποία έχουν εκπονηθεί αρκετές μελέτες, προκειμένου να αναμορφωθεί. Οι περισσότερες μελέτες αφορούν στην ενοποίηση της νότιας τάφρου με το νοτιοδυτικό τμήμα των τειχών, με σκοπό να αναδειχθεί η ενότητα της βενετσιάνικης οχύρωσης.

Κύριος στόχος της ανάπλασης της δυτικής τάφρου είναι να αναδειχθεί ο πολιτιστικός πλούτος της πόλης και η ιστορικότητά του, μέσα από την ανάδειξη των οχυρώσεων, ενός ελεύθερου χώρου πρασίνου για την τοπική κοινωνία, ο οποίος όμως θα αντανakλά την επιβλητικότητα του μνημείου και παράλληλα θα αποσυμφορήσει το κέντρο της πόλης. Αυτά πρεσβεύει και η μελέτη της Ε. Βλαζάκη, ωστόσο η σημερινή εικόνα του δυτικού μετώπου δεν αποτυπώνει τα παραπάνω. Η συνέχεια προς τα ανατολικά από τη

νότια τάφρο διακόπτεται από τα υφιστάμενα κτίσματα ενώ η οδός Χάληδων διακόπτει εγκάρσια το νότιο μέτωπο (βλ. εικ. 107 και χάρτη 1). Συνεπώς δεν είναι εφικτή μία παράλληλη πορεία στο τείχος καθώς διακόπτεται η πρόσβαση. Στη συνέχεια

Εικ. 109 Άποψη της νότιας τάφρου και της νοτιοανατολικής γωνίας του προμαχώνα Lando.

στρίβοντας αριστερά σε ένα δρομάκι της οδού Χάληδων, εισέρχεται κανείς και πάλι στην νότια τάφρο, αντικρίζοντας την νοτιοανατολική ακμή του προμαχώνα Lando (εικ. 109). Η εικόνα της τάφρου σε σχέση με την ανατολική δεν έχει μεγάλη διαφορά. Ο ελεύθερος χώρος που έχει απομείνει λειτουργεί ως χώρος στάθμευσης, η πρόσβαση στον οποίον γίνεται μέσω ενός στενού βοηθητικού δρόμου ανατολικά της οδού Πειραιώς, παράλληλα με το νότιο τμήμα του προμαχώνα (εικ. 110). Στην νότια πλευρά έχουν ανεγερθεί οικίες, εντός της τάφρου και σε χαμηλότερο επίπεδο από τον δρόμο (εικ. 111). Συνεχίζοντας προς τα δυτικά στην βοηθητική οδό, η εικόνα εγκατάλειψης είναι εμφανής και εδώ. Η νότια και νοτιοδυτική πλευρά της τάφρου εξυπηρετεί ως χώρος στάθμευσης, η φύτευση είναι πυκνή και απροσπέλαστη, ενώ είναι τοποθετημένη συρμάτινη περίφραξη, η οποία οριοθετεί ιδιωτικό χώρο (εικ. 112).

Εικ. 110 Στενό δρομάκι παράλληλα με το νότιο τμήμα του προμαχώνα Lando.

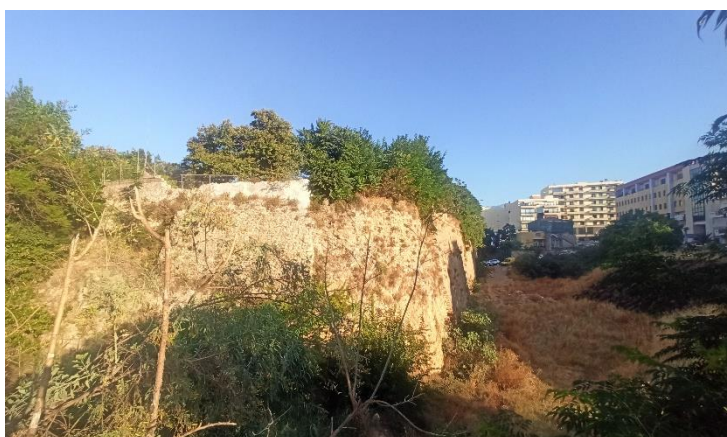

Εικ. 111 Κτίσματα εντός της νότιας τάφρου.

Κύρια προϋπόθεση για την υλοποίηση της μελέτης της Ε. Βλαζάκη ήταν η κατάργηση της δημοτικής οδού Μελετίου Πηγά για την τοποθέτηση γέφυρας. Στην πράξη καμία

ενέργεια προς αυτήν την κατεύθυνση δεν έχει πραγματοποιηθεί. Τουναντίον, ακόμη και η φύτευση που έχει μερικώς υλοποιηθεί έχει αφαιρεθεί στην τύχη της. Τα δεκάδες αυτοκίνητα που σταθμεύουν, η κίνηση που δημιουργείται καθώς πρόκειται για περιορισμένο χώρο που οδηγεί σε αδιέξοδο, η πυκνή βλάστηση και η έλλειψη φωτισμού δημιουργεί τόσο το αίσθημα ανασφάλειας στον επισκέπτη όσο και

παραμέλησης του ίδιου του μνημείου.

Εικ. 112 Σημερινή κατάσταση της νοτιοδυτικής πλευράς του τείχους.

Ανηφορίζοντας την Μελετίου Πηγά, δεσπόζει ο κυκλικός επιπρομαχώνας Lando, ο οποίος λόγω της αποχωμάτωσης αντιμετωπίζει στατικά προβλήματα και χρήζει στήριξης σιδερένιων αντηρίδων. Ωστόσο και πάλι η εικόνα του μοιάζει να είναι παραμελημένη (εικ. 113). Σταθμευμένα αυτοκίνητα βρίσκονται περιμετρικά από αυτόν, καθώς και περίφραξη από

λαμαρίνες απαγορεύουν την πρόσβαση πάνω στο μνημείο λόγω κατολίσθησης των

όγκων του. Ακριβώς απέναντι από τον επιπρομαχώνα επί της Μελετίου Πηγά,

Εικ. 113 Σημερινή κατάσταση του κυκλικού επιπρομαχώνα Lando.

εντοπίζεται η είσοδος του 2^{ου} νηπιαγωγείου Χανίων, το οποίο έχει χτιστεί πάνω στον προμαχώνα του Αγίου Δημητρίου (βλ. χάρτη 1).

Από την ανατολική πλευρά του δυτικού τείχους και παράλληλα με αυτό, εισέρχεται κανείς ξανά στην τουριστική ζωή της πόλης, όπου μικρά ξενοδοχεία και μαγαζιά

Εικ. 114 Το ενετικό τείχος σε σχέση με τις νεότερες προσθήκες.

εστίασης εφάπτονται στο μνημείο. Ο διαχωρισμός μεταξύ του βενετσιάνικου τείχους με τα νεότερα κτίρια, δεν είναι παντού αναγνώσιμος (εικ. 114). Η πρόσβαση προς τον

Εικ. 115 Ο δρόμος για τον επιπρομαχώνα της Santa Caterina.

επιπρομαχώνα της Santa Caterina από την οδό Πόρτου, ήταν αρκετά περίπλοκη και πραγματοποιήθηκε μέσω της κλίμακας ιδιόκτητου χώρου, η οποία οδηγούσε σε ένα πλακόστρωτο μονοπάτι. Από ένα σημείο και μετά η πλακόστρωση χανόταν και υπήρχε μόνο χώμα και ένα πετρόχτιστο τοίχιο εκατέρωθεν, το οποίο όριζε το δρόμο (εικ. 115). Οι αυθαίρετες κατασκευές είχαν καθαιρεθεί στην πλειοψηφία τους ωστόσο ορισμένα κτίσματα βρίσκονται ακόμη πάνω στην οχύρωση και λειτουργούν κανονικά ως οικίες, στις οποίες υπάρχει δυνατότητα πρόσβασης και με αυτοκίνητο (εικ. 116). Λίγα μέτρα πιο κάτω προς τα νότια, βρίσκεται ο επιπρομαχώνας Santa Caterina, ο οποίος σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση αλλά και πάλι σε πλήρη εγκατάλειψη. Μία πινακίδα

κοντά στην είσοδο, η οποία κάποτε σφραγιζόταν για την ασφάλεια του μνημείου, μαρτυρά ότι ο χώρος πριν κάποια χρόνια ήταν ζωντανός και επισκέψιμος. Τα άγρια

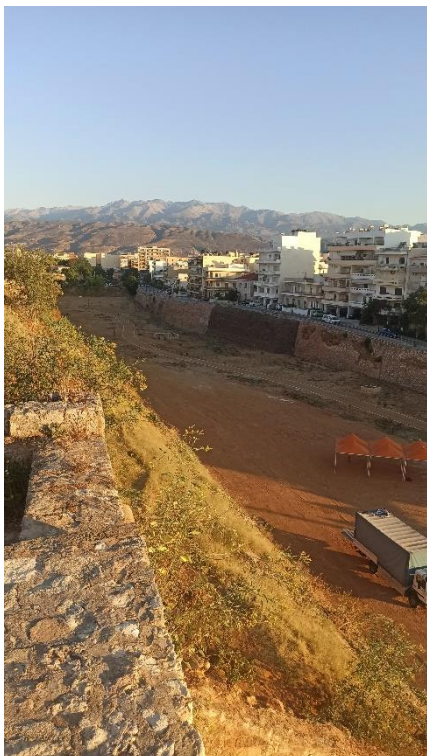
Εικ. 116 Αυθαίρετα κτίσματα πάνω στην δυτική οχύρωση

χόρτα και η πυκνή βλάστηση δυσκολεύουν την είσοδο εντός του προμαχώνα, ενώ υπάρχουν επικίνδυνα σημεία με μεγάλο ύψος χωρίς προστατευτικό κιγκλίδωμα (εικ. 117).

Εικ. 117 Σημερινή κατάσταση του επιπρομαχώνα Santa Caterina.

Η θέαση της τάφρου από τον επιπρομαχώνα είναι πανοραμική. Παρατηρείται όμως ότι η μελέτη για την ανάπλαση της και την χρήση της ως πάρκο αναψυχής δεν έχει υλοποιηθεί μέχρι και σήμερα. Δεν υπάρχει κανένα ίχνος περιπατητικής διαδρομής (βλ.

Εικ. 118 Άποψη της δυτικής τάφρου από τον προμαχώνα.

εικ. 77 και 79) ούτε καθίσματα ανάπαυσης εντός της τάφρου, όπως ορίζει η μελέτη. Ο περίπατος είναι διαμορφωμένος από συμβατό υλικό και πλήρως εναρμονισμένος στο περιβάλλον, ωστόσο δεν οδηγεί πουθενά (εικ. 118). Πρόκειται για μία αχανής έκταση με ψηλή βλάστηση, κυρίως στη νότια πλευρά, η οποία μετατρέπεται σε λίμνη σε περιόδους που βρέχει. Από τις μελέτες που έχουν συνταχθεί για την δυτική τάφρο και την ενοποίηση της, έχει υλοποιηθεί μικρό ποσοστό εντός αυτής ενώ φαίνεται ότι η κατασκευή πεζοδρομίων επί της οδού Πειραιώς, για δυνατότητα θέασης της οχύρωσης από απόσταση πραγματοποιήθηκε.

Η ανέγερση και έπειτα η κατεδάφιση του «Ξενία» έπληξε τον προμαχώνα San

Salvatore, ωστόσο η παρούσα κατάσταση του είναι ικανοποιητική. Η συντήρηση και η αποκατάσταση τμημάτων καθώς και η συνεχής διατήρηση της χαμηλής βλάστησης

λειτουργούν επικουρικά στην χρήση του ως χώρου αναψυχής για το κοινό υπό συγκεκριμένες συνθήκες (εικ. 119). Σε ό,τι αφορά στον χώρο μετά την κατεδάφιση της πισίνας του ξενοδοχείου, ο περιπατητικός δρόμος της δυτικής τάφρου φαίνεται ότι

Εικ. 119 Σημερινή κατάσταση του προμαχώνα San Salvatore.

συνεχίζει προς τα εκεί ωστόσο διακόπτεται από την Πλατεία Τάλω. Στο σημείο δεν έχει γίνει κάποια ιδιαίτερη διαμόρφωση πέραν του σκάμματος της πισίνας και μία περίφραξη με πλακόστρωτη κλίμακα που οδηγεί στην παραλία(βλ. εικ. 71α).

Η αποκατάσταση στο Φρούριο Φιρκά είναι από τις πιο ολοκληρωμένες επεμβάσεις που έχουν λάβει χώρα στις οχυρώσεις. Η μελέτη που συντάχτηκε και η υλοποίησή της

υπόκεινται στις Διεθνείς αρχές που διέπουν τις αναστηλώσεις μνημείων, ενώ οι προδιαγραφές ορίζονται από τις εγκυκλίους του ΥΠΕΧΩΔΕ και του ΥΠΠΟ³⁷⁴. Η έκταση που καταλαμβάνει το Φρούριο είναι μεγάλη και διαθέτει πολλούς εσωτερικούς και εξωτερικούς χώρους, οι οποίοι κατά την διάρκεια των πολιορκιών άλλαζαν και χρήσεις. Οι χώροι αυτοί σήμερα είναι όλοι αναστηλωμένοι και οι περισσότεροι από αυτούς χρησιμοποιούνται για τις ανάγκες της ΕΦΑΧΑ.

Μπαίνοντας κανείς στο φρούριο, διακρίνει στα αριστερά στον πρώτο όροφο, μία σειρά δέκα δωματίων, τα οποία συνδέονται με διάδρομο μεταξύ τους. Στο ισόγειο εντοπίζονται δώδεκα δωμάτια με ανεξάρτητες εισόδους. Το πρώτο δωμάτιο σήμερα είναι μηχανοστάσιο. Από το δεύτερο μέχρι και το όγδοο κελί, λειτουργούν εργαστήρια συντήρησης της Υπηρεσίας, ενώ τα τελευταία ως αποθήκες ευρημάτων ανασκαφικού υλικού και χώρος για τουαλέτες. Προχωρώντας υπάρχει στα αριστερά μία σκάλα που οδηγεί στον όροφο, όπου βρίσκονται ακόμη επτά δωμάτια. Στην απέναντι πλευρά, δεξιά της πλατείας εντοπίζονται έξι θολωτοί χώροι, οι οποίοι χρησιμεύουν ως αποθήκες της Εφορείας ή του εργαστηρίου συντήρησης ζωγραφικής³⁷⁵.

Ο αύλειος χώρος του Φρουρίου ύστερα από τα απαραίτητα αιτήματα, διατίθεται για πολιτιστικές εκδηλώσεις είτε για εκδηλώσεις που αφορούν το παρακείμενο Ναυτικό Μουσείο. Το 2013 κατόπιν αιτήματος, χορηγήθηκε άδεια από την 28^η Ε.Β.Α., για την ψηφιοποίηση του τείχους του μνημείου Φιρκά στο πλαίσιο εργασίας « Ψηφιοποίηση όψεων κτιρίων Φιρκά-Ακτής Κουντουριώτη-Ακτής Τομπάζη και Λιμενοβραχίονα³⁷⁶».

Η τμηματική μελέτη της παρούσας κατάστασης μέσα από φωτογραφικό υλικό, θα βοηθήσει αφενός στην κατανόηση του συνόλου της οχύρωσης και αφετέρου στο πως αυτό εντάσσεται μέσα στον αστικό ιστό. Στην προσπάθεια ανάκτησης ιστορικών στοιχείων και ανάδειξης αυτών, οι οχυρώσεις των Χανίων περιλαμβάνουν εκτός από τα ενετικά τείχη και τον βυζαντινό περίβολο, σε μικρότερη κλίμακα, που δεν είναι καθόλου αμελητέος στην έρευνα. Με μοναδικό σκοπό την μέριμνα και την ανάδειξη του βυζαντινού αυτού μνημείου, συντάχτηκε μελέτη διαμόρφωσης του περιβάλλοντα χώρου κυρίως στο νότιο τμήμα της οχύρωσης, όπου σώζεται σε μεγάλο βαθμό. Η μελέτη εντάσσεται στο έργο για την «Συντήρηση και Αποκατάσταση Βυζαντινού

Επεμβάσεις
στο
βυζαντινό
τείχος

³⁷⁴ Τσαγάκης 2012, 23.

³⁷⁵ Από ενημερωτικό σημείωμα της συντηρήτριας Ανδρουλάκη Θ. προς την 28^η Ε.Β.Α. στις 30/08/2012 αρ. πρωτ: 5136.

³⁷⁶ Αρχείο ΕΦΑΧΑ 30/08/2013, αρ. πρωτ: 5374.

Τείχους Χανίων Κρήτης». Για την ανάδειξη του όμως δεν αρκεί μόνο η συντήρηση και η αποκατάσταση αλλά μία ολοκληρωμένη έρευνα, προκειμένου να αποδοθεί στην πόλη ως ένα από τα πιο σημαντικά μνημεία του ιστορικού της κέντρου.

Σήμερα τα τείχη σώζονται τμηματικά, καθώς μέρη τους έχουν κατεδαφιστεί και άλλα καλύπτονται με κτίρια. Οι δόμοι έχουν αλλοιωθεί χρωματικά σε αρκετά σημεία λόγω των επικαθίσεων, ενώ σε άλλα σημεία έχει αναπτυχθεί βλάστηση. Οι επεμβάσεις που είχαν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν στο τείχος προκάλεσαν βλάβη, λόγω της ασυμβατότητάς τους με τα υφιστάμενα υλικά ή έχουν προκαλέσει μηχανικές φθορές. Ωστόσο στη μελέτη που πραγματοποιήθηκε από την ΕΦΑΧΑ για την παθολογία, το τείχος δεν διατρέχει κίνδυνο υποχώρησης ή ολίσθησης καθώς δεν φέρει σοβαρές βλάβες³⁷⁷.

Συνολικά θα λέγαμε ότι τα τείχη δεν αποτελούν το κύριο χαρακτηριστικό της πόλης των Χανίων, αφού ο ρόλος τους στη ζωή της είναι περισσότερο δευτερεύων³⁷⁸ χωρίς να τους έχει αποδοθεί ο μνημειακός χαρακτήρας που αρμόζει σε μία τέτοια στιβαρή κατασκευή. Ανά τμήματα γίνονται προσπάθειες ένταξής τους στον αστικό ιστό, αλλά και πάλι χωρίς ουσιαστική ανάδειξη και ενσωμάτωση. Αποτελούν κυρίως βοηθητικούς χώρους σε μία ευρύτερη λειτουργία της πόλης. Σήμερα δεν αναγνωρίζονται τα όρια μεταξύ της νέας και της παλιάς πόλης καθώς η κίνηση των πολιτών πραγματοποιείται μέσα από τις νεοαναγερθείσες κατασκευές, οι οποίες έχουν εξαλείψει τα περισσότερα ίχνη της προγενέστερης κατάστασης των οχυρώσεων στη νότια πλευρά τους.

Συμπερασματικά προκύπτει η δημιουργία μίας ζώνης, περιμετρικά της παλιάς πόλης, η οποία είναι υποβαθμισμένη, αναξιοποίητη ενώ οι μελέτες και οι προσπάθειες που κατά καιρούς κατατίθενται παραμένουν ανεκμετάλλετες. Η σύνδεση της νέας με την παλιά πόλη ως το όραμα των αρχών του 20^{ου} αιώνα για τον εκσυγχρονισμό της πόλης, τεμάχισε τα τείχη προς όφελος οδικών αρτηριών και δημιούργησε ανεκμετάλλετους χώρους πρασίνου. Παρά την κήρυξη της πόλης ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου ήδη από το 1965, μέχρι σήμερα δεν έχουν γίνει ολοκληρωμένες ενέργειες για την αποκατάσταση και ανάδειξή τους.

---

³⁷⁷ Πλακωτάρης 2021, 28.

³⁷⁸ Αλυγίζος – Κορωναίος 2013, 11.

6. Ερμηνεία – Συμπεράσματα

Ο δρόμος προς την ανάδειξη των οχυρώσεων της πόλης των Χανίων τις τελευταίες δεκαετίες πέρασε από πολλά στάδια. Οι αντικρουόμενες απόψεις του Δήμου Χανίων σε σχέση με αυτές της Εφορείας Αρχαιοτήτων, οι παρατυπίες και οι πρωτοβουλίες του πρώτου έναντι των αποφάσεων της Υπηρεσίας, οι ιδιωτικές αυθαιρεσίες επί των τειχών, αποτελούσαν για χρόνια τροχοπέδη στην ανάκτηση του μνημειακού χαρακτήρα της πόλης.

Παρά τις χρόνιες προσπάθειες των φορέων και τις εργασίες που κατά καιρούς πραγματοποιούνται φαίνεται ότι το έργο της ανάδειξης είναι τεράστιο, πολυδιάστατο και θα πρέπει και η ίδια η κοινωνία της πόλης να εμπλακεί ενεργά σε αυτό, διαμορφώνοντας νέες συνήθειες. Τα τείχη μέχρι και σήμερα δεν έχουν ανακτηθεί πλήρως. Η σπουδαιότητα και ο εμβληματικός τους χαρακτήρας δεν έχει παγιωθεί στη συνείδηση του κοινού. Τα τείχη αποτελούν μέρος της δημόσιας κοινόχρηστης ιδιοκτησίας. Οι ελεύθεροι χώροι των τάφρων εξυπηρετούν τις ασφυκτικές ανάγκες της πόλης για στάθμευση και διευκολύνουν την λαϊκή αγορά, μέρος της οποίας δραστηριοποιείται εντός του νοτιοανατολικού προμαχώνα. Η πλήρης ανάδειξη των τειχών θα δημιουργήσει προστριβές τόσο με τους κατοίκους όσο και με τους επαγγελματίες που δραστηριοποιούνται γύρω από τα τείχη.

Η γνώση του παρελθόντος και ο πολιτισμός αποτελούν κινητήριο δύναμη και εργαλείο που εμπλουτίζει συνειδήσεις³⁷⁹, διευρύνει ορίζοντες και διαμορφώνει συνοχή στο κοινωνικό σύνολο. Όσο για τα Χανιά, αποτελούν ιστορική πόλη της Κρήτης, διαμορφωμένη από ένα συνονθύλευμα πολιτισμών, τέχνης και αρχιτεκτονικής. Η πολιτισμική αξία των τειχών είναι τεράστια όχι μόνο για τα Χανιά αλλά σε εθνικό επίπεδο, αφού πρόκειται για ένα μνημείο που εντάσσεται σε ένα ευρωπαϊκό αμυντικό σύστημα³⁸⁰. Το μνημειακό σύνολο των δύο οχυρώσεων αντιπροσωπεύει ένα εξαιρετικό δείγμα οχυρωματικής αρχιτεκτονικής, ενώ παρέχει στην έρευνα ιδιαίτερα χρήσιμες πληροφορίες. Η ανάδειξή του θα επιτελέσει σημαντικό ρόλο στην αναβάθμιση του κέντρου της πόλης, αφού η μνημειακότητα των δύο σημαντικών αυτών κατασκευών θα προσδώσει στα Χανιά τον συμβολικό χαρακτήρα μιας οχυρωμένης πόλης.

---

³⁷⁹ Κλάδου – Μπλέτσα 2014, 58.

³⁸⁰ Από αρχείο ΕΦΑΧΑ Ε. Παπαδοπούλου 15/03/2004, αρ. πρωτ: 938.

7. Βιβλιογραφία

- Αγγελακάκη, Μ. και Ψαράκης, Κ. 2004, *Μελέτη Αποκατάστασης Φρουρίου Φιρκά Παλιά Πόλη Χανίων*, ΥΠΠΟ, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Αλυσίζος, Α. και Κορωναίος, Γ. 2013, *Διαμόρφωση της Ανατολικής Πλευράς των Τειχών, Η Αρχιτεκτονική Σχολή Χανίων στο όριο Παλαιάς και Νέας Πόλης*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων.
- Ανδριανάκης, Μ. 2021, Η Πρωτοβυζαντινή Ακρόπολη της Κυδωνίας (Χανίων), στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 53-54 Β, σελ. 22-55, Χανιά.
- Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 22-53, Ρέθυμνο.
- Ανδριανάκης, Μ. 2020β, Το Έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης Οχυρώσεων Κρήτης, στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης Α*, τ. Α, σελ. 179-202, Ρέθυμνο.
- Ανδριανάκης, Μ. 2018, Οι Οχυρώσεις της Κρήτης κατά την Βενετοκρατία (1204-1669), στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τ. 44 (5) περίοδος Β, σελ. 28-53, Χανιά.
- Ανδριανάκης, Μ. 2015, Το Έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης Οχυρωματικών Έργων Κρήτης στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης, Πρακτικά 3^{ης} Συνάντησης*. 5-8 Δεκεμβρίου, τ. Α, Ρέθυμνο, σελ. 171-187.
- Ανδριανάκης, Μ. 2011, Η Μάχη της Κρήτης και η Παλιά Πόλη των Χανίων, στο *Εν Χανίοις* (Ανάτυπο), τ. 5 περίοδος 3^η, Χανιά.
- Ανδριανάκης, Μ. 2010, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων, Αρ. Πρωτ: 3861, 30/08/2010.

- Ανδριανάκης, Μ. 2008, *Η Πρωτοβυζαντινή Ακρόπολη των Χανίων, στο Η Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, σελ. 75-90, Χίος.
- Ανδριανάκης, Μ. 2006, *Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης, Στερέωσης, Αποκατάστασης και Ανάδειξης του Βυζαντινού Περιβόλου και των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλαιάς Πόλης των Χανίων, στο Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠΠΟ, Αθήνα.
- Ανδριανάκης, Μ. 1997, *Η Παλιά Πόλη των Χανίων*, Αθήνα.
- Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2015, *Μελέτη Διαμόρφωσης Περιβάλλοντος Χώρου Νότιου Τμήματος Βυζαντινού Τείχους Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014α, *Μελέτη Αποκατάστασης Κυκλικού (Γενοβέζικου) Πύργου στο Φρούριο του Φιρκά*. Μάρτιος, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Βλαζάκη, Ε. 2016, *Ιστορική Πολεοδομική Εξέλιξη του λόφου «Καστέλι» Χανίων, στα Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο.
- Βουράκη, Γ. 2005, *Τεχνική Έκθεση, στο Εργασίες Αποκατάστασης και Συμπλήρωσης Ρήγματος στο ΝΑ μέτωπο του Προμαχώνα της Santa Lucia*, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. Γραφείο Τειχών Χανίων, ΥΠΠΟ.
- Γαραντζιώτη, Χ. 2019, *Το Παλίμψηστον ενός Κενού, Σκέψεις με αφορμή ένα κενό στο Ενετικό Λιμάνι Χανίων*, Ερευνητική εργασία, Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών Πολυτεχνείου Κρήτης, Χανιά.

- Γάσπαρης, Χ. 2010, Το Κατάστιχο των Χανίων. Η Γαιοκτησία στο Διαμέρισμα των Χανίων κατά τον 14^ο αι., στο *Πεπραγμένα Ι Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Περίοδος*, Τ. Β1, Χανιά.
- Καλογήρου, Α. 2010, *Περπατώντας στα Χανιά*, Αθήνα.
- Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά.
- Κλάδου – Μπλέτσα 1978, *Τα Χανιά έξω από τα Τείχη*, Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος, Χανιά.
- Κυριακάκη, Μ. Κωβαίου, Σ. 2003, *Διαβάζοντας τους Μετασχηματισμούς της Ενετικής Πόλης των Χανίων*, διάλεξη, Χανιά.
- Μανούσακας, Μ. 2021, *Ιστορικά Γεγονότα, Συνοικίες και Κτήρια της Πόλης των Χανίων*, Έρεια.
- Μπούρμπου, Χ. 2007, Ιστορική - Αρχαιολογική Τεκμηρίωση, Προμαχώνας Santa Lucia, στο *Προσωρινή Διαμόρφωση Χώρου Στάθμευσης στον Προμαχώνα Santa Lucia των Ενετικών Οχυρώσεων*, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. ΥΠΠΟ.
- Ντούνιας, Γ. 2018, *Μελέτη Εφαρμογής και Τευχών Δημοπράτησης για Εργασίες Αποκατάστασης των Καταπτώσεων και Τειχών Του Επιπρομαχώνα Αγίου Δημητρίου των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων*, Αθήνα.
- Ρωμανός, Α. και Καλλιγιάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά.
- Σκουτέλης, Ν. 2013, *Ο πόλεμος χωροτάκτης, Το Δίκτυο των Πόλεων-Οχυρών στο Κατά Θάλασσαν Κράτος της Βενετίας, 16^{ος} – 17^{ος} αιώνας*, Π.Ι.Ο.Π.
- Σημανδηράκη, Ζ. 2013, *Ημερολόγιον Χανίων 1913*, Χανιά: Περιφέρεια Κρήτης.
- Τσερεβελάκης, Γ. και Γκαγκτζής Δ. *Χανιά - Hania*, Ηράκλειο.

- Τσαγάκης, Φ. και Φαντάκης, Γ. 2012, *Μελέτη Αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Τσαγάκης, Φ. και Ψαράκης Κ. 2010, *Μελέτη Αποκάλυψης Νότιου Τμήματος-Ενοποίησης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Τσιβής, Γ. 1993, *Χανιά 1252-1940*, Αθήνα.
- Τζάβλα, Μ. Δ. 2018, *Σπλάντζια Χανίων, Ανάδειξη μίας Χρονικής Τομής*, Αθήνα.
- Τρουλλινός, Μ. 2010, *Μελέτη Συντήρησης του Βυζαντινού Τείχους Χανίων*, Ρέθυμνο. Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2010, *Μελέτη Συντήρησης του Βυζαντινού Τείχους Χανίων*, Ρέθυμνο. Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2021, *Μελέτη Αποτύπωσης-Στερέωσης του Νότιου Βυζαντινού Τείχους στην Παλιά Πόλη Χανίων*, Αθήνα. Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Χατζητζανή, Λ., Κλωνιζάκης, Μ. και Κλωνιζάκης, Ι. 2009, *Αποκατάσταση και Αξιοποίηση Πανδοχείου στο Νότιο Τμήμα της Τάφρου των Ενετικών Τειχών*, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Ψαράκης, Κ. 2021, *Ιστορικά Στοιχεία στο Αντικατάσταση - Συμπλήρωση, Πλακόστρωσης Εκσυγχρονισμός Δικτύων Υποδομής στη Χερσαία Λιμενική Ζώνη Ενετικού Λιμένα Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Ψαράκης, Κ. και Μπούρμπου, Χ. 2006, *Ιστορική – Αρχαιολογική Τεκμηρίωση, στο Μελέτη Αποκατάστασης της Πύλης της Άμμου των Ενετικών Τειχών Παλιάς Πόλης Χανίων*, Υπουργείο Πολιτισμού.
- Ψαράκης, Κ. 2003, *Μελέτη Διαμόρφωσης Αύλειου Χώρου Φρουρίου Φιρκά Παλιά Πόλη Χανίων*, ΥΠΠΟ, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.
- Gerola, G. 1905, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Vol. III, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia.

- Rossi, A. 1991, *Η Αρχιτεκτονική της Πόλης*, μτφρ. Πετρίδου, Β.

Έγγραφα

- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 03/03/2021 αρ. πρωτ: 42832.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ Παπαδοπούλου Ε. 22/03/2021 αρ. πρωτ: 96458.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ, Τεχνική Έκθεση 26/11/2020 αρ. πρωτ: 1632.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 29/06/2015 αρ. πρωτ: 369.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 30/08/2013, αρ. πρωτ: 5374.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 17/10/2013 αρ. πρωτ: 4620. Τζιγκουνάκη Α.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 11/06/2012 αρ. πρωτ: 3278, Τζιγκουνάκη Α.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ ενημερωτικό σημείωμα της συντηρήτριας Ανδρουλάκη Θ. προς την 28η Ε.Β.Α. στις 30/08/2012 αρ. πρωτ: 5136.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ Μ. Ανδριανάκης στις 01/07/2011 αρ. πρωτ:3372.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 2007, *Τεχνικές Προδιαγραφές κατεδάφισης «Ξενοδοχείου Ξενία»* στις 03/09/2007, Χανιά.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ Ι. Γρυσπολάκης στις 09/11/2006 αρ. πρωτ:1440.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 09/08/2006. Τοπικό Συμβούλιο Μνημείων Κρήτης 8η Συνεδρίαση.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ, Μελέτη Εφαρμογής, Αποκατάσταση και Ανάδειξη Φάρου Ενετικού Λιμανιού Χανίων, 03/03/2003.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 1998, *Εργασίες Αποκατάστασης Επιπρομαχώνας Αγίου Δημητρίου "Lando"*, 13^η Εφορεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Γραφείο Χανίων.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ ΤΕΕ Δυτικής Κρήτης, 15/04/1997.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ, Μακράκη, Χ. στις 10/1991, Τεχνική Έκθεση.

- Αρχείο ΕΦΑΧΑ Καλαμαράκης Δ. στις 02/04/1990, αρ. πρωτ: 548.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 22/02/1990, αρ. πρωτ: 223/509.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ 1990, Έγκριση Προμελέτης Διαμορφώσεως Πλατείας Χορτατσών Προμαχώνα *Piatta forma* των Ενετικών Οχυρώσεων Παλιάς Πόλεως Χανίων, στις 09/05/1990, Χανιά.
- Αρχείο ΕΦΑΧΑ Μ. Ανδριανάκης στις 20/09/1989 αρ. πρωτ: 1437/2636.
- Χρυσάφης, Γ. 2020, *Εκπόνηση Μελέτης για τη Λήψη Μέτρων Στερέωσης-Αποκατάστασης και Προστασία του από τον Κυματισμό του Επιθαλάσσιου Προμαχώνα Mocenigo των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων*, Στατική Μελέτη, Φορέας ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων.

7.1. Διαδικτυακοί Τόποι

- http://listedmonuments.culture.gr/fek.php?ID_FEKYA=6236
- Ανδριανάκης <https://www.haniotika-nea.gr/mnimi-synepeion-vomvardismoy-tis-palias-polis/>
- <https://www.chania.gr/eksypiretisi/mapcity/maps.html>

8. Κατάλογος εικόνων

Χάρτης 1: Ανδριανάκης, Μ. 2018, Οι Οχυρώσεις της Κρήτης κατά την Βενετοκρατία (1204-1669), στο *ΕΠΕΙΣΜΑ*, τ. 44 (5) περίοδος Β, σελ. 28-53, Χανιά, σελ. 52.

Εικόνα 1: Βλαζάκη, Ε. 2016, Ιστορική Πολεοδομική Εξέλιξη του λόφου «Καστέλι» Χανίων, στα *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, σελ. 7.

Εικόνα 1α: Ανδριανάκης, Μ. 2021, Η Πρωτοβυζαντινή Ακρόπολη της Κυδωνίας (Χανίων), στο *ΕΠΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 53-54 Β, σελ. 25, Χανιά.

Εικόνα 2: Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2021, *Μελέτη Αποτύπωσης-Στερέωσης του Νότιου Βυζαντινού Τείχους στην Παλιά Πόλη Χανίων*, Αθήνα. Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 4.

Εικόνα 3: Gerola, G. 1905, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Vol. I, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia, p. 161.

Εικόνα 4: χάρτης της πόλεως των Χανίων του 1613 του Η. Nani. Χάρτες Παλιάς Πόλης Χανίων : από το αρχείο της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων 2016.

Εικόνα 5: Ρωμανός, Α. και Καλλιγιάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, πίν. Β13.

Εικόνα 6: Gerola, G. 1905, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Vol. I, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia, p. 166, fig.3.

Εικόνα 7: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 8: Ανδριανάκης, Μ. 2021, Η Πρωτοβυζαντινή Ακρόπολη της Κυδωνίας (Χανίων), στο *ΕΠΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 53-54 Β, σελ. 51, Χανιά.

Εικόνα 8α: Ανδριανάκης, Μ. 2020β, Το Έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης Οχυρώσεων Κρήτης, στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης Α*, τ. Α, σελ. 179-202, Ρέθυμνο, σελ. 185.

Εικόνα 9: Ανδριανάκης, Μ. 2006, Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης, Στερέωσης, Αποκατάστασης και Ανάδειξης του Βυζαντινού Περιβόλου και των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλαιάς Πόλης των Χανίων, στο *Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠΠΟ, Αθήνα, σελ 486, εικ. 2.

Εικόνα 10: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 11: Βλαζάκη, Ε. 2016, Ιστορική Πολεοδομική Εξέλιξη του λόφου «Καστέλι» Χανίων, στα *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, σελ. 8.

Εικόνα 12: Ανδριανάκης, Μ. 2018, Οι Οχυρώσεις της Κρήτης κατά την Βενετοκρατία (1204-1669), στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τ. 44 (5) περίοδος Β, σελ. 28-53, Χανιά, σελ 35.

Εικόνα 13: Κυριακάκη, Μ. Κωβαίου, Σ. 2003, *Διαβάζοντας τους Μετασχηματισμούς της Ενετικής Πόλης των Χανίων*, διάλεξη, Χανιά, σελ. 6.

Εικόνα 13α: Ανδριανάκης, Μ. 2021, Η Πρωτοβυζαντινή Ακρόπολη της Κυδωνίας (Χανίων), στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 53-54 Β, σελ. 46, Χανιά.

Εικόνα 14: Ανδριανάκης, Μ. 2021, Η Πρωτοβυζαντινή Ακρόπολη της Κυδωνίας (Χανίων), στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 53-54 Β, σελ. 34, Χανιά.

Εικόνα 15: <https://www.chania.gr/eksypiretisi/mapcity/maps.html>

Εικόνα 16: Ψαράκης, Κ. 2005, *Επισφράγιση Κοιλοτήτων στο Δυτικό Τμήμα των Ενετικών Τειχών Παλιά Πόλη Χανίων*, ΥΠΠΟ, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 3.

Εικόνα 17: Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 22-53, Ρέθυμνο, σελ. 29.

Εικόνα 18: Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *EPEISMA*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 22-53, Ρέθυμνο, σελ. 32.

Εικόνα 19: Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *EPEISMA*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 22-53, Ρέθυμνο, σελ. 33.

Εικόνα 20: Τσαγάκης, Φ. και Ψαράκης Κ. 2010, *Μελέτη Αποκάλυψης Νότιου Τμήματος-Ενοποίησης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 5.

Εικόνα 21: Gerola, G. 1905, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Vol. III, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia, p. 126.

Εικόνα 22: Gerola, G. 1905, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Vol. I, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia, p. 446.

Εικόνα 23: Τσαγάκης, Φ. και Φαντάκης, Γ. 2012, *Μελέτη Αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 9.

Εικόνα 24: Ρωμανός, Α. και Καλλιγιάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, πίνακας Β12.

Εικόνα 25: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 6.

Εικόνα 26: Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *EPEISMA*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 22-53, Ρέθυμνο, σελ. 39.

Εικόνα 27: Αλυγίζος, Α. και Κορωνάιος, Γ. 2013, *Διαμόρφωση της Ανατολικής Πλευράς των Τειχών, Η Αρχιτεκτονική Σχολή Χανίων στο όριο Παλαιάς και Νέας Πόλης*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων, σελ. 4.

Εικόνα 28: Κυριακάκη, Μ. Κωβαίου, Σ. 2003, *Διαβάζοντας τους Μετασχηματισμούς της Ενετικής Πόλης των Χανίων*, διάλεξη, Χανιά.

Εικόνα 29: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 5.

Εικόνα 30: Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 22-53, Ρέθυμνο, σελ. 40.

Εικόνα 31: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014α, *Μελέτη Αποκατάστασης Κυκλικού (Γενοβέζικου) Πύργου στο Φρούριο του Φιρκά*. Μάρτιος, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 14.

Εικόνα 32: Ανδριανάκης, Μ. 2020α, Η Porta Retimiotta – Kale Kapisi και η Piattaforma, στο *ΕΡΕΙΣΜΑ*, τεύχος. 51-52 Β, σελ. 44, Ρέθυμνο.

Εικόνα 33: Ανδριανάκης, Μ. 2006, Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης, Στερέωσης, Αποκατάστασης και Ανάδειξης του Βυζαντινού Περιβόλου και των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλαιάς Πόλης των Χανίων, στο *Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠΠΟ, Αθήνα, σελ 486.

Εικόνα 34: Ρωμανός, Α. και Καλλιγάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, σελ. 373.

Εικόνα 35: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 5.

Εικόνα 36: Τσαγάκης, Φ. και Φαντάκης, Γ. 2012, *Μελέτη Αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 18.

Εικόνα 37: Αρχείο ΕΦΑΧΑ 29-11-91 αρ. πρωτ: 1906.

Εικόνα 37α:

<https://www.archaiologia.gr/blog/2015/06/22/%CE%BF%CF%87%CF%85%CF%81%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-3%CE%BF/> εικ. 17.

Εικόνα 38: Ρωμανός, Α. και Καλλιγάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, πίν. Β12.

Εικόνα 39: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 17.

Εικόνα 40: Ρωμανός, Α. και Καλλιγάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, σελ. 217.

Εικόνα 41: Gerola, G. 1905, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* Vol. I, Venezia 1908, Vol. Ia, Venezia, p. 186.

Εικόνα 42: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 21.

Εικόνα 43: Κυριακάκη, Μ. Κωβαίου, Σ. 2003, *Διαβάζοντας τους Μετασχηματισμούς της Ενετικής Πόλης των Χανίων*, διάλεξη, Χανιά.

Εικόνα 44: Ρωμανός, Α. και Καλλιγάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, σελ. 62.

Εικόνα 45: Κυριακάκη, Μ. Κωβαίου, Σ. 2003, *Διαβάζοντας τους Μετασχηματισμούς της Ενετικής Πόλης των Χανίων*, διάλεξη, Χανιά.

Εικόνα 46: Τσαγάκης, Φ. και Ψαράκης Κ. 2010, *Μελέτη Αποκάλυψης Νότιου Τμήματος-Ενοποίησης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 3.

Εικόνα 47: Τσαγάκης, Φ. και Φαντάκης, Γ. 2012, *Μελέτη Αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, 14.

Εικόνα 48: Ανδριανάκης, Μ. 2006, Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης, Στερέωσης, Αποκατάστασης και Ανάδειξης του Βυζαντινού Περιβόλου και των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλαιάς Πόλης των Χανίων, στο *Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠΠΟ, Αθήνα, σελ. 489.

Εικόνα 49: Αρχείο ΕΦΑΧΑ 28/06/2006, αρ. πρωτ: 2880.

Εικόνα 50: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 12.

Εικόνα 51: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 46.

Εικόνα 52: Ανδριανάκης, Μ. 2006, Το Έργο της Επιτροπής Συντήρησης, Στερέωσης, Αποκατάστασης και Ανάδειξης του Βυζαντινού Περιβόλου και των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλαιάς Πόλης των Χανίων, στο *Έργο των Επιστημονικών Επιτροπών Αναστήλωσης, Συντήρησης και Ανάδειξης Μνημείων*, ΥΠΠΟ, Αθήνα, σελ. 487.

Εικόνα 53: Ρωμανός, Α. και Καλλιγάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, σελ. 67.

Εικόνα 54: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 46.

Εικόνα 55: Κλάδου – Μπλέτσα, Α. 2014, Τα Χανιά στα Χνάρια του Χρόνου, Από την ένωση στο 2013, στα *Χανιώτικα Νέα – ΤΕΕ*, σελ. 2-63, ειδική έκδοση, Χανιά, σελ. 45.

Εικόνα 56: Ρωμανός, Α. και Καλλιγάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, σελ. 225.

Εικόνα 57: Βλαζάκη, Ε. 2016, Ιστορική Πολεοδομική Εξέλιξη του λόφου «Καστέλι» Χανίων, στα *Πεπραγμένα ΙΒ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Ηράκλειο, σελ. 10.

Εικόνα 57α: Χάρτης της πόλης των Χανίων από το Google maps.

Εικόνα 58: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 59: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 60: αρχείο ΕΦΑΧΑ 29/11/91 αρ. πρωτ: 1906 .

Εικόνα 60α: Μπούρμπου, Χ. 2007, Ιστορική - Αρχαιολογική Τεκμηρίωση, Προμαχώνας Santa Lucia, στο *Προσωρινή Διαμόρφωση Χώρου Στάθμευσης στον Προμαχώνα Santa Lucia των Ενετικών Οχυρώσεων*, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. ΥΠΠΟ, εικ. 11.

Εικόνα 61: αρχείο ΕΦΑΧΑ 29/11/91 αρ. πρωτ: 1906 .

Εικόνα 62: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 63: αρχείο ΕΦΑΧΑ 29/04/09 αρ. πρωτ:2030.

Εικόνα 64: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014α, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 35.

Εικόνα 65: Μπούρμπου, Χ. 2007, Ιστορική - Αρχαιολογική Τεκμηρίωση, Προμαχώνας Santa Lucia, στο *Προσωρινή Διαμόρφωση Χώρου Στάθμευσης στον Προμαχώνα Santa Lucia των Ενετικών Οχυρώσεων*, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. ΥΠΠΟ, σελ. 17.

Εικόνα 66: Μπούρμπου, Χ. 2007, Ιστορική - Αρχαιολογική Τεκμηρίωση, Προμαχώνας Santa Lucia, στο *Προσωρινή Διαμόρφωση Χώρου Στάθμευσης στον Προμαχώνα Santa Lucia των Ενετικών Οχυρώσεων*, Τ.Δ.Π.Ε.Α.Ε. ΥΠΠΟ, σελ. 18.

Εικόνα 67: Αλυγίζος, Α. και Κορωνάιος, Γ. 2013, *Διαμόρφωση της Ανατολικής Πλευράς των Τειχών, Η Αρχιτεκτονική Σχολή Χανίων στο όριο Παλαιάς και Νέας Πόλης*, ΕΜΠ Σχολή Αρχιτεκτόνων, σελ 14.

Εικόνα 68: Χατζητζανή, Λ., Κλωνιζάκης, Μ. και Κλωνιζάκης, Ι. 2009, *Αποκατάσταση και Αξιοποίηση Πανδοχείου στο Νότιο Τμήμα της Τάφρου των Ενετικών Τειχών*, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικόνα 69: Χατζητζανή, Λ., Κλωνιζάκης, Μ. και Κλωνιζάκης, Ι. 2009, *Αποκατάσταση και Αξιοποίηση Πανδοχείου στο Νότιο Τμήμα της Τάφρου των Ενετικών Τειχών*, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικόνα 70: Χατζητζανή, Λ., Κλωνιζάκης, Μ. και Κλωνιζάκης, Ι. 2009, *Αποκατάσταση και Αξιοποίηση Πανδοχείου στο Νότιο Τμήμα της Τάφρου των Ενετικών Τειχών*, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικόνα 71: Χατζητζανή, Λ., Κλωνιζάκης, Μ. και Κλωνιζάκης, Ι. 2009, *Αποκατάσταση και Αξιοποίηση Πανδοχείου στο Νότιο Τμήμα της Τάφρου των Ενετικών Τειχών*, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικόνα 71α:

<https://www.archaiologia.gr/blog/2015/06/22/%CE%BF%CF%87%CF%85%CF%81%CF%8E%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BA%CF%81%CE%AE%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BC%CE%AD%CF%81%CE%BF%CF%82-3%CE%BF/> εικ. 18

Εικόνα 72: Τσαγάκης, Φ. και Ψαράκης Κ. 2010, *Μελέτη Αποκάλυψης Νότιου Τμήματος-Ενοποίησης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 9.

Εικόνα 72α: Ανδριανάκης, Μ. 2020β, Το Έργο της Επιστημονικής Επιτροπής Ανάδειξης Οχυρώσεων Κρήτης, στο *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης Α*, τ. Α, σελ. 179-202, Ρέθυμνο, σελ. 191.

Εικόνα 73: Τσαγάκης, Φ. και Ψαράκης Κ. 2010, *Μελέτη Αποκάλυψης Νότιου Τμήματος-Ενοποίησης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 14.

Εικόνα 74: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 16.

Εικόνα 75: αρχείο ΕΦΑΧΑ 24/04/09 2009 αρ. πρωτ: 2030.

Εικόνα 76: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 15.

Εικόνα 77: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 29.

Εικόνα 78: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 28.

Εικόνα 79: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 47.

Εικόνα 80: Ντούνιας, Γ. 2018, *Μελέτη Εφαρμογής και Τευχών Δημοπράτησης για Εργασίες Αποκατάστασης των Καταπτώσεων και Τειχών Του Επιπρομαχώνα Αγίου Δημητρίου των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων*, Αθήνα, σελ. 80.

Εικόνα 81: Τσαγάκης, Φ. και Φαντάκης, Γ. 2012, *Μελέτη Αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 51.

Εικόνα 82: Ψαράκης, Κ. 2003, *Μελέτη Διαμόρφωσης Αύλειου Χώρου Φρουρίου Φιρκά Παλιά Πόλη Χανίων*, ΥΠΠΟ, Αρχείο ΕΦΑΧΑ.

Εικόνα 83: Τσαγάκης, Φ. και Φαντάκης, Γ. 2012, *Μελέτη Αποκατάστασης του Φρουρίου Φιρκά Χανίων*, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 21.

Εικόνα 84: αρχείο ΕΦΑΧΑ 03/10/11 αρ. πρωτ: 554 «Τα κανόνια του Φιρκά».

Εικόνα 85: Βλαζάκης, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014α, *Μελέτη Αποκατάστασης Κυκλικού (Γενοβέζικου) Πύργου στο Φρούριο του Φιρκά*. Μάρτιος, Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 17.

Εικόνα 86: Αρχείο ΕΦΑΧΑ Παπαδοπούλου Ε. 23/03/2021 αρ. πρωτ: 96458.

Εικόνα 87: Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2021, *Μελέτη Αποτύπωσης-Στερέωσης του Νότιου Βυζαντινού Τείχους στην Παλιά Πόλη Χανίων*, Αθήνα. Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 19.

Εικόνα 88: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 89: Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2021, *Μελέτη Αποτύπωσης-Στερέωσης του Νότιου Βυζαντινού Τείχους στην Παλιά Πόλη Χανίων*, Αθήνα. Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 11 και 14.

Εικόνα 89α: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 90: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 90α: Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2021, *Μελέτη Αποτύπωσης-Στερέωσης του Νότιου Βυζαντινού Τείχους στην Παλιά Πόλη Χανίων*, Αθήνα. Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 17.

Εικόνα 91: Φαντάκης, Ι. και Πλακωτάρης, Ι. 2021, *Μελέτη Αποτύπωσης-Στερέωσης του Νότιου Βυζαντινού Τείχους στην Παλιά Πόλη Χανίων*, Αθήνα. Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 12.

Εικόνα 91α: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 91β: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 92: Ρωμανός, Α. και Καλλιγιάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, πίν. Α52.

Εικόνα 93: Ρωμανός, Α. και Καλλιγιάς, Α. 1978, *Η Μεσαιωνική Πόλη των Χανίων*, Χανιά, σελ. 253.

Εικόνα 94: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2015, *Μελέτη Διαμόρφωσης Περιβάλλοντος Χώρου Νότιου Τμήματος Βυζαντινού Τείχους Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 28.

Εικόνα 95: Βλαζάκη, Ε. και Φαντάκης, Ι. 2014, *Μελέτη Ανάπλασης Δυτικής Τάφρου Ενετικών Οχυρώσεων Χανίων*. Χανιά, Αρχείο ΕΦΑΧΑ, σελ. 42.

Εικόνα 96: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 97: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 98: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 99: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 100: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 101: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 102: Χρυσάφια, Γ. 2020, *Εκπόνηση Μελέτης για τη Λήψη Μέτρων Στερέωσης-Αποκατάστασης και Προστασία του από τον Κυματισμό του Επιθαλάσσιου Προμαχώνα Mocenigo των Ενετικών Οχυρώσεων της Παλιάς Πόλης Χανίων*, Στατική Μελέτη, Φορέας ΥΠΠΟΑ, Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, σελ. 1.

Εικόνα 103: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 104: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 105: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 106: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 107: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 108: εικόνα από google maps.

Εικόνα 109: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 110: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 111: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 112: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 113: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 114: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 115: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 116: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 117: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 118: από το προσωπικό μου αρχείο.

Εικόνα 119: από το προσωπικό μου αρχείο.